

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА ПРАВОНАВСТВА
імені О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО

JUVENIA STUDIA

Збірник студентських наукових праць

Випуск 6

Чернігів
Видавець Лозовий В.М.
2016

УДК 930 (41/99)+37
ББК Ч48+3(0)+Т5+Х
Ю 14

Редакційна колегія: Кеда М. К. (голова редколегії), Петровська Ю. М. (перший заступник голови редколегії), Міден Е. Л. (другий заступник голови редколегії), Казимір В. А., Торубара А. О., Чугаєва І. К., Щербина С. В., Яснєвська Л. В.

Відповідальний за випуск – кандидат історичних наук, професор Коваленко О. Б.

Ю 14 **Juvenia studia:** Збірник студентських наукових праць. Випуск 6. / Навчально-науковий інститут історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2016. – 120 с.

ISBN 978-617-7223-94-7

Матеріали збірника наукових праць студентів висвітлюють широке коло проблем вітчизняної та всесвітньої історії, педагогіки, етнології та правознавства.
Для студентів, учнів, учителів.

Друкується за рішенням Вченої ради Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського (протокол № 09 від 29.04.16 р.).

Адреса редакційної колегії: 140000, м. Чернігів, Проспект Миру, 13. Тел. (0462)777-391

УДК 930 (41/99)+37
ББК Ч48+3(0)+Т5+Х

ISBN 978-617-7223-94-7

© Автори, 2016
© Чернігівський національний педагогічний
університет імені Т. Г. Шевченка, 2016

РОЗДІЛ 1. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Анастасія Дороженко

ВПЛИВ ЗОРОАСТРИЗМУ НА МАНІХЕЙСТВО

У статті розглянуто зв'язок зороастрійського та маніхейського вчень на основі текстів джерел. Робиться висновок про вплив зороастрійського дуалізму на формування маніхейського вчення у подібності міфологічних образів та дуалістичному розумінні світу.

Ключові слова: зороастризм, маніхейство, дуалізм.

Впродовж всього періоду існування людства релігії впливали на суспільство, виступаючи своєрідним показником його розвитку. У свою чергу, зміна історичних умов призводила до змін у ставленні до релігійних вчень, або ж до виникнення нових релігій.

У III ст. н. е. на території сучасних Ірану та Іраку в державі Сасанідів зародилося нове релігійне вчення – маніхейство, яке отримало свою назву за іменем свого засновника Мані. Важливою історіографічною проблемою залишається висвітлення джерел формування цього вчення, адже ми бачимо вплив на нього християнства, іудаїзму, зороастризму, буддизму, філософських ідей гностицизму та ін. Беззаперечно, що у початковий період формування маніхейства визначальний вплив на нього мав зороастризм, який був державною релігією Сасанідів.

Спробуємо прослідкувати зв'язок маніхейської та зороастрійської доктрин на основі джерел, насамперед, текстів «Авести» (священної книги зороастрійців, з якої до нашого часу збереглися тексти п'яти книг – «Ясни», «Вендідаду», «Віспереду», «Яшт» та «Хорде Авести»), та «Бундахишну» (перекладу на пехлевійську мову однієї з втрачених авестійських книг), а також текстів коптського маніхейського трактату «Кефалайя». Погодимось із думкою дослідника О. Л. Хосроева, що стан джерел з історії маніхейства не дозволяє дослідити проблему комплексно, адже більша частина текстів це розрізнені свідчення з різних часів, мов і культур [4, с. 71].

Розглядаючи проблему зв'язку маніхейської та зороастрійської доктрини, перш за все, варто звернути увагу на дуалістичний характер маніхейського вчення, що засвідчує вплив на нього зороастризму. Але саме втілення дуалістичного принципу у вченні Мані мало свої відмінності від доктрини зороастризму.

Згідно зороастрійського міфу про створення світу, викладеному в «Бундахишні», Ахура Мазда, будучи завжди найкращим у своєму всезнанні, доброчесності та світлості, вічно перебував у Безкінечному Світі. У той час Анхра-Майню, воля якого була направлена на знищення, знаходився у Вічній Темряві. Їх розділяла Порожнеча, яка була межею між ними [2, с. 265]. Після того, як Анхра-Майню вийшов із Темряви, він підійшов до межі та побачив прекрасний світ Ахури Мазди, який, в свою чергу, вже знав, що Анхра-Майню нападе на нього. Тому Ахура Мазда й запропонував договір на дев'ять тисяч років, призначивши час головної битви. Окресливши термін, Ахура Мазда був впевнений, що зробить Анхра-Майню безсилим. Ахура Мазда знав, що впродовж цих дев'яти тисяч років, перші три тисячі років все буде існувати згідно його волі, наступні три тисячі років – у змішанні його волі та волі Анхра-Майню, а в останні три тисячі років «Злий дух» буде безсилим і вони припинять боротьбу за творіння. Тоді Ахура Мазда виголосив молитву «Ахунвар» і показав

Анхра-Майньою свою перемогу, усе безсилля зла, майбутнє знищення демонів, воскресіння, кінцеве втілення та майбутній вічний спокій усіх творінь [2, с. 266–267].

Почувши молитву, Анхра-Майньою упав у Темряву на три тисячі років, і тільки після цього він потрапив до світу Ахури Мазди, осквернивши його творіння. Згодом, йому вдалося згубити й Першолодину Гайомарда. Після смерті Гайомард випустив сім'я, «очищене сонячним світлом», три чверті якого зберігав Нерйосанг, а одна чверть потрапила в землю-Спандармад, і через сорок років з нього народився куц Ревас (ймовірно це ревінь), а потім і перші люди Машйа и Машйане від яких походить все людство [2, с. 284].

Таким чином, сутність зороастрійської дуалістичної доктрини втілена в ідеї вічної боротьби між добром і злом, яка уособлена в протистоянні «Святого Духу» (що ототожнюється з Ахура Маздою) та «Духа Зла» (що ототожнюється з Ангра-Майньою). За текстом Ясни: «Ті два первісних Духи [Спента Майньою і Анхра-Майньою], будучи близнюками, вважаються протилежними один одному в думках, словах і справах. Вони – Добро і Зло, і між ними вірно розрізняли доброчесні, але не грішні. Коли ці два Духи зійшлися вперше, вони створили життя і тлінність, і [призначили їх], коли буде кінець світу, Лукавий – для грішників, а для праведників – Найдобріший Дух. З цих двох Духів вибрав Лукавий гірші справи, праведність же [вибрав] Святіший Дух, одягнений у твердіші небеса, і ті, які задовольняють Ахуру правдивими справами, віруючи в Мазду» (Ясна 30, 3–5) [1, с. 132].

У маніхействі, як і в зороастризмі, також розвинута ідея про протистояння добра і зла. За вченням Мані між силами Світу і Темряви спочатку також існувала абсолютна і ідеальна рівновага. Вони були роз'єднані: Світло – у висоті, а Темрява – в безодні. Творіння Світа були духовними і нематеріальними. До них відносилися світи богів і янголів. Основою ж Темряви була Матерія (іноді вона називається гріхом чи помислом смерті). Всі творіння її були агресивні, потворні і смертні. У вченні так само зафіксований процес сепарації добра і зла: «Морок повів боротьбу зі Світлом, бажаючи царювати над сутністю, яка йому не належала; він розділив Світло. За такої великої необхідності від Отця Величч вийшла сила, тобто Першолодина, він зодягнувся у всеозброєння Світа, скорив ворога і розп'яв його в п'яти стихіях світлих, вони ж – всеозброєння Світа залишилися в безодні, змішавшись з п'ятьма стихіями мороку» [3, с. 55–56]. Згідно маніхейського вчення наш світ виник у результаті змішання Світа та Темряви, у якому Матерія виростила свої плоди. З них недозрілі, так звані «викидні», були скинуті на Землю і стали прабатьками Адама і Єви, від яких походять інші люди [3, с. 165–166]. Людина при цьому стала знаряддям змішання Добра і Зла.

Дуалізм маніхейського вчення знайшов своє відображення і в образах Дерева Життя та Дерева Смерті: «Пізнайте вчення про два дерева, і істинне... древо добре – це світло, яке перебуває у своїй країні добрій, де тільки життя та світло, і нема смерті та мороку у ній. А дерево дурне – це Матерія, її одну я знаю в її країні мороку; це древо яке росте у своїй злій землі де тільки морок і смерть» [3, с. 70].

Таким чином, зороастрійська концепція протистояння добра і зла знайшла своє відображення і в маніхейському вченні. Однак, не зважаючи на подібність міфології, її відрізняє інше розуміння сутності матеріального світу. У зороастризмі матеріальний світ вважається творінням Ахура Мазди, у якому зло присутнє лише тимчасово, у той час як у маніхействі матеріальне вважається основою темряви і повністю протиставляється нематеріальному світлому світові.

Звідси і різниця у розумінні людської сутності: у зороастризмі душа і тіло єдині, так як є творінням Ахури Мазди, а згідно маніхейського вчення – тіло захопило душу і спонукає її до «злих учинків, усіх наших гріхів пристрасті, до ідолослужіння, до лжевчення, до приниження рабства, і

вона постійно служить речам минушим, служить звірам, нечистим і брудним, які потворні виглядом і обличчям ... вона зла, полюбила Морок і не бажає звернутися до власного Світла» [4, с. 131–132]. Цікаво, що сам Мані говорив про себе як про наступника засновників вже існуючих релігійних вчень – християнства, зороастризму та буддизму. Проте лише своє вчення Мані вважав істинним та праведним [3, с. 58].

Отже, розглянувши зв'язок зороастрійської та маніхейської доктрин, можемо говорити про вплив зороастрійського дуалізму на формування маніхейського вчення, який простежується в подібності міфологічних образів, що стосуються створення світу та виникнення людей, та дуалістичне розуміння світу як вічної боротьби Добра і Зла.

Джерела та література:

1. Авеста в русских переводах (1861–1996) / [Сост., общ. ред., примеч., справ, разд. И. В. Рака]. – СПб.: Журнал «Нева» – РХГИ, 1997. – 480 с.
2. Зороастрийские тексты. Суждение Духа разума (Дадастан-и меног-и храд). Сотворение основы (Бундахишн) и другие тексты / [Пер., исслед., комм. О. М. Чунакова]. – М.: Вост. лит., 1997. – 352 с.
3. Кефалайа («Главы»). Коптский манихейский трактат / [Пер. с коптского, исслед., комм. Е. Б. Смагиной]. – М.: Вост. лит., 1998. – 512 с.
4. Хосроев А. Л. История манихейства / А. Л. Хосроев – СПб.: Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета, 2007. – 480 с.

Владислав Пархоменко

КАВКАЗЬКА ВІЙНА (1817–1864) В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст. (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД)

У статті здійснено огляд російської історіографічної спадщини дореволюційного, радянського та сучасного періоду з різних аспектів Кавказької війни (1817–1864). Проаналізовано напруження російських істориків, що дозволило виявити як змінювалися підходи до вивчення цієї проблеми.

Ключові слова: Кавказька війна, Шаміль, історіографія, національні школи, методологія, імперія.

Кавказька війна (1817–1864 рр.) стала одним з найбільших рушійних факторів активізації російської освіченої еліти у визначенні її ролі та наслідків, яка маніфестувала не лише війну в цілому, але й ті проблеми та характеристику епохи, яку публіцисти та історики декларували через призму феномену Кавказького питання. Вивчення основних періодів російської історіографії Кавказької війни дає змогу прослідкувати ті тенденції і фактори, які впливали на ту чи іншу історіографічну школу та російську інтелігенцію в цілому у визначенні причин та наслідків війни для Російської імперії.

Витоки вивчення цієї проблеми пов'язані із Кавказькою війною ХІХ ст., яка стала визвольною

боротьбою гірських народів Північно-Східного та Північно-Західного Кавказу проти загарбницької політики Російської імперії. Загалом праці, присвячені Кавказькій війні, можна поділити на три великі групи: перша – дослідження у дореволюційний період, друга – дослідження радянського періоду, а третя – новітня історіографія.

Дореволюційні російські історики, які займалися дослідженням Кавказької війни були в основному публіцистами, військовими чиновниками та офіцерами російської армії [10]. Перш за все, у своїх працях вони торкалися ідейно-політичних питань, а також намагалися витлумачити як іслам вплинув на боротьбу гірських народів Кавказу. На думку Р. А. Фадєєва, російська держава боролася з «фанатичним» вченням мюридизму – «прояв головної риси ісламізму, ненависть до невірних» [28, с. 32]. На нашу думку, такі тези виправдовували завойовницьку політику Росії на Північному Кавказі історичною необхідністю, миротворчою місією, яка мала залучити цей регіон у багатонаціональну імперію.

Історичної ваги у середині XIX ст. набуває концепція, викладена у праці А. Руновського «Мюридизм и газават по объяснению Шамиля», заснована на основі бесід з імамом Шамілем у 60-х рр. XIX ст. [24]. У ній російський офіцер подає бачення лідером визвольного руху Дагестану і Чечні сутності ідейних форм визвольного руху.

Проте у другій половині XIX ст. професійні російські історики мало уваги приділяли Кавказькій війні і визвольному руху гірських народів. Для них ця тема була повсякденністю реального життя. Крім того, вимоги тогочасної цензури значно вплинули на системне і об'єктивне дослідження цієї проблеми.

Однак, на першому етапі дослідження Кавказької війни були і суттєві здобутки. Зусиллями публіцистів та авторів-військових був накопичений вагомий фактичний матеріал. Ці здобутки заклали основи вивчення багатьох аспектів даної проблеми, виявили міцну і солідну джерелознавчу базу для подальшої розробки проблеми.

Радянські історики, на відміну від дореволюційних авторів, значно розширили дослідницьке поле руху горців. Дана проблема стає значним явищем не тільки історіографії північнокавказького регіону, але й усій радянській історичній науці. Особливістю радянської історіографії визвольного руху гірських народів стала жорстка прихильність єдиній методологічній основі – марксистській теоретичній моделі, яка залишалася незмінною майже сімдесят років.

Джерельна база значно зросла завдяки вивченню російськими дослідниками арабомовних джерел з даної тематики. Однак, незважаючи на це, оцінка визвольного руху на Північному Кавказі (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) і ролі в ньому ісламу в радянській та сучасній російській історіографії досить різні. У зв'язку з цим постає необхідність виділити наступні періоди: перший – з 20-х рр. до середини 40-х рр.; другий – з другої половини 40-х рр. до середини 50-х рр.; третій – з середини 50-х рр. до середини 60-х рр.; четвертий – з середини 60-х рр. до другої половини 80-х рр.; п'ятий – з кінця 80-х рр. XX ст. до початку XXI ст.

Для розуміння підходу радянських істориків 20-х рр. минулого століття до оцінки руху гірських народів північнокавказького регіону необхідно враховувати, що поряд з науковим методом вони дотримувалися й ідеологічних принципів класового підходу і політики партії. Робилися спроби перенести марксистську формаційну схему на господарсько-економічну і соціальну організацію гірських народів, що проявилася у період визвольного руху кінця XVIII – першої половини XIX ст. [21].

Стверджувалося, що «базисні» і «надбудовчі» процеси у гірському середовищі отримали пев-

ні імпульси завдяки активізації колонізаторської політики царської Росії, опір якій вилився в «анти-колоніальний-антифеодальний» рух, що мав яскраво виражений національно-визвольний і класовий зміст. Особливо підкреслювалася теза, що боротьба горців носила справедливий і героїчний характер. Високої історичної оцінки удостоювалися і керівники визвольного руху: шейх Мансур, Шаміль і Мухаммед-Амін. Що стосується ролі ісламу, то «вибух релігійного ентузіазму» називався одним із чинників об'єднання «різномовних племен кавказького хребта» [21, с. 206].

Серйозних успіхів у 20–30-х рр. ХХ ст. досягла радянська школа сходознавців. Під керівництвом відомих вчених почалася робота по виявленню і виданню раніше невідомих письмових джерел про визвольний рух на Північному Кавказі [13]. Величезне значення мав вихід праці Магомед-Тагіра «Три имама», автор якої був одним з найближчих соратників Шаміля [17].

У цей період молоде покоління радянських істориків основну увагу зосереджувало на питаннях військового, ідейно-політичного та класового характеру. Загалом перша радянська концепція визвольного руху горців, яка склалася на основі марксистської методологічної бази з затвердженням нової державної ідеології, залишалася незмінною з 1920-х до середини 1940-х рр.

В радянській історіографії другої половини 1940-х – середини 1950-х рр. помітно посилюється вплив ідеолого-прапагандистських чинників. У цей час почалася переоцінка історії взаємовідносин Росії з народами, що стали частиною цієї багатонаціональної держави, в тому числі і з народами північнокавказького регіону. Збройна боротьба проти Російської імперії, яка була за своєю суттю визвольною, не вписувалася у дослідження історії об'єднання держави. Свою роль у перегляді усталених підходів зіграла і різка критика академіка М. М. Покровського – першого відомого радянського вченого, який почав серйозно досліджувати рух гірських народів. На сторінках журналу «Вопросы истории» академік брав участь у дискусії про визвольний рух Шаміля. М. М. Покровський зазначав, що методи партії і пряме втручання перших осіб у радянську історичну науку не мають нічого спільного з науковими підходами [9].

Своєрідною відповіддю на критику академіка М. М. Покровського стала стаття «К вопросу о характере движения мюридизма и Шамиля» першого секретаря ЦК компартії Азербайджану М. Д. Багірова, опублікована в партійно-політичному журналі «Большевик» [2]. Автор без ґрунтового наукового аналізу дійшов думки, що рух горців був реакційним, а Шаміля назвав іноземним шпигуном, провідником «кривавого» вчення мюридизму.

У вересні 1950 р. Президія АН СРСР прийняла спеціальну постанову «Про антимарксистську оцінку руху мюридизму Шаміля в працях наукових співробітників АН СРСР». У цей період не з'явилося жодного серйозного монографічного дослідження про визвольний рух гірських народів Північного Кавказу. Найбільш помітним досягненням в історіографії з даної проблематики став збірник документальних матеріалів під редакцією Ш. В. Цагарейшвілі [31].

Історики, які досліджували різні аспекти Кавказької війни, зазнали значного ідеологічного і психологічного впливу. Дослідники не могли відкрито відмовитися від офіційної концепції, тому вони не стали її активно розвивати. Вже у 1955 р. з'являється стаття А. В. Фадєєва «Про внутрішню соціальну базу мюридистського руху на Кавказі», де підкреслюється соціально-масовий характер боротьби горців і пропонується обговорити деякі актуальні аспекти проблеми [27].

За часів «відлиги» активно розгорнулося наукове обговорення теми визвольного руху на Північному Кавказі (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). У жовтні–грудні 1956 р. відбулися наукові конференції спочатку Дагестанського філіалу АН СРСР, а потім Інституту історії СРСР АН СРСР. Вчені дійшли таких висновків: визвольний рух північнокавказьких горян був масовим та

антиколоніальним і не міг бути інсценійованим з-за кордону [12].

На істотне поживлення дослідницької роботи у радянській історіографії протягом десятиліття, з середини 1950-х до середини 1960-х рр., вказує поява значної кількості публікацій, статей, праць, в яких піддавалася критиці дана проблема. Серйозна увага приділялася питанням політики Російської держави до Кавказької війни, соціально-економічному розвитку гірського суспільства і особливостям визвольного руху в різних районах Північного Кавказу [25]. Підсумком плідної праці став вихід у світ збірки джерел і матеріалів, в який було включено чимало нововиявлених архівних документів [7].

Дуже цікавою історіографічною подією у цей час стало видання монографії професора М. А. Смірнова «Міризм на Кавказі» [26]. У цій праці на основі багатого джерельної бази досліджуються питання, пов'язані з релігійною ідеологією руху горців, її сутність та зміст.

Після стрімкого злету з другої половини 1960-х рр. відбувається помітний спад наукової роботи з досліджуваної проблеми. В центральних і місцевих періодичних виданнях майже зникли статті про рух гірських народів, перестали видаватися монографії. Цьому сприяло негласне табу партійного керівництва на вивчення подій періоду Кавказької війни.

Незважаючи на явне переважання «єдино вірної» концепції [4], вивчення окремих аспектів визвольного руху гірських народів і Кавказької війни не припинялося. Особливостями досліджень середини 1960-х – другої половини 80-х рр. з даної проблеми стала зміна дослідницьких поглядів. Відтепер значна увага стала приділятися вивченню позитивних наслідків приєднання Північного Кавказу до Російської імперії.

У другій половині 80-х рр. в рамках загальної радянської історичної школи тривала дискусія між прихильниками двох підходів. Відповідно до першого підходу, боротьба горців – це народно-визвольний та антифеодальний рух проти царату та його місцевих союзників, в якому міризм був позитивною релігійною ідеологією, а Шаміль героїчним і прогресивним лідером, який об'єднав дагестанські та чеченські громади в сильну державно-теократичну систему – Імамат [15; 19].

Другий підхід ґрунтувався на тезі, що боротьба горців є проявом «військової експансії» як результат закономірних зрушень, пов'язаних з розвитком дофеодальних відносин і генезисом феодалізму. Релігійному фактору відводилася негативна роль. На думку прихильників цього підходу, міризм представляв собою ідеологію перехідного періоду, носіями якого були «консервативні верстви» гірських народів. Саме вони виступали проти активізації російсько-північнокавказьких відносин [3; 5].

Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. демократичні процеси в Радянському Союзі істотно вплинули на історичну науку. Цей свіжий ковток «свободи» відкрив широкі можливості для глибокого і об'єктивного вивчення основних проблем Кавказької війни. Перші публікації носили полемічний характер, основний аспект був зміщений на критику попередніх концепцій [11; 19].

Наукові конференції з даної проблеми, які відбулися у період з 1989-1994 рр. в Махачкалі, Нальчику, Грозному та Краснодарі внесли значний внесок у поліпшення дослідницької роботи. У цей час в історіографії Кавказької війни відбувається регіональний поділ на національні школи: адигську, дагестанську і чеченську, кожна з яких надавала перевагу вивченню визвольного руху в своєму регіоні.

Дослідження адигської школи, представлені вченими Адигеї, Кабардино-Балкарії, Карачаєво-Черкесії і Краснодарського краю, зосереджували увагу на широкому колі важливих проблем: визвольна боротьба адигів в ХІХ ст. і діяльність серед них посланців-наїбів Шаміля, формування і

характер політики Російської імперії на Північно-Західному Кавказі, місце Черкесії в міжнародних відносинах у даний період, наслідки Кавказької війни і переселення адигів в Османську імперію. Ці проблеми досліджуються в працях А. Д. Панеша [20], А. Ю. Чірга [30], С. Р. Кудасової [14].

Представники дагестанської школи пріоритетне значення надавали вивченню військово-політичної та ідейно-релігійної діяльності Шаміля, генезису і сутності ідеології руху гірських народів, а також виявленню і виданню арабомовних документів і матеріалів даного періоду [16; 23].

Чеченські історики головним чином звертали увагу на дослідження проблеми особистості, зокрема, лідерів в особі імамів та шейхів, а також наїбів і найближчих соратників керівників визвольного руху. Крім того, важливе місце вони відводили вивченню ідейно-релігійної основи визвольного руху суфізму-мюрідизму. Перш за все їх цікавив філософсько-етичний та соціально-політичний зміст цього вчення [1; 29].

Серйозний внесок у розробку окремих аспектів Кавказької війни зробив петербурзький вчений Я. А. Гордін [6]. Під його керівництвом група дослідників опублікувала цілу серію збірників, де містяться цікаві матеріали і велика кількість різноманітних документів (XVIII–XIX ст.) як офіційних, так і неофіційних, що свідчать про різні підходи до проблеми входження Північного Кавказу до Російської імперії [18].

Сучасна російська історіографія відрізняється значними напрацюваннями в сфері наукового вивчення та об'єктивного висвітлення історії визвольного руху на Північному Кавказі. Відмова від попередньої концепції тлумачення даної проблеми значно вплинула на появу різноманітних підходів та видання нових монографій, які раніше вважалися неприпустимими соціальному замовленню [22].

Особливий інтерес становлять роботи осетинських вчених М. М. Блієва та В. В. Дегоєва. У їх дослідженнях послідовно формується думка про формаційні витоки Кавказької війни і нетрадиційний для кавказознавства підхід до проблеми особистості (на прикладі Шаміля) у системі владних механізмів [8].

Таким чином, огляд історіографічної спадщини свідчить про те, що різні аспекти даної проблеми мають тривалу, складну і об'ємну історіографію. Подальший розвиток історіографії проблеми, поглиблення її концепції, залучення нових документів і матеріалів, що зберігаються в зарубіжних архівосховищах, здатні забезпечити найбільш повне висвітлення цієї багатоаспектної теми. Якщо для імперської історіографії Кавказька війна була одним з головних аспектів для висвітлення та пропагування тези про величність Російської імперії, в тому числі і на зовнішній арені в протистоянні прозахідним тенденціям та англомовній публіцистиці, активно обговорювалася причини та наслідки війни, то у подальшому, з приходом до влади більшовиків, феномен Кавказького питання ненадовго був забутий, втім радянські історики спромоглися використати події XIX ст. в рамках ідеологічного засилля того часу, однак дещо розширили спектр джерел та змінили характер історіографічних підходів у зв'язку з викликами епохи. Новітня історична школа, яка отримала незалежність від конспірологічних ярликів Радянського союзу, активно продовжила дослідження основних аспектів Кавказького питання, включаючи в коло і зарубіжний досвід, а також історіографічні студії національного характеру.

Джерела та література:

1. Ахмадов Ш. Б. Имам Мансур / Ш. Б. Ахмадов. – Грозный, 1991. – 372 с.
2. Багиров М. Д. К вопросу о характере движения мюридизма и Шамиля / М. Д. Багиров // Большевик. – 1950. – № 13. – С. 21–37.

3. Блиев М. М. Кавказская война: социальные истоки, сущность / М. М. Блиев // История СССР. – 1983. – № 2. – С. 85–96.
4. Боков Ф. П. По поводу концепции добровольного вхождения Чечено-Ингушетии в состав России. Теоретико-методологический аспект / Ф. П. Боков – Грозный: Книга, 1990. – 60 с.
5. Виноградов В. Б. Россия и Северный Кавказ (обзор литературы за 1976–1985 гг.: итоги и перспективы изучения) / В. Б. Виноградов. // История СССР. – 1987. – № 3. – С. 152–155.
6. Гордин Я. А. Кавказ: земля и кровь. Россия в Кавказской войне XIX века / Я. А. Гордин. – Спб.: Звезда, 2000. – 468 с.
7. Движение горцев Северо-Восточного Кавказа в 20-50-е гг. XIX в. : Сборник документов. – Махачкала, 1959. – 785 с.
8. Дегоев В. В. Большая игра на Кавказе: история и современность. Статьи, очерки, эссе / В. В. Дегоев. – М.: Русская панорама, 2003. – 512 с.
9. Дискуссия о движении Шамиля // Вопросы истории. – 1947. – № 11. – С. 134–140.
10. Дубровин Н. Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. Том I / Н. Ф. Дубровин. – Спб.: Тип. Департамента уделов, 1871. – 656 с.
11. Ибрагимбейли Х.-М. Народно-освободительная борьба горцев Северного Кавказа под руководством Шамиля против царизма и местных феодалов / Х.-М. Ибрагимбейли // Вопросы истории. – 1990. – № 6. – С. 151–160.
12. К дискуссии о характере движения горцев Дагестана под руководством Шамиля // Вопросы истории. – 1957. – № 1. – С. 195–196.
13. Крачковский И. Ю. Неизданные письма Шамиля / И. Ю. Крачковский // Записки института востоковедения АН СССР. – 1933. – № 2. – С. 1–7.
14. Кудаева С. Г. Огнем и железом. Вынужденное переселение адыгов в Османскую империю (20–70 гг. XIX в.) / С. Г. Кудаева. – Майкоп: тип. МГТИ, 1998. – 134 с.
15. Магомедов Р. М. Россия и Дагестан / Р. М. Магомедов. – Махачкала: Даг. кн. изд-во, 1987. – 127 с.
16. Магомедов Р. М. Шамиль в отечественной истории / Р. М. Магомедов. Махачкала: Даг. кн. изд-во, 1990. – 103 с.
17. Магомед-Тагир. Три имама // Сборник материалов описаний местностей и племен Кавказа. – Махачкала: изд. Ассоциации Сев.-Кавк. горских организаций, 1926. – 264 с.
18. Ольшевский М. Я. Кавказ с 1841 по 1866 год / М. Я. Ольшевский. – Спб.: Звезда, 2003. – 608 с.
19. Ортабаев Б. Х., Тотоев Ф. В. Еще раз о Кавказской войне: о ее социальных истоках и сущности / Б. Х. Ортабаев, Ф. В. Тотоев // История СССР. – 1988. – № 4. – С. 78–79.
20. Панеш А. Д. Мюридизм и борьба адыгов Северо-Западного Кавказа за независимость (1829–1864 гг.) / А. Д. Панеш. – Майкоп: изд. Адыгея, 2006. – 128 с.
21. Покровский М. Н. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. Сборник статей / М. Н. Покровский. – М.: Красная новь, 1923. – 392 с.
22. Покровский Н. И. Кавказские войны и имамат Шамиля / под ред. В. Г. Гаджиева, Н. Н. Покровского. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2000. – 511 с.
23. Рамазанов Х. Х. Эпоха Шамиля / Х. Х. Рамазанов. – Махачкала: Ихлас, 2003. – 342 с.
24. Руновский А. Мюридизм и газават по объяснению Шамиля / А. Руновский // Русский вестник. – Тифлис, 1863. – 42 с.
25. Смирнов Н. А. Политика России на Кавказе в XVI–XIX вв / Н. А. Смирнов. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1958. – 244 с.

26. Смирнов Н. А. Мюридизм на Кавказе / Н. А. Смирнов. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1963. – 244 с.
27. Фадеев А. В. О внутренней социальной базе мюридистского движения на Кавказе / А. В. Фадеев // Вопросы истории. – 1956. – № 6. – С. 66–77.
28. Фадеев Р. А. Шестьдесят лет Кавказской войны / Р. А. Фадеев. – Тифлис: Военно-Походная Тип. Главного Штаба Кавказской Армии, 1860. – 159 с.
29. Хожаев Д. Чеченцы в Русско-Кавказской войне / Д. Хожаев. – Грозный: Издательство «Седа», 1998. – 78 с.
30. Чирг А. Ю. Общественно-политические преобразования у западных адыгов в период Кавказской войны (тезисы доклада) / А. Ю. Чирг // Метаморфоз vs Трансформация. Мультидисциплинарный подход к изучению адыгов в XIX–XX вв. – Ростов-на-Дону: Издательство СКНЦ ВШ ЮФУ, 2013. – С. 274–278.
31. Шамиль – ставленник султанской Турции и английских колонизаторов / под ред. Ш. В. Цагарейшвили. – Тбилиси: Госиздат Грузинской ССР, 1953. – 564 с.

Ярослава Сенченко

РОЛЬ В. ЧЕРЧІЛЛЯ У ДИПЛОМАТІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Стаття присвячена постаті Вінстона Черчілля – одного з керівників антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні, державного діяча і прагматичного політика, який майже ніколи не помилявся у своїх прогнозах. Його харизматична особистість та політична діяльність не перестають привертати увагу наших сучасників.

Ключові слова: Велика Британія, СРСР, англо-американський союз, ленд-ліз, Атлантична хартія, другий фронт.

У політичній кар'єрі В. Черчілля періоди поза великою політикою перемежувались із часом, коли він відігравав ключову роль як у національній, так і у світовій історії. Зокрема, активна державно-політична діяльність 1905–1929 рр. змінилась періодом 1930-х рр., коли В. Черчілль не займав провідних державних посад. Однак у вересні 1939 р., з початком Другої світової війни, під тиском громадської думки він був знову призначений першим лордом адміралтейства. «Я, мабуть, єдина людина, котра займала чільне місце в уряді під час обох найбільших катаклізмів, відомих історії. При цьому, якщо під час Першої світової війни я займав хоч і відповідальні, але все ж підпорядковані посади, то під час другої битви з Німеччиною я п'ять з гаком років був главою уряду його Величності» [4].

Відставка Н. Чемберлена у травні 1940 р. з поста прем'єр-міністра Великої Британії привела на це місце В. Черчілля. У своїй першій промові в статусі прем'єра в Палаті Громад, що відбулася відразу після капітуляції Франції перед фашистською Німеччиною, В. Черчілль недвозначно дав зрозуміти, що Велика Британія не збирається йти на компроміс: «Ви запитаете, яка наша мета? Моя відповідь проста – перемога, перемога будь-якою ціною, перемога над терором, перемога, якою дорогою і важкою вона не була б» [4].

Перший період Другої світової війни охоплює події з 1 вересня 1939 р. (вторгнення Німеччини до Польщі) до 22 червня 1941 р. (напад на СРСР). Початку війни передувало підписання між СРСР і Німеччиною угоди, так званий пакт Молотова-Ріббентропа, про ненапад. Напад Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р. спричинив те, що війна одразу втягнула в свою орбіту основні європейські держави. «Англійський уряд став очевидцем швидкого і майже механічного знищення слабшої держави у злагоді з методами і давніми планами Гітлера. Польща була відкрита німецькому вторгненню з трьох сторін» [4].

18 вересня 1939 р. в німецько-радянській заяві підтверджувалися спільність поглядів обох держав і їхнє бажання відновити в Польщі порядок, порушений розпадом Польської держави. 27 вересня капітулювала Варшава. 28 вересня 1939 р. був укладений радянсько-німецький договір, за яким Німеччина визнавала, що західний кордон проходить по лінії Нарва – Буг – Сян. Таким чином, Німеччина і Радянський Союз під різними гаслами розпочали поділ Європи на зони впливу, розпочавши війну проти незалежної Польщі.

«Дивна війна» після поразки Польщі аж до травня 1940 р. велася на Західному фронті дуже тихо. А. Гітлер спробував укласти мир, аби закріпити свої завоювання і дати їм раду, але укладення миру означало б визнання всіх уже здійснених силових акцій з боку Німеччини. Ні Франція, ні Англія не могли на це погодитися. 10 жовтня Е. Даладье, прем'єр-міністр Франції, дав на це свою відповідь по радіо: «Ми взяли в руки зброю проти агресії і складемо її лише тоді, коли матимемо гарантію такої безпеки, яку б не підривали щопівроку» [4]. 12 жовтня Н. Чемберлен заявив: «Пропозиції, що містяться в промові канцлера Гітлера, невиразні, непевні і не містять жодного натяку на виправлення шкоди, завданої Чехословаччині й Польщі» [2]. Отже, мирний наступ Німеччини зазнав поразки, і німецький уряд 13 жовтня оприлюднив заяву, в якій дипломатично прагнув закріпити свої завоювання і готувався до нових.

Окупувавши Бельгію, Голландію і Люксембург, гітлерівські війська протягом кількох днів, наступаючи широким фронтом, через ці країни вторглися у Францію. 15 травня прем'єр-міністр Франції П. Рейно направив прем'єр-міністру Англії В. Черчиллю повідомлення: «Учора ввечері ми програли битву. Дорога на Париж відкрита. Пришліть нам усі літаки і всі війська, які ви можете» [2].

16 травня В. Черчилль пообіцяв надіслати додатково десять ескадрилій. Ще 6 червня він повідомив про відрадження двох нових британських дивізій до Франції. Але після цього прохання Франції про допомогу більше не задовольнялись, оскільки безпека Англії вимагала утримання всіх наявних сил на її власній землі. Уряд покинув Париж 10 червня.

Розпочалися наради французького і англійського урядів, на яких йшлося про перемир'я з Німеччиною. Започатковані дипломатичні кроки дали можливість державам «Осі» переконатися, що правлячі кола Франції готові на серйозні поступки, лише щоб досягти угоди з агресором. Щодо Англії, то вона, як роблять висновок в Берліні і Римі, займає обережну позицію і не бажає з Францією добиватися такої угоди. У свою чергу Гітлер не вірив у можливість включення Франції у свій «новий порядок» дипломатичним шляхом і покладався на силу німецької зброї.

Воєнному губернатору Парижа генералу Денцу уряд фактично доручив передати місто у руки німецьких властей і 14 червня німецькі війська окупували напівпусту французьку столицю.

16 червня уряд П. Рейно пішов у відставку, і президент Ш. Лебрен призначив головою нового уряду маршала Ф. Петена – найбільш підходящу для широкого «співробітництва» з Німеччиною фігуру. 16 червня Ш. Лебрен підписав декрет про створення нового уряду, під його головуванням відбулося засідання кабінету Ф. Петена. Протягом 10 хвилин уряд прийняв рішення попросити у

Німеччини перемир'я. 11 листопада 1940 р. відбувалися переговори про перемир'я між Німеччиною і Францією, за умовами якого Франція ділилась на зону окупації, куди входили всі основні промислові райони, Париж, а також усі порти Ла-Манша і Атлантичне узбережжя, і «вільна зона», що охоплювала південно-західну частину Франції. Уряд Ф. Петена вибрав своєю столицею місто Віші.

Після підписання перемир'я Англія залишається сам на сам з країнами «Осі». У виступі 22 червня В. Черчілль засудив перемир'я, яке передавало всі ресурси Французької імперії та французький флоту до рук супротивника, щоб дати йому змогу досягти своїх цілей [3].

Велика Британія підтримувала генерала Ш. де Голля й рух «Вільна Франція», який він очолював, але проводила одночасно серію неофіційних переговорів з урядом Віші без відома «Вільної Франції», від якої Англія віддалилася після поразки в Африці. До середини 1940 р. гітлерівська Німеччина захопила дев'ять держав із значними економічними і воєнними ресурсами майже всієї Західної Європи: Австрію, Чехословаччину, Польщу, Данію, Норвегію, Голландію, Бельгію, Люксембург і Францію. Правителі фашистського «рейху» вирішили, що настав час здійснити давні плани Німеччини – захоплення земель на Сході. Але на шляху до цього стояв Радянський Союз.

Після капітуляції Франції у червні 1940 р., Англія залишилася єдиною країною, яка продовжувала боротися з переможною німецькою армією. Здавалося, що Лондон повинен буде погодитися на пропозиції миру, але цього не сталося. Натомість уряд В. Черчілля приділяв велику увагу зміцненню економічного та військового потенціалу країни: продовжувалась активна перебудова господарської системи та мобілізація ресурсів для захисту країни. Із вступом США у війну завершилось формування військово-економічної структури англо-американського союзу, що ґрунтувався на системі «ленд-лізу». Економічна і військова допомога США відіграла в цілому немало роль у розвитку британської військової економіки. У цьому контексті слід наголосити на постійному діалозі та конструктивному В. Черчілля із президентом США Ф. Рузвельтом. Загалом, Ф. Рузвельт і В. Черчілль волею обставин стали найбільшими дипломатами свого часу. США із самого початку були на боці Англії, а після поразки Франції були готові підтримати британців, а з серпня 1941 року – і радянські війська, не беручи, однак, участі у бойових операціях.

Відразу ж після вторгнення фашистів до СРСР, британський прем'єр заявив по радіо: «... ми надамо Росії і російському народу всю допомогу, яку тільки зможемо». В. Черчілль пояснив, що, допомагаючи СРСР, Англія рятує себе, бо «вторгнення Гітлера у Росію – це лише прелюдія до спроби вторгнення на Британські острови... тому небезпека, що загрожує Росії, – це небезпека, що загрожує нам і Сполученим Штатам, точно так само як справа кожного росіянина, який бореться за свій будинок і сім'ю, – це справа вільних людей і вільних народів у всіх куточках земної кулі» [5].

У серпні 1941 р., підписавши «Атлантичну хартію», В. Черчілль і Ф. Рузвельт прийняли рішення про надання допомоги СРСР постачанням озброєння і стратегічної сировини та заявили, що прагнуть до справедливого демократичного миру після перемоги над Німеччиною та її союзниками, коли всі держави повинні бути роззброєні, окрім країн-переможниць.

У ході війни В. Черчілль відстоював інтереси Великої Британії, нав'язавши американцям вигідну Англії стратегію «непрямих дій», а також відтягував відкриття другого фронту в Західній Європі.

Вагомою передумовою перемоги над Німеччиною В. Черчілль вважав необхідність створення блоку союзників. Унаслідок переговорів між СРСР і Великою Британією 12 липня 1941 р. було підписано угоду щодо спільних дій у війні проти Німеччини [4].

Важливою проблемою радянсько-британських відносин періоду літа 1941 – осені 1943 рр.

було обговорення питання про відкриття другого фронту на Європейському континенті. Позиція В. Черчілля та британського політикуму полягала у заяві про неможливість відкриття другого фронту в Європі ні у 1941 р., ні у 1942 р. «Ми готові виробити з Вами спільні плани, – писав В. Черчілля. – Чи будуть британські війська достатньо сильні для того, щоб здійснити вторгнення на європейський континент у 1942 році, залежить від подій, які важко передбачити» [4].

Позиція В. Черчілля щодо допомоги Москві проектувалась на ставлення до цього питання США. Відтак, із самого початку намітилася тісна співпраця США, Великої Британії та СРСР, котра передувала укладенню антигітлерівської коаліції. У подальшому, вагому роль у гуртуванні коаліції та перетворенні її на потужну силу зіграли успіхи радянської армії у Московській битві. В. Черчілля 11 лютого 1942 р. писав Й. Сталіну: «Немає слів, щоб висловити захоплення, яке ми відчуваємо від... блискучих успіхів Вашої армії в боротьбі проти німецьких загарбників» [4]. Президент США Ф.Рузвельт в промові по радіо 27 квітня 1942 р. говорив: «Російські війська знищили і знищують більше збройних сил наших ворогів – солдат, літаків, танків і гармат, – ніж решта країн Об'єднаних Націй, разом узятих» [3].

1 січня 1942 р. представники 26 країн, у тому числі й Радянського Союзу, підписали «Декларацію Об'єднаних Націй». Важливе значення в серії угод, які зміцнювали антигітлерівську коаліцію, мав радянсько-англійський союзний договір щодо цілей війни і післявоєнного мирного врегулювання.

За активної підтримки та дипломатичної діяльності В. Черчілля 26 травня 1942 р. було підписано договір про союз СРСР з Англією. До речі, угода між СРСР і США про принципи взаємної допомоги у веденні війни проти агресора була укладена пізніше [2].

Дипломатичний хист В. Черчілля з усією повнотою проявився у діяльності низки конференцій періоду Другої світової війни. Зокрема, він приділив значну увагу підготовці до Тегеранської конференції, перед якою разом із Ф. Рузвельтом вони мали зустріч в Каїрі з Чан Кайші щодо урегулювання воєнних питань і покарання Японії за агресію.

Тегеранська конференція голів урядів СРСР, США і Англії (Й. Сталіна, Ф. Рузвельта і В. Черчілля) відбувалася з 28 листопада до 1 грудня 1943 р. На конференції узгодили, що після відкриття другого фронту операція «Оверлорд» буде здійснена протягом травня 1944 р. разом з операцією проти Південної Франції. Й. Сталін заявив на конференції, що Радянський Союз оголосить війну Японії після поразки Німеччини. Разом із тим, глави трьох держав розглянули питання про створення ООН, узгодили «Декларацію про визволену Європу», намітили основні принципи політики щодо Німеччини, зокрема «знищення німецького милітаризму та нацизму і створення гарантії, що Німеччина ніколи більше не порушить мир усього світу» [2].

Війна продовжувалася, а дипломатія здійснювала щоденну копітку роботу над підготовкою нових зустрічей, договорів, декларацій, які б допомогли встановити мир. Важливе значення мала Ялтинська конференція. Цікавими є спогади британського прем'єра щодо цієї важливої зустрічі.

«О 5 годині президент, Сталін і я зустрілися, щоб зробити огляд воєнного стану і, зокрема, російського наступу на Східному фронті. Ми почули докладний звіт щодо поступу російської армії і намітили план майбутніх переговорів між начальниками наших штабів. Я заявив, що одне з питань, які нам слід обговорити, полягає в тому, скільки часу буде потрібно противнику, щоб перекинути вісім дивізій з Італії на російський фронт, і які контрдії ми повинні зробити. Можливо, нам потрібно перекинути дивізії з Північної Італії, щоб зміцнити наші наступаючі війська в інших місцях? Інше питання полягало у тому, чи повинні ми прагнути завдати удару у верхній частині Адріатичного

моря через Люблінський перевал і з'єднатися з російським лівим флангом» [4].

Важливість моменту В. Черчілль пояснює наступним чином: «Я повинен сказати, що ще жодного разу за всю війну, навіть в найпохмуріші періоди, я не відчував на собі такої великої відповідальності, як зараз на цій конференції. Тепер ми маємо можливість уникнути помилок колишніх поколінь і забезпечити міцний мир. Люди жадають миру і радості. Нам необхідно втілити в життя мрію бідняків, щоб вони могли жити в світі, який охороняється нашою непереможною міццю від агресії і зла. Я покладаю свої надії на чудового президента Сполучених Штатів і на маршала Сталіна, які, розбивши вщент противника, поведуть нас на боротьбу проти заворушень, хаосу, гніту. Я покладаю на це надії і від імені Англії заявляю, що ми не відступимо в досягненні спільної мети. Ми неослабно будемо підтримувати ваші зусилля» [4].

Так само вагому роль відігравав В. Черчілль і на конференції, котра підсумувала період Другої світової війни. Конференція у Потсдамі розглянула питання, пов'язані з мирним післявоєнним устроєм у Європі, у тому числі питання про порядок підготовки мирних договорів з колишніми ворожими державами: Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною і Фінляндією. Демократичні принципи післявоєнного будівництва світу було закріплено у Потсдамських угодах, у Статуті Організації Об'єднаних Націй та інших міжнародних договорах і угодах. Позицію Великої Британії представляв В. Черчілль. У своїх спогадах він наголошував, що навіть приготування до Потсдамської конференції були надзвичайно принциповим етапом у розвитку дипломатії: «Я висловив надію, що до закінчення конференції ми зможемо домовитися про кордони всіх європейських країн, а також про доступ Росії до морів і про розподіл німецького флоту. Три держави, які зберуться за столом на конференції, – це найсильніші держави, які коли-небудь існували в світі, і їх завдання – зберегти загальний мир. Хоча поразка Німеччини тішить нас, все ж це велика трагедія» [4].

Тріумфальним для В. Черчілля був час, коли він як прем'єр-міністр Британської імперії, став одним з лідерів антигітлерівської коаліції під час Другої світової війни. Та вже після подолання патової ситуації на фронті ініціатива у війні проти Гітлера перейшла до незрівнянно більш сильних партнерів по союзу – СРСР і США – і В. Черчілль повернувся до тієї ж формули, що він уже використовував у травні 1940 р. під час утворення коаліції: «Нашою метою є знищення Гітлера, – і нічого іншого» [4]. Ця мета стосувалася безпосередньо інтересів британського прем'єра, у той час як Й. Сталін та Ф. Рузвельт мали свої уявлення щодо майбутнього світового порядку, у якому Британії приділялася в Європі і за океаном трохи інша роль, ніж та, котру хотілося бачити В. Черчіллю. Та це не змінило відношення сера Черчілля до США. Що було підтверджено «Атлантичною хартією» у серпні 1941 р. Пізніше до цього альянсу приєднався СРСР, завершивши створення «Великої Трійки».

В. Черчіллю вдалося зупинити розпад імперії, закріпити за Англією статус великої держави, але він не зумів подолати всіх негативних явищ, що накопичились у житті країни. Деколонізація виявила всі слабкі сторони Англії. Зусилля по збереженню імперії сприяли консервації відсталості, тому уряд Черчілля зробив важливий крок до відмови від спроб зберегти імперію після поразки Англії, Франції та Ізраїлю в агресії проти Єгипту в 1956 р. (операція «Мушкетер»). Останньою спробою збереження впливу в колишніх колоніях стало зміцнення Британської співдружності націй.

В Європі консерватори намагалися зміцнити позиції Англії, створивши Європейську асоціацію вільної торгівлі, що було своєрідною противагою ЄЕС. Усі ці поразки у зовнішній політиці, привели до «англійської хвороби»: Англія з кожним роком втрачала позиції великої держави.

Після прем'єрства та перемоги над нацизмом, В. Черчілль шість років очолював опозицію в

Британському парламенті, закликаючи європейських лідерів не піддаватися впливу СРСР. Та вже в 1951 р. В. Черчілль повернувся на Даунінг-стріт, 10, в офіційну резиденцію британського прем'єр-міністра. У цьому статусі він проводив політику підтримки НАТО та Європейського Союзу.

Тож підсумовуючи, можемо з упевненістю сказати, що політичний світогляд В. Черчілля можна назвати історичним, адже, шукаючи відповіді на питання сучасності, він мислив історичними категоріями. Як наслідок, він став одним з творців «Великого альянсу» («Великої Трійки»). Важливу роль у житті В. Черчілля, як політика, відігравав захист інтересів Британської імперії та збереження її цілісності. Однак, захист імперій будь-якого роду в ХХ столітті виявилось справою безнадійною, адже неможливо зупинити поступальний хід епохи.

Джерела та література:

1. Крушинський В. Британська Європа чи європейська Британія. Великобританія в європейських інтеграційних процесах / В. Крушинський. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2003. – 214 с.
2. Марущак М. Й. Історія дипломатичних відносин у ХХ столітті / М. Й. Марущак. – Вінниця: Видавництво «Нова книга», 2008. – 368 с.
3. Ржешевский О. А. Сталин и Черчилль. Встречи. Беседы. Документы. 1941–1945 гг. // Под. ред. О. А. Ржешевского. – М., 2004. – 345 с.
4. Черчилль У. Вторая мировая война [Електронний ресурс] / У. Черчилль. – Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/english/churchill/1_24.html.
5. Підлуцький О. Постаті ХХ сторіччя / О. Підлуцький. – К.: «Дух і літера», 2007 – 268 с.
6. Киссинджер Г. Дипломатія [Електронний ресурс] / Г. Киссинджер. – Режим доступу: <http://www.e-reading.club/book.php?book=1016921>.

РОЗДІЛ 2. ЄВРОПЕЙСЬКІ СТУДІЇ

Марина Грабовець

ІДЕЯ ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ В ЕССЕІ ПРО «ВІЧНИЙ МИР» В. ПЕННА

В статті аналізується пропозиція Вільяма Пенна по об'єднанню держав Європи. Автор пропонує створити Парламент з представників Європейських країн, а також включити Московське царство та Османську імперію.

Ключові слова: Європа, В. Пенн, «Вічний мир».

Питання про можливості мирного врегулювання конфліктів в усі часи було на порядку денному як глобальна проблема людства, адже країни хотіли захиститися від зовнішнього ворога, зберегти свої території та національні надбання, забезпечити своє населення. Еволюція ідеї «вічного миру» в Новий час позначилась наповненням відповідних трактатів етичним змістом. Гуманісти, які стояли біля витоків цих ідей, проголосили мир універсальною світовою цінністю, незалежною від етнічного походження чи релігійної приналежності.

Постійні війни, які точилися між країнами за першість у світі, підштовхувала гуманістів створювати проекти для об'єднання Європи, які ґрунтувалися на основі «балансу рівності» усіх країн. Такими були трактати Гуго Гроція «Про право війни та миру», Макіавеллі «Історія Флоренції», т.зв. «Великий план» Сюллі, «Монархія» Данте та інші. З-поміж праць ранньомодерного періоду на особливу увагу заслуговує есей В. Пенна «Про нинішній та майбутній мир в Європі» [3; 5].

Проект В. Пенна аналізувався у порівнянні з іншими аналогічними проектами в узагальнюючих роботах Ю. А. Борко, О. В. Буториної, А. Г. Браницького, В. О. Ні та ін.

Мета нашої розвідки – проаналізувати трактат В. Пенна про «вічний мир» і виокремити його основні концепти і принципи формування єдиної Європи в конкретних геополітичних умовах кінця XVII ст.

Вільям Пенн народився 14 жовтня 1644 р. в англійській столиці, в родині аристократа-адмірала. Після отримання чудової домашньої освіти він став учнем коледжу, пізніше вступив до Оксфордського університету. Ще в студентські роки його привернуло вчення протестантської течії – квакерство, відоме своїми пацифістськими і гуманістичними ідеями. Згодом це відобразиться у його трактаті про єдність Європи, який навіть починається з епіграфа «*Beati Pacifici. Cedant Arma Togae*» («Нехай зброя поступиться тозі») [5, с. 1].

Але захоплення квакерством стало причиною непорозумінь з батьком, через що молодий Вільям змушений був покинути рідний дім. Лише незадовго до смерті батька відбулось примирення: суворий адмірал пом'якшав, пробачив сина і повернув йому право на успадкування родинного майна.

Отриманий величезний родинний спадок був направлений на популяризацію квакерства. В батькових документах Пенн виявив боргову претензію державі на величезну суму і за рахунок боргу отримав від короля Карла II великі володіння в Північній Америці. Так була заснована Пенсільва-

нія, а в 1683 р. – її столиця Філадельфія. Пенсільванія, за задумом Пенна, мала стати притулком для людей, яких переслідували за їхні релігійні переконання, незалежно від віросповідання і національності. На ці землі швидко прибували нові поселенці, і вже скоро кількість населення перевищила за 200 тис. осіб. Територія жила за власною конституцією і системою самоврядування.

Під впливом чергової європейської війни 1688–1697 рр. В. Пенн складає «An essay towards the Present and Future Peace of Europe: by the Establishment of an European Dyet, Parliament or Estates», яке було опубліковане у Лондоні в 1693 р. Це ессе згодом історики поставили в один визначальний ряд з іншими «трактатами про вічний мир».

У своєму творі автор моделює проект об'єднання Європи задля збереження миру шляхом створення європейського Конгресу, Парламенту та Палати держав. В. Пенн пропонує детальний та аргументований план, при цьому посилаючись на географічне розташування країн. Основна ідея Пенна полягає у створенні «Європейської ліги, або конфедерації». Перед лігою ставилась задача зберегти в Європі мир між країнами, який ставав гарантом захисту від зовнішнього ворога.

В історії політичної думки трактат В. Пенна поцінують передусім за те, що в ньому вперше було висунуто новаційну ідею влаштування європейського парламенту, який буде створено через два з половиною століття потім у рамках Римського договору 1957 р. про утворення Європейської економічної спільноти. На думку автора твору, вищим органом конфедерації мали стати збори представників держав. Він по-різному інтерпретує назву цих зборів: «І це зібрання повинно називатися Верховною радою, Парламентом або Палатою держав Європи» [3, с. 6]. Питання, які виносяться на обговорення Верховної Ради мають стосуватися конфліктів між державами. Пенн вказує, якщо країна-агресор буде порушувати умови договору або не буде виконувати рішення Палати, то в такому разі всі інші країни об'єднуються в одну силу і змусять країну підкоритися рішенням. Також передбачалося відшкодування збитків країні, яка постраждала. Місцем першої зустрічі може стати будь-яке місто в центрі Європи. У подальшому це місце визначають самі ж представники [1].

Особливо детально В. Пенн визначив, які країни і скільки представників має прийти на збори. Кількість представників та їх голосів у палаті залежить від території й заможності країни. В якості критеріїв він запропонував щорічні доходи тих країн, чії представники будуть засідати в палаті. Так, Німецька імперія могла надіслати 12 представників, Франція – 10, Іспанія – 9, Італія, «яка наближається до Франції», – 8, Англія – 6, Португалія – 3, Швеція – 4, Данія – 3, Польща – 4, Венеція – 3, сім провінцій – 4; 13 кантонів «разом з малими сусідніми державами 5» – 2, герцогства Голштинское і Курляндське – 1; «якщо ж будуть прийняті також турки і московити, було б гідно і справедливо, якби вони послали ще по десять чоловік. Отже, всього було б 90» [3]. Потрібно відмітити, що В. Пенн вважає потрібною присутність турок та московитів, хоча їх країни не належать географічно до Європи, але мир не може існувати без Османської імперії та Росії, оскільки ці країни є досить сильними ворогами.

Порядок засідання також був ретельно розроблений автором. На його думку, щоб уникнути суперечок за головування, зал засідань повинен бути круглим і мати різні двері для входу і виходу з метою запобігання образ. Якщо загальна кількість представників ділиться на десять, то кожна з частин обирає зі свого середовища одного, який по черзі з іншими головує на засіданні. До головуючих мають бути направлені всі запити, вони повинні резюмувати зміст дебатів, ставити запитання на голосуванні, яке, на думку автора, повинно здійснюватися таємним балотуванням.

У трактаті пропонується запровадження системи штрафів за відсутність на засіданні парла-

менту. Недопустимим є нейтральне ставлення до дискусій, адже «подібна байдужість легко відкриє дорогу для махінацій». Пенн не виключає того, що депутатам можуть пропонувати хабарі, і наголошує, що, якщо балотування буде проходити таємним шляхом, то і підкуп буде менш вірогідним. Якщо хто-небудь з делегатів виявиться настільки «низьким, віроломним і безчесним», що піддасться підкупу грошима, він міг би, навіть прийнявши гроші, таємно проголосувати за свої принципи і у відповідності зі своїми переконаннями.

Робочою мовою на засіданнях мала стати латинська мова, яка була б зручною для юристів, або ж французька, яка є зрозумілою для знатних делегатів.

Вільям Пенн не бачить необхідності утримувати велику армію окремим правителем, знаючи, що за ним стоїть сила, від якої залежить безпека всіх інших. У той самий час невелика кількість військ, необхідних у кожній державі, попередить всіляку небезпеку та знищить будь-який страх. Пенн загострює увагу на можливому створенні Генеральних штатів у Гаазі як міжнародного трибуналу для всіх людей – від купця до монарха.

Велику увагу у своєму творі В. Пенн приділяє освіті, підкреслюючи, що «в Європі внаслідок укладання унії з'явиться значна кількість купців, хліборобів й інженерів, якщо уряд виявлятиме турботу про освіченість молоді, а освіта стане головним завданням кожної країни». Він підкреслює важливість політичних знань: вивчення конституцій європейських держав і власної конституції є найціннішим елементом освіти, що забезпечить небайдужість до суспільних інтересів і підготує людину для парламентської діяльності.

З-поміж причин розв'язання війни В. Пенн виділяє три найголовніші, які формулює як «збереження, повернення та примноження». Під «збереженням» мається на увазі збереження цілісності країни та позбавлення можливості загарбання іншою країною частини території; «повернення» – повернення тих територій, які споконвічно належали країні; «примноження» – розширення своїх територій за рахунок інших країн [3].

Як зазначає М. Г. Окладна, принципово новим підходом в концептуальних пошуках вирішення проблеми війни і миру, в розробці шляхів європейського об'єднання в праці В. Пенна став розвиток ідеї про запровадження міжнародного суду або «трибуналу світу». Її вперше запропонував чеський мислитель Ян Амос Коменський у трактаті «Загальна рада людському роду» (1670 р.), і згодом розвивали у своїх роботах також Ієремія Бентам та Шарль де Сен-П'єр [2, с. 135]. В. Пенн запропонував створити Європейську лігу з метою забезпечення миру в Європі. Спираючись на модель організації влади в Нідерландах, він розробив структуру влади об'єднаної Європи, яка включала Генеральні штати, провінції – суверенні держави, що утворюють ці Штати, міста в провінції, що створюють окремі незалежні одиниці, і провінційні Генеральні штати [2, с. 136].

В останньому розділі трактату В. Пенн перелічує переваги, які отримає Європа від об'єднання. В першу чергу це добросусідські відносини між країнами та припинення кровопролиття братських народів, що є головним, на його думку. Друга вигода – повернення «доброго імені християн», яке зазнало великої школи через кровопролитні й несправедливі війни не тільки проти невірних, але і один з одним.

В. Пенн також підкреслює вигоди миру для економіки Європи, адже мир «...зберігає гроші в рівній мірі як правителів, так і народу, і тим самим запобігає невдоволенню і розбіжностям між ними» [3, с. 15]. Він робить наголос на сталих торгівельних зв'язках між країнами-союзницями, збереженні найбільш процвітаючих областей країн, які в роки миру та спокою приносять найбільші вигоди. До переваг миру він також відносить особисту дружбу між високопосадовцями держав,

що, на думку автора, дозволить правителям люб'язно приймати послів у своїй країні та відвідувати інші території без всяких перешкод. Правителі країн могли б спокійно спілкуватися один з одним на рівних тощо.

Водночас В. Пенн висловлює скепсис з приводу можливості реалізації власного проекту. Він вважає, що могутні держави не захочуть прийняти цей проект, оскільки вони не захочуть втрачати свою першість у світі. Якщо буде мир, то найсильніші країни не зможуть розширити свої території, а якщо відбудеться кровопролиття, то воно матиме тяжкі наслідки: відшкодування збитків, припинення країни і втрата першості на континенті. На такі поступки провідні держави Європи, на думку В. Пенна, не погодяться, оскільки це загрожує їх суверенітету.

Таким чином, новаційність ідеї загальноєвропейського миру В. Пенна полягала у тому, що необхідність встановлення миру ґрунтувалася на гуманістичних та пацифістських засадах, пояснювалася раціонально-правовими аргументами, вимогами економічної користі. Був розроблений проект влаштування міжнародного суду як інструмента реалізації вічного миру.

Джерела та література:

1. Браницкий А. Г. Европа. История объединение континента [Електронний ресурс] / А. Г. Браницкий. – Нижний Новгород : ННГУ, 2006. – Режим доступу: <http://www.proza.ru/2014/01/13/1661>. – Дата звернення: 26.12.2015.
2. Окладна М. Г. Еволюція ідей про об'єднану Європу в епоху Нового часу / М. Г. Окладна // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – Х. : Право, 2012. – Вип. 24. – С. 132–141.
3. Пенн У. Опыт о настоящем и будущем мире в Европе путем создания европейского конгресса, парламента или палаты государств // Трактаты о вечном мире / сост. И. С. Андреева и А. В. Гулыга. – СПб. : Алетейя, 2003. – С. 115–135.
4. Murphy A. William Penn: His life, his times and his work [Електронний ресурс] // The Political Writings of William Penn / Andrew R. Murphy. – Режим доступу: <http://oll.libertyfund.org/titles/penn-the-political-writings-of-william-penn>. – Дата звернення: 11.01.2016.
5. Penn W. An Essay Towards the Present and Future Peace of Europe [Електронний ресурс] / W. Penn. – Washington, 1912 – 27 с. – Режим доступу: <https://archive.org/details/annessaytowardsp00penngoog>. – Дата звернення: 14.01.2016.

Анастасія Крилова

КОНЦЕПТ ЄВРОПИ В ТРАКТАТІ ЇРЖІ ПОДЕБРАДА

У статті аналізуються ідеї чеського короля Їржі Подебрада щодо об'єднання Європи у XV ст. для миру та взаєморозуміння між різними країнами. Увага також приділяється історико-політичним умовам, в яких відбувалось формування його поглядів. Висвітлено крім того, шлях до влади та релігійні погляди Їржі Подебрада.

Ключові слова: Їржі Подебрад, Чехія, гусити, концепт Європи, проект, трактат, об'єднання, співробітництво.

В наш час Європейський Союз (ЄС), до якого входить 28 країн, є одним з найвідоміших і найбільших об'єднань у Європі. Проте шлях до його утворення був пройдений довгий і тернистий. Допоки глави держав не зрозуміли, що об'єднавшись вони можуть стати набагато сильнішими, було представлено чимало проектів різних європейських наддержавних утворень.

Історію різноманітних пропозицій щодо об'єднання країн заради стримування їх зовнішніх ворогів і збереження миру можна прослідкувати ще з часів античності. В середні віки один із праобразів сучасного ЄС запропонував чеський король Їржі Подебрад, який одним із перших в Європі заходився створювати загальноєвропейську коаліцію для боротьби з турецькою агресією.

Історики ХХ ст. по-різному оцінюють його діяльність. Так, Н. Ульянова основну увагу приділяє аналізу проекту чеського короля. Вона розглядає зміст, структуру, мету та точки зору на цю ідею вітчизняних та зарубіжних істориків [9]. Біографію цієї видатної особи досліджував А. Датий, який розглядав життєвий і політичний шлях цього діяча. Він також аналізував проект багатосторонньої угоди Подебрада, який, на його думку, мав першочерговий вплив на подальшу політичну кар'єру правителя [2].

Основним джерелом для дослідження даної теми є сам трактат Їржі з Подебрад. Текст проекту з мови оригіналу (латинської) перекладався на чеську, англійську, російську, французьку та іспанську мови зі змістовною вступною статтею члена Академії наук Чехословаччини Вацлава Ванечка, яка була вміщена у ювілейному виданні академії «The Universal Peace Organization of King George of Bohemia» [10]. В. Ванечек, І. Керж, В. Оутрата, М. Ляхе досліджували договори Середньовіччя і їх відмінність від проекту Подебрада. Вивчаючи питання про мету діяльності Їржі Подебрада та ґрунтуючись навідайденому у 1963 р. в Польщі екземплярі тексту, В. Ванечек висловлює думку про існування двох стадій розробки трактату: союз проти турок як мета проекту на першій стадії переростає в другу – в більш широке завдання створення союзу держав для встановлення міцного і тривалого миру [10].

Майбутній чеський король був сином Вікторина Бочека із Кунштата, представника видатного моравського роду, але ім'я матері істориками точно не встановлено. Є гіпотези, що нею могла бути Анна із Вартемберка. Вороги називали Їржі за очі «снопиком» або «в'язанкою» – саме так у той час називали позашлюбних дітей.

Їржі з Подебрад народився 23 квітня 1420 р., найвірогідніше, у чеському місті Подебради, у найтяжчі часи для Чехії. Економіка раніше квітучого королівства занепала, більшу частину майна католицької церкви, яка була головним противником гуситів, було конфісковано і поділено між новими володарями. Безперечно, спустошливі війни, вторгнення іноземних загарбників паралізували розвиток країни, руйнували як внутрішній ринок, так і торгівельні зв'язки із зарубіжжям. Проте у другій половині XV ст. ситуація поступово нормалізувалася. Поновлювалися традиційні ділові відносини (як внутрішні, так і зовнішні), у містах поживавилася торгівля, відновлювалися ремесла [3].

Майбутній чеський король був одружений двічі. Друга дружина Іоганна, яка була сестрою очільника католицької шляхти Ярослава Лева із Рожмитала, стала підтримкою Їржі в його політичному та особистому житті і продовжувала його справу навіть після його смерті. Вона не лише виступала в якості радника, але також брала активну участь в політичних переговорах, а після смерті чоловіка виконала його останню волю.

Їржі Подебрад був правителем поміркованих гуситів-утраквістів. Вони боролися за право при-

чащатися хлібом і вином для усіх віруючих, коли за католицькими правилами на це мали право лише священики. Не можна сказати, що погляди Їржі Подебрада протягом його життя відзначалися стабільністю. Адже, ще при Сигізмунді Люксембурзькому його сім'я належала до поміркованої партії, але, після того, як у 1437 р. за підтримки католиків, до влади прийшов австрійський герцог Альбрехт V Габсбурзький, Їржі приєднався до опозиції, яка не бажала «онімечення країни» і хотіла бачити чеським королем Казимира Польського. Це протистояння призвело до війни, в якій переміг Альбрехт, але невдовзі він помер і спадкоємцем став його син Ладислав [2, с. 34].

Після загибелі свого друга, гуситського вождя Гінека Птачека, Подебрад продовжив справу його життя і став «борцем і патріотом», також послідовним захисником утраквітської віри і верховним гетьманом союзу східночеських гуситських ландфрідів, які невдовзі перетворилися в Общину Подебрадську [2, с. 34].

Їржі протягом всього життя чимало зробив для об'єднання Чехії та протистояння католицькій церкві і самому Папі Римському, який намагався повернути Чехію знову до католицизму. До своєї мети Їржі йшов послідовно, зважаючи кожен свій крок, використовуючи при цьому дипломатичні зусилля та політичне лавіювання. Прикладом такої політики можна назвати похід на Прагу 1448 р., внаслідок якого католицькі ратмани були замінені вірними Подебраду гуситами і новим гуситським архієпископом. Саме після цього походу сформувався основна мета політики Їржі – об'єднання Чехії. Для того щоб позбавитися внутрішньополітичної та внутрішньорелігійної боротьби у Чехії, у 1452 р. було захоплено центр радикальних утраквітів – місто Табор. В результаті цього, таборити були ліквідовані і Їржі проголосив себе верховним керівником королівства і намагався відродити чеську монархію. Також для стабілізації релігійної ситуації в країні він використовував релігійну поміркованість, прагнув знайти компроміс між католиками і гуситами, щиро бажав зберегти мир у країні і завдяки цьому він здобув авторитет у державі і суспільстві.

Крокуючи до втілення у життя його бажання мати особисту і абсолютну владу у Чехії, Подебрад домігся місця регента при неповнолітньому Ладиславі, завдяки чому вся повнота виконавчої влади зосередилася в його руках. Країна за його регентства нарешті дочекалася спокою і благополуччя. І вже після раптової смерті Ладислава Постума у 1458 р. на сеймі у Староместській ратуші Їржі було короновано [2, с. 36].

Щоби втримати владу у своїх руках, Подебрад намагався зберігати складний баланс міжнародних інтересів заради стабільності і процвітання. Задля цієї мети новообраний чеський король навіть намагався відновити мирні стосунки з Папою Римським. На жаль, ця спроба виявилася марною, адже Папа Пій II зажадав повернення короля і всієї країни до католицизму, не визнаючи гуситської церкви. Але негативне ставлення Папи Римського не завадило за допомогою дипломатичного хисту встановити дружні стосунки Чехії з імператором Священної Римської імперії та Польщею. Завдяки цьому чеський король забезпечив підтримку своєї влади ззовні.

У березні 1464 р. Їржі виступив з проектом мирної унії, яка передбачала створення озброєних сил християнських правителів в боротьбі проти турків. Цим кроком він намагався захистити свою країну від хрестового походу Папи Римського і від османських турків. Адже на той час вони вже захопили Візантію, зокрема Константинопіль, який був оплотом східнохристиянської церкви.

Ця мирна угода була оформлена у формі трактату, текст якого в його латинській версії 1464 р. «Єдинство» був названий його перекладачем Констянтином Гелінеком «Трактатом про Європу». У 1992 р. Жан-П'єр Фей відтворив його у своєму збірнику «Європа єдина». Проте, справжнім автором цього трактату вважається Антоніо Маріні з Гренобля – гуманіст і вправний дипломат, економіст і

радник короля Їржі. Але він розумів, що для успішного впровадження його проекту у життя потрібно бути королем та мати реальну владу у своїх руках [2, с. 37].

Цієї ж версії авторства трактату дотримується й один з найвідоміших у ХХ ст. візантиністів і славістів Франтішек Дворнік у курсі лекцій для Гарвардського університету «Славяне в европейской истории и цивилизации», який досліджував політичну діяльність очільників держав східної Європи. Історик стверджує, що у своїх зусиллях вивести Чехію з політичної ізоляції король Подебрад використовував іноземних дипломатів. Одним з них був Антоніо Маріні, який надав королю важливі послуги під час місій у Рим, Францію, Польщу і Угорщину. Саме на прохання короля Маріні написав цей трактат [7, с. 354–355].

Чехословацький історик І. Керж, досліджуючи документ, зауважив, що він є одним з перших європейських проектів багатосторонньої угоди. Аналіз трактату навіть при побіжному зіставленні з іншими аналогічними проектами демонструє, що цей проект і по змісту, і по структурі суттєво відрізнявся від договорів того часу. Міжнародні договори епохи феодалізму в більшості своїй були двосторонніми. Переважно це були союзні і мирні договори, якими закінчували часті феодальні війни, також торгівельні договори. Метою ж Подебрада було досягнення загального миру і співробітництва європейських держав [5].

Але умовою успіху були деякі необхідні дії, наприклад, відмова від середньовічної ідеї універсальної імперії у тому вигляді, в якому її практикували імператор Фрідріх III і Папа Римський, і заміна її новою ідеєю постійної співдружності незалежних і взаємно рівних європейських держав. Рішення у такому союзі мали прийматися шляхом голосування, в якому кожна країна мала б один голос.

Говорячи про універсальність проекту, необхідно зазначити, що він передбачав можливість укладення миру і з Туреччиною, в якій бачили найнебезпечнішого і найлютішого ворога християнства. Трактат різко засуджує Туреччину, але не як країну іновірців, а як агресора, як країну, яка, порушивши мир, принесла руйнування і страждання і яка знову погрожувала війною. В якості обов'язкової умови можливого укладення мирного договору з Туреччиною трактат висував безпеку християнських земель, а не мотиви, пов'язані з віросповіданням. Це – ще одне переконливе підтвердження того, що головною метою проекту було забезпечення загального миру [1].

До загальноєвропейського союзу, на думку Подебрада, мали входити такі держави: Чехія, Священна Римська імперія, Франція, Польща, Угорщина, Бранденбург, Саксонія та деякі італійські території.

Структурна організація Подебрада також отримала різні оцінки з-поміж істориків. Одні, як-от, наприклад, Е. Ребштайн, ототожнював її з ідеєю всесвітньої монархії, приписуючи організації наднаціональний характер [11]. Інші підкреслювали те, що у плані чеського короля були гарантовані автономія, незалежність держав-членів організації, їх територіальна цілісність. В. Ванечек, критикуючи спробу ототожнення організації, яка мала би бути створена за проектом, з ідеєю світової монархії, пише, що в цьому союзі не могло бути нічого від наддержавного, наднаціонального, що це була міжнародна організація, заснована на багатосторонньому договорі, укладеному суверенними і рівноправними державами [10]. В. Оутрата, присвятивши свою статтю аналізу завдань, структури і компетенції організації, запропонованої Подебрадом, у висновку підкреслює, що проект заснований на міжнародному співробітництві [6]. Розуміння характеру організації має бути засноване на багатосторонньому вивченні питання про поєднання принципу суверенітету держав і діяльності організації. Статті проекту, які визначають компетенції головного органу – спільного зібрання пред-

ставників держав-членів організації і компетенції суду, не завжди достатньо чіткі і викликають деякі зауваження з точки зору сучасної доктрини міжнародного права. Проте, не можна не звернути уваги на те, що і широкі повноваження, і обов'язковість рішень організації для усіх учасників трактату, і обов'язкова юрисдикція суду відносяться до питань, пов'язаних, головним чином, із забезпеченням загального миру і безпеки [4].

Задля реалізації ідей, втілених у трактаті, Їржі Подебрад відправив послів до європейських королівських дворів. Чеське посольство впродовж двох років відвідало Венеціанську республіку, Французьке, Польське і Угорське королівства, Бургундське герцогство, Бранденбурзьке маркграфство і Саксонське курфюршество. Але, на жаль, це посольство не принесло очікуваних результатів. Причиною цього, імовірно, є новаційний характер самої ідеї створення середньовічної «співдружності націй», яка багато в чому випередила свою епоху і не знайшла відгуку у сучасників [2, с. 38].

Водночас, поки Подебрад розв'язував зовнішньополітичні проблеми і шукав підтримки з-поміж європейських країн, виникають внутрішньополітичні негаразди. Перш за все, це спроба угорського правителя Матіаша Корвіна напасти на чеські землі. Також, в цей час новообраний Папа Римський Павло II наклав на Їржі анафему, відлучив його від церкви і проголосив хрестовий похід проти чеських еретиків.

Останні два роки життя Їржі пройшли у боротьбі з внутрішніми і зовнішніми ворогами. Наприкінці свого життя він все-таки примирився з католицькою церквою і Папою Римським, також був укладений мир і з угорським правителем.

Помер видатний чеський король 22 березня 1471 р. у віці 51 року. Причиною його смерті були тяжкі захворювання печінки і нирок, а також водянка. Він був похований в королівській гробниці у храмі святого Віта. Після нього в Чехії правили лише королі іноземних династій [2, с. 41].

Незважаючи на неспроможність чеського короля втілити у життя цей трактат, його значення для розвитку ідеї європейської єдності не можна применшувати. Передусім, це відноситься до пацифістського заклику, який міститься у трактаті, щодо невикористання зброї при будь-якому загостренні ситуації. Всі суперечки завжди потрібно вирішувати мирним шляхом. У своєму проекті чеський король засуджує агресора – того, хто в майбутньому порушить встановлений мир, і з цієї причини виступає за систему колективної безпеки. Також проект передбачав, що порядок дій і фінансування об'єднаних збройних сил, які створюються для звільнення земель, захоплених агресором, повинні визначатись спільним рішенням, і лише у відповідності із зазначеною процедурою [8].

Ідеї проекту Подебрада витримали випробування часом, вони внутрішньо близькі основним принципам сучасних міжнародних відносин і до сьогодні є актуальними. Порівнюючи співробітництво європейських країн за проектом чеського короля з сучасним ЄС можна виокремити як схожі, так і відмінні риси. Наприклад, спільним є те, що будь-які спірні питання мають вирішуватися мирним шляхом. Засобом для вирішення таких питань є суд. У ЄС такий суд уособлює Європейський суд, або Суд справедливості, у трактаті Подебрада це мали бути обрані арбітри. В той час як король Чехії вважав недоліком будь-яку судову тяганину і виступав за швидке вирішення спірних питань без формальностей, Суд ЄС чітко і детально вивчає кожний пункт спірного питання для того, щоб винести справедливий вирок. Спільним також можна вважати те, що метою обох організацій є співробітництво європейських держав задля захисту миру та досягнення спільних цілей. В обох проектах діє принцип рівності їх учасників. Також передбачається процедура приєднання нових членів, в трактаті Їржі вона визначається статтею 12, а для ЄС це Копенгагенські критерії членства 1993 р. і Договір про ЄС 1993 р. (Маастрихтський договір).

Щодо відмінностей, то проект Подебрада був спрямований передусім на захист християнської віри, хоча і передбачав можливе приєднання Туреччини, в той час як в ЄС немає акценту на релігійній складовій у створенні та діяльності його інституцій. У «Вічному мирі» передбачається військова допомога тільки у разі нападу третіх країн на одного з членів союзу, що ж до ЄС, то це мирна організація, яка не передбачає військових підрозділів. Для таких цілей існує Організація Північноатлантичного договору (НАТО).

Отже, король-гусит по праву вважається одним з найбільш видатних політиків своєї епохи як у Чехії, так і у всій Центральній Європі. Усе життя він боровся за свою віру та свою країну. В той час, коли в Європі панував католицизм і влада Папи Римського, Їржі з маловідомого міста Подебрад підтримав рух гуситів, які кинули виклик цій владі. Завдяки своїм дипломатичним і організаторським здібностям чеський король зміг об'єднати батьківщину. Свої дипломатичні міркування він втілював у трактаті, яким закликав європейські країни до миру, згоди і братерства через створення наднаціональної європейської організації. І хоча минуло ще кількості років, допоки його ідея буде втілена в життя, у XV ст. проект чеського короля-гусита Їржі Подебрада був одним з найвидатніших ініціатив об'єднання Європи через створення союзу рівноправних членів.

Джерела та література:

1. Ванечек В. История государства и права Чехословакии / В. Ванечек. – М. : Юридическая литература, 1981. – 504 с.
2. Датий А. Їржи из Подебрад: принуждение Европы к миру / А. Датий // Чехия Панорама. – 2014. – № 50. – С. 32–43.
3. Лаптева Л. П. Гуситское движение Чехии. XV век. Учебно-методическое пособие. / Л.П. Лаптева. – М. : Издательство МГУ, 1990. – 159 с.
4. Лукашук И. И. Структура и форма международных договоров / И. И. Лукашук. – Саратов : СИУ, 1960. – 131 с.
5. Ляхе М. Многосторонние договоры / М. Ляхе. – М. : Иностр. лит., 1960. – 230 с.
6. Оутрата В. Проект системы коллективной безопасности в XV в. / В. Оутрата // Бюллетень чехословацкого права. – 1963. – № 3. – С. 115–121.
7. Славяне в европейской истории и цивилизации / Пер. И. И. Соколовой при участии И. А. Аржанцевой и С. С. Никольского; под общ. ред. И. И. Соколовой. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 800 с.
8. Талалаев А. И. Право международных договоров. Том 1: Общие вопросы / А. И. Талалаев. – М. : Зерцало, 2009. – 768 с.
9. Ульянова Н. Н. 500-летие Трактат Иржи Подебрада об организации мира и безопасности / Н. Н. Ульянова // Советское государство и право. – 1965. – № 1. – С. 108–112.
10. Jiri z Podebrad. The universal peace organization of King George of Bohemia : a fifteenth century plan for world peace, 1462/1464 / Jiri z Podebrad. – Prague: Pub. House of the Czechoslovak Academy of Sciences, 1964. – 120 с.
11. Reibstein E. Das Völkerrecht der deutschen Hanse / E. Reibstein. – Munchen: Max-Planck-Institut für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, 1958. – 55 с.

ПРОЦЕС СТАНОВЛЕННЯ, РОЗВИТОК ТА ПЕРСПЕКТИВИ СХІДНОГО ПАРТНЕРСТВА

У статті досліджено шлях формування Східного партнерства як різновиду Європейської політики сусідства. Особливу увагу приділено процесам участі України в цьому проекті. Представлений аналіз самітів Східного партнерства та перегляд Європейської політики сусідства.

Ключові слова: Східне партнерство, Європейський Союз, Україна.

З найбільш амбітним розширенням Європейського Союзу в 2004 р. виникають нові кордони та з'являються нові сусіди. Для того, аби ефективно співпрацювати з сусідами, ЄС намагається виробити універсальну модель відносин з цими країнами. Так, вже на початку 2000-х рр. з'являється нова концепція відносин ЄС зі своїми партнерами під назвою «Ширша Європа – сусідство: нові рамки відносин зі східними та південними сусідами» [7], яка в подальшому перетворилась в Європейську політику сусідства (ЄПС). З часом ЄПС було розділено на південний і східний напрямки. В свою чергу східних сусідів було об'єднано в новому форматі Східне партнерство. Це амбітне партнерство передбачало перспективу підписання нового покоління угод про асоціацію, глибоку та всеосяжну зону вільної торгівлі, спрощення перетину кордону з ЄС та посилення механізмів енергетичної безпеки.

Спробуємо проаналізувати становлення, поступ та перспективи Східного партнерства.

Східне партнерство як вимір Європейської політики сусідства є актуальною темою досліджень багатьох науковців. У своїх працях вони досліджують різні аспекти цього проекту. Наприклад, зміст, цілі, організаційну структуру політики Східного Партнерства досліджували І. Солоненко [10], Я. Костюченко [6], Ю. Палагнюк [8]. Політичний та економічний аспект політики СхП описували в своїх працях О. Чумаченко [23], У. Ільницька [5]. Значну увагу Східному партнерству приділяють і іноземні автори. Британські, американські та польські дослідники Р. Даннройтер [3], Н. Хайоза [2], Б. Баламір-Коскун і Б. Деміртас-Коскун [1], Д. Зеліговскі [18] в своїх роботах проаналізували діяльність Європейської політики сусідства для країн-учасниць ініціативи, звернувши особливу увагу на Східне партнерство.

Східне партнерство – це проект, який став специфічним східним виміром ЄПС, та призначався для зміцнення демократизації в країнах-учасницях цього проекту, а також надання їм допомоги в процесах європейської інтеграції, економічної модернізації і домінування верховенства права. Ініціаторами цього проекту виступили Польща та Швеція, пропозиції яких підтримали держави-члени ЄС. У проекті передбачено участь шести країн, колишніх радянських республік – Азербайджану, Білорусі, Вірменії Грузії, Молдови та України. 20 березня 2009 р. Рада ЄС остаточно затвердила проект СхП, а 7 травня 2009 р. у Празі відбувся перший установчий саміт [15]. Участь у саміті взяли лідери країн СЄ та держави-учасниці Східного партнерства. Для ефективної роботи в рамках СхП Європейська комісія запропонувала країнам-учасницям чотири тематичні платформи – з питань демократії та належного управління, контактів між людьми, енергетичної безпеки та економічної інтеграції. Як відзначили учасники саміту, створення такого формату співпраці на сході стало свідченням того, що ЄС підтримує прагнення країн-учасниць СхП наблизитись до європейських норм і стандартів та демократичних цінностей.

Серед шести країн-учасниць СхП найперспективнішою виглядала Україна, тому Європейський Союз сподівався, що саме вона першою серед країн-учасниць Східного партнерства підпише новий формат Угоди. Вже з лютого 2007 р. розпочалися переговори з ЄС щодо нового базового договору, який мав замінити Угоду про партнерство та співробітництво (УПС), що була підписана 1994 р. та набула чинності 1998 р. Україна мала тісний контакт з ЄС, починаючи з проголошення незалежності, розвивалися відносини у всіх напрямках співробітництва.

Співпраця в рамках Східного партнерства передбачає багатосторонній і двосторонній виміри. Двосторонній вимір співпраці має на меті поглибити відносини між ЄС та конкретним партнером програми СхП. Це є можливим завдяки підписанню двосторонніх угод, а саме: угоди про асоціацію, угоди про глибоку та всеосяжну зону вільної торгівлі, а також проведення двостороннього діалогу щодо спрощення візового режиму, поглиблення відносин у сферах економіки, довкілля, транспорту, технічної допомоги тощо.

Багатосторонній вимір СхП передбачає взаємини усіх учасників формату. Він функціонує на наступних рівнях: саміти глав держав і урядів Східного партнерства та зустрічі міністрів закордонних справ держав-членів ЄС і країн-партнерів СхП. Також у форматі виділяють тематичні платформи відповідно до основних напрямів співпраці шести країн-партнерів і країн ЄС [17].

Досить важливою стала четверта тематична платформа СхП, яка відповідає за контакти між людьми. Особлива увага з боку Європейського Союзу приділяється розвитку громадської активності у сусідніх країнах. Для європейського суспільства ініціативи знизу є вкрай важливими, тому в ЄС наполягли на створенні спеціального органу для країн-учасниць СхП, який би сприяв розвитку громадянського суспільства. Таким органом став Форум громадянського суспільства Східного партнерства (ФГС СхП), який був започаткований 2009 року на першому саміті СхП. Метою ФГС є сприяння налагодженню контактів між державними органами та організаціями громадянського суспільства. Форум має п'ять робочих груп, які спираються на тематичні платформи Східного партнерства. У кожній з країн-учасниць СхП були створені свої Національні платформи ФГС. Найбільш продуктивними в своїй діяльності стали Національні платформи Грузії, Молдови та України [22].

29–30 вересня 2011 р. у Варшаві відбувся другий саміт Східного партнерства, українську делегацію на якому очолював президент В. Янукович. Саміт визначив принцип «більше за більше» як основу розбудови відносин між ЄС з країнами-партнерами. Під час саміту учасники наголосили на тому, що СхП ґрунтується на спільних цінностях та принципах свободи, демократії, верховенства права, поваги до прав людини. Головним питанням, яке розглядалось під час Варшавського саміту, стало питання демократії в Білорусі. Українського президента також закликали дотримуватись демократичних принципів та свобод у своїй державі. В ЄС вважали, що саме якісні та демократичні реформи виведуть Україну на новий рівень у співпраці з ЄС. Зокрема учасники саміту погодились, що Східне партнерство має і надалі сприяти встановленню стабільності в регіоні [13].

Україна весь час прагнула набути членства в ЄС та пройшла довгий шлях до підписання Угоди про асоціацію (УА). Наприкінці 2011 р. українська і європейська сторони оголосили про закінчення підготовки тексту для підписання Угоди про асоціацію. 20 березня 2012 р., відбулось парафування УА, а 19 липня 2012 р. було парафовано розділ Угоди щодо створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС. Уже 25 лютого 2013 р. під час шістнадцятого саміту Україна – ЄС лідери країн ЄС та України повідомили про наміри підписати Угоду під час саміту СхП у Вільносі призначеного на 28–29 листопада 2013 р.

Проте 21 листопада 2013 р. Кабінет міністрів України оголосив про зупинення процесу укла-

дання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС [21]. Це було неочікувано для українського суспільства, адже впродовж попередніх років влада визнавала, що асоціація з ЄС є стратегічною метою нашої держави. Цього ж дня на майдан Незалежності в Києві вийшли студенти, журналісти та громадські активісти, протестуючи проти згорання євроінтеграційного постулу.

Вільнюський саміт СхП, який відбувся 28–29 листопада 2013 р., не змінив позицій української влади. Під час зустрічі лідери ЄС всіляко намагалися переконати президента України В. Януковича підписати УА, проте цього так і не сталося. У свою чергу, Молдова та Грузія парафували Угоди про асоціацію та поглиблену та всеохоплюючу зону вільної торгівлі. Для цих країн ця подія стала черговим підтвердженням європейського вибору. Проте Вільнюський саміт остаточно розколов формат Східного партнерства [12].

Не підписання Угоди про асоціацію на саміті В. Януковичем негативно зустріли в українському суспільстві. Після Вільнюського саміту громадяни почали збиратися на Майдані, аби продемонструвати свою незгоду з таким рішенням. По своїй країні розпочались масові виступи та акції протесту. Активні дії продовжувались декілька місяців та ввійшли в історію нашої країни як Революція Гідності. Вже на початку березня 2014 р. нова влада відновила питання про підписання УА між Україною та ЄС. Угоду було підписано в два етапи: 21 березня 2014 р. прем'єр-міністр України А. Яценюк підписав політичну частину Угоди, а 27 червня 2014 р. президентом України П. Порошенко була підписана економічна частина. Цього ж дня Угоди про асоціацію з Євросоюзом підписали Грузія та Молдова [19].

Після підписання обов'язковим етапом для набуття сили будь-якого міжнародного документу є процедура ратифікації. 16 вересня 2014 р. Угода про асоціацію одночасно була ратифікована Верховною Радою України та Європейським парламентом. Протягом 2014–2016 рр. всі країни ЄС ратифікували УА з Україною, а 1 січня 2016 р. вступила в дію угода про створення поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі.

За час існування проекту СхП країни-учасниці розділилися у своїх поглядах та цілях. Молдова, Грузія та Україна досі виявляють бажання набути членства в ЄС. Тоді як Білорусь, Вірменія та Азербайджан віддали перевагу відносинам з РФ. Після Вільнюського саміту та подій, які відбулись в Україні протягом 2014 р., в ЄС ще більше переконались, що їх зовнішня та безпекова політика потребує перегляду. В Євросоюзі відзначають важливість відносин в політиці сусідства та СхП зокрема, але за останні роки ця ініціатива перестала бути успішною, а тому потребує суттєвого реформування, бо у нинішньому її вигляді політика СхП як різновид ЄПС явно не влаштовує жодну з її учасниць. Саме тому було вирішено розробити нову концепцію відносин з цими країнами та наповнити її новим змістом, який би відповідав новим реаліям [11].

4 березня 2015 р. Високий представник ЄС із закордонних справ і безпекової політики Ф. Могеріні оголосила про спільні консультації щодо перегляду Європейської політики сусідства та формату Східного партнерства. Було вирішено провести ці консультації з усіма зацікавленими сторонами в ЄС та отримати бачення, у тому числі країн-партнерів, стосовно подальшої реалізації цієї політики [4].

Українські експерти долучились до перегляду ЄПС у форматі Східного партнерства. За участю Урядового офісу з питань європейської інтеграції та Українською національною платформою ФГС СхП 24 квітня 2015 р. було проведено публічне обговорення цього питання. Український варіант пропозицій перегляду ЄПС, який був оприлюднений 23 червня 2015 р., передбачає підтримку в імплементації Угод про асоціацію, розвиток економічної інтеграції та реалізацію потенціалу по-

глибленої та всеосяжної зони вільної торгівлі, зміцнення енергетичної безпеки та надання особливої уваги комунікації, мобільності та контактам між людьми [9; 20].

Черговий саміт Східного партнерства, відбувся 21–22 травня 2015 р. в Ризі. Під час саміту учасники підтвердили суверенне право кожного з партнерів на вільний вибір рівня амбіцій і цілей, до яких вони прагнуть у своїх відносинах з Європейським Союзом. В черговий раз лідери ЄС наголосили на тому, що СхП не передбачає перспективи членства та відзначили, що, в першу чергу, країни, які виявляють бажання стати членами ЄС, мають провести всі відповідні реформи для відповідності Копенгагенським критеріям. Підсумковою Декларацією учасники Ризького саміту підтвердили важливість, яку вони надають СхП як різновиду ЄПС, проте відзначили, що даний проект потребує серйозних змін [14].

18 листопада 2015 р. в Брюсселі був оприлюднений документ, щодо перегляду Європейської політики сусідства. У такий спосіб було представлено оновлений підхід ЄС до своїх східних і південних сусідів. Більшість учасників висловились за те, щоб відносини стали диференційованими із кожною країною-сусідом. Тобто нова політика має відображати бажання кожної країни-учасниці СхП щодо характеру та інтенсивності партнерства з Євросоюзом. Зокрема в проекті були запропоновані спільні пріоритети для співпраці в галузі економіки, стабілізації східного регіону та звернення більшої уваги у співпраці з громадянським суспільством та молоддю. Також ЄС запропонував у 2016 р. розпочати нові переговори з партнерами, під час яких пройде низка консультацій з приводу оновлення ЄПС [16].

Східне партнерство, яке було створене в рамках Європейської політики сусідства, сьогодні переживає суттєві трансформації. Формат проекту передбачав співробітництво між ЄС та шістьма пострадянськими країнами та мав сприяти стабільності на європейському просторі. Але після Вільнюського саміту стає очевидним, що Східне партнерство більше не може існувати в такому форматі. Події в Україні, активізація Росії на зовнішньополітичній арені дали поштовх ЄС для перегляду своєї зовнішньої та безпекової політики. Європейський Союз розпочав перегляд ЄПС, очікуючи, що проведені зміни дозволять всім учасникам партнерства знайти оптимальний формат співробітництва та плідно розвивати взаємини.

Джерела та література:

1. Balamir-Coskun B., Demirtas-Coskun B. *Neighborhood Challenge: European Union and Its Neighbors* / B. Balamir-Coskun, B. Demirtas-Coskun. – Universal-Publishers, 2009. – 423 p.
2. *Enlarged EU – Enlarged Neighbourhood: Perspectives of the European Neighbourhood Policy* // eds. Nicolas Hayoz, Leszek Jesienacuta, Wim P. Van Meurs. – Bern; NewYork: Peter Lang, 2005. – 392 p.
3. *European Union Foreign and Security Policy: Towards a Neighbourhood Strategy* / ed. R. Dannreuther. – London: Routledge, 2004. – 240 p.
4. ЄС започаткував консультації щодо майбутніх відносин з країнами-учасницями Європейської політики сусідства (05/03/2015) [Електронний ресурс] // EEAS. – Режим доступу до статті: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/press_corner/all_news/news/2015/2015_03_05_01_uk.htm.
5. Ільницька У. Східне партнерство як вимір Європейської політики сусідства та діалоговий рівень співробітництва України з ЄС [Електронний ресурс] / У. Ільницька // *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. – 2014. – вип. 26. – С. 113–120.
6. Костюченко Я. Правові інструменти співробітництва між Україною та Європейським союзом у сфері юстиції, свободи і безпеки [Електронний ресурс] // *Institute of International Relations periodic Journals*. –

Режим доступу до статті: <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/apmv/article/viewFile/1207/1151>.

7. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament. Wider Europe – Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours. – Brussels, 11.3.2003 [Електронний ресурс] // European Commission. – Режим доступу до статті: http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/com03_104_en.pdf.

8. Палагнюк Ю. Зміст та перспективи політики Східного партнерства як зовнішньополітичної ініціативи ЄС щодо України / Ю. Палагнюк // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2014. – Вип. 2. – С. 13–20. .

9. Відбулося публічне обговорення «Оновлення змісту Європейської політики сусідства: очікування України» [Електронний ресурс] // Урядовий портал. – Режим доступу до статті: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=248119628.

10. Rouet G., Terem P. L'Ukraine, entreintégrationetpartenariat / G. Rouet, P. Terem. – Bruylant, 2010. – Vol. 4. – 389 p. – (Collection voisines européennes).

11. Солоненко І. Вплив Європейського Союзу на процеси державотворення та демократизації в Україні [Електронний ресурс] / І. Солоненко. – Режим доступу до статті: <http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2013/11/2009-4-5.pdf>.

12. Спільна Декларація Саміту «Східного партнерства», Вільнюс, 28–29 листопада 2013 року [Електронний ресурс] // Міністерство закордонних справ України. – Режим доступу до статті: <http://mfa.gov.ua/ua/news-feeds/foreign-offices-news/16631-splyna-deklaracija-samitu-skhidnogo-partnerstva-vilynyus-28-29-listopada-2013-roku>.

13. Спільна декларація саміту Східного партнерства, Варшава, 29–30 вересня 2011 [Електронний ресурс] // Consilium. – Режим доступу до статті: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_Data/docs/pressdata/en/ec/124843.pdf.

14. Спільна декларація саміту Східного партнерства, Рига, 21–22 травня 2015 р. [Електронний ресурс] // Міністерство закордонних справ України. – Режим доступу до статті: <http://mfa.gov.ua/ua/press-center/news/36735-joint-declaration-of-the-eastern-partnership-summit-riga-21-22-may-2015>.

15. Спільна заява саміту Східного партнерства у Празі 7 травня 2009 року [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу до статті: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/998_437.

16. Спільне повідомлення для Європейського Парламенту, Європейської Ради, Європейського економічно-соціального комітету та Комітету регіонів Перегляд Європейської політики сусідства; Брюссель, 18.11.2015 [Електронний ресурс] // EEAS. – Режим доступу до статті: http://eeas.europa.eu/enp/documents/2015/151118_joint-communication_review-of-the-enp_uk.pdf.

17. Східне партнерство [Електронний ресурс] // Урядовий портал» – Режим доступу до статті: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=248512957.

18. Szeligowski D. Wschodnie. Analiza efektyw nościnaprzykładzie Ukrainy [Електронний ресурс] / D. Szeligowski. – Режим доступу до статті: http://workingpapers.wsiz.pl/pliki/working-papers/Szeligowski_WPS%204_102013.pdf.

19. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [Електронний ресурс] // Урядовий портал. – Режим доступу до статті: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=248387631.

20. Українські експерти радять ЄС суттєво переглянути Європейську політику сусідства. [Електронний ресурс] // Відродження. – Режим доступу до статті: <http://www.irf.ua/knowledgebase/news/pereglyad-evropeyskoj-politiki-susidstva-ochikuvannya-ukraini/>.

21. Уряд прийняв розпорядження про призупинення процесу підготовки до укладання Угоди про асо-

ціацію з ЄС [Електронний ресурс] // Урядовий портал. – Режим доступу до статті: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=246864953.

22. Форум громадянського суспільства Східного партнерства, Брюссель, 16–17.11.2009 [Електронний ресурс] // Інститут політичної освіти. – Режим доступу до статті: <http://ipo.org.ua/wp-content/uploads/2015/07/Recommendations.pdf>.

23. Чумаченко О. Східне партнерство Європейського Союзу: особливості двосторонніх відносин і багатостороннього виміру [Електронний ресурс] / О. Чумаченко // Київський міжнародний університет. – Режим доступу до статті: <http://www.kymu.edu.ua/vmv/v/p05/ar328342.pdf>.

Анна Чорна

ВПЛИВ ПОЛІТИКИ ДЖОНА МЕЙДЖОРА НА ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНУ СТРАТЕГІЮ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ

У статті розглядається політика прем'єр-міністра Великої Британії Дж. Мейджора та його вплив на стратегію країни щодо процесів європейської інтеграції.

Ключові слова: Дж. Мейджор, Європейський Союз, лейбористи, тетчеризм, євроскептицизм, євроентузіасти, європеїзм.

Проблема європейської економічної інтеграції має значну наукову та суспільну актуальність. При цьому на особливу увагу заслуговує досвід європейських країн, корті відіграють важливу роль у ЄС та суттєво впливають на зміст, напрямок та характер сучасних інтеграційних процесів у Європі. До таких країн безумовно належить Велика Британія. Політика Лондона щодо європейської інтеграції пройшла довгий і важкий шлях. Не сприйнявши ідею поглиблення економічної співпраці на теренах Західної Європи на початку 1950-х рр., Лондон переглянув свою позицію у 1960-х рр., проте через протидію Парижа прийняття країни до «Спільного ринку» відбулось лише 1973 р. Загалом, Велика Британія, маючи вагомий вплив в Європі, беручи активну участь у розв'язанні питань ЄС, проводить політику, спрямовану на збереження свого суверенітету, політико-правових та культурних традицій. При цьому погляди британської еліти і суспільства як відносно зближення з єдиною Європою, так і щодо наповнення процесу інтеграції традиційно містили євроскептичну складову. У цьому контексті актуальним є дослідження стратегії кабінету Дж. Мейджора відносно розвитку інтеграційних процесів на теренах Європи наприкінці ХХ ст.

На початку 1990-х рр. економічне становище Великої Британії значно сповільнилися темпи зростання виробництва. Популярність консерваторів починає падати, чому сприяло зростання податків, а також приватизація королівської пошти, на що не зважилась навіть М. Тетчер. Уряд не міг ліквідувати багатьох суспільних суперечностей: вирішити проблему у сфері освіти та науки, подолати сепаратистські течії в Шотландії, Уельсі, вирішити проблему Ольстеру тощо [6].

У 1990 р. М. Тетчер йде у відставку з посади лідера партії та прем'єр-міністра, її замінив соратник по партії Джон Мейджор, який в економічній політиці дотримувався курсу, взятого урядом Тетчер. Парламентські вибори квітня 1992 р. принесли чергову перемогу консервативної партії: 41,9

% голосів (лейбористи – 34,4 %, ліберальні демократи – 17,8 %).

Дж. Мейджор народився в простій родині, однак ця обставина не завадила йому зробити блискучу кар'єру. Шлях від члена парламенту до прем'єр-міністра зайняв всього десять років, в той час як М. Тетчер було потрібно для цього більше двадцяти. Одна із причин – прихильність з боку М. Тетчер. Саме вона вивела Дж. Мейджора в перші ряди англійської політики, забезпечила йому швидку кар'єру та вважала другою особою в кабінеті. Однак, після авторитарної М. Тетчер Джон Мейджор виглядав як безвольний політик, який був не в змозі не тільки прийняти власне рішення, у результаті замість єдності партії, заради якого пішла М. Тетчер, почалося «повільне бродіння» і розкладання консервативного керівництва. Відтак, Дж. Мейджору довелося протягом трьох років боротися за зміцнення своїх позицій в партії і парламенті. Він став цілеспрямовано руйнувати створену Тетчер партійну систему. Його дії називали «тетчеризмом з людським обличчям», хоча від «тетчеризму» у новому курсі не залишилося нічого. Дж. Мейджор не тільки не прийняв стилю і манери керівництва «залізної леді», а й позбувся відданих їй кадрів [3].

Консерватори намагалися переламати ситуацію з європейською політикою в бік поглиблення співпраці, проте домоглися дуже скромних успіхів – при М. Тетчер «евроскептицизм» пустив глибоке й сильне коріння. Мабуть, єдиним, але дуже важливим досягненням менш радикальної політики консерваторів у сфері інтеграції в цей період стало підписання та ратифікація в 1992–1993 рр. Маастрихтського договору, в результаті якого на світову арену виходить спадкоємець ЄЕС – Європейський Союз. Також символічним кроком зближення Великої Британії та Європи стало відкриття в травні 1994 р. руху тунелем під Ла-Маншем, що сполучив Дувр (Велика Британія) і Кале (Франція) [8].

Незважаючи на намагання Дж. Мейджора відійти від політики М. Тетчер, в деякій мірі спостерігалась ідентичність дій та вчинків. Голова Європейської Комісії Жак Делор, оцінив британську позицію на переговорах в Маастрихті наступним чином: «Проблеми Великої Британії все ще з ними, як психологічно так і політично. В позиції, яку відстоював Дж. Мейджор, проглядались ті ж принципи, якими керувалась М. Тетчер. Стилі – різні, але побоювання – однакові» [5].

Маастрихтський договір посилив суперечки між британськими євроентузіастами і євроскептиками. Дж. Мейджор вважав, що буде ефективнішим захищати національні інтереси, не блокуючи процес поглиблення інтеграції, а беручи участь у розробці концепції та правових основ ЄС, відстоюючи власне бачення майбутнього Європи [7].

Враховуючи ситуацію, що склалася в країні, Дж. Мейджор зробив усе, щоб не допустити проведення референдуму з маастрихтського питання, прийнявши рішення пов'язати питання про ратифікацію договору з вотумом довіри урядові 24 липня 1993 р. Зволіканню ратифікації Маастрихтського договору сприяв наднаціональний характер органів ЄС, що знайшов свій прояв у розширенні прав Європарламенту, Єврокомісії, в стратегічному європейському плануванні. Негативне ставлення до Маастрихтського договору Великої Британії було пов'язане з критикою брюссельської бюрократії, яка здійснювала свої функції при недостатньому демократичному контролі. Об'єднання Німеччини викликало в британських урядових і фінансово-промислових колах побоювання реальної перспективи її майбутнього домінування в ЄС. «Блокували» ратифікацію домовленостей і наступні фактори: стримана позиція уряду США; нестабільність у постсоціалістичних країнах; потенційна загроза масової імміграції зі Сходу; поява хвилі наднаціональної злочинності і тероризму.

Однак, опозиція капітулювала, а Дж. Мейджор отримав вотум довіри. Таким чином, «Договір про Європейський Союз» у четвертому читанні був ратифікований британським парламентом [2].

Ратифікація Маастрихтського договору дала можливість Великій Британії активно включитися в процеси, пов'язані з формуванням Єдиного внутрішнього ринку, Економічного та валютного союзу, контролюючи їх «зсередини». Проте були й негативні наслідки, що виявилися в обмеженні національного суверенітету у валютно-фінансовій, податковій, зовнішньополітичній сферах. Боротьба з «євроскептиками» вплинула на трансформацію позиції Дж. Мейджора: його європеїзм з наближенням чергових парламентських виборів все більше піддавався ерозії [3].

Французький прем'єр-міністр Е. Балладюр висунув ідею створення «триярусної Європи». Передбачалось, що перший ярус – централізований, він характеризувався швидким розвитком, до нього відносились Франція Німеччина та країни Бенілюксу. Другий – представлений країнами, які знаходились на периферії, з помірною швидкістю інтеграції, до якого відносились Велика Британія. Третій ярус формують країни, які ще не стали членами ЄС. Але ця ідея не знайшла підтримки у Дж. Мейджора. В першу чергу, він негативно відреагував на думку, що Британія не має бути «серцем Європи»: «Мені огидна ідея, яка передбачає наявність більш ранніх членів Союзу. Шлях подальшого розвитку має бути прийнятний для всіх держав», – заявив Дж. Мейджор у Лейдені (Нідерланди) [5].

Такі погляди викликали особливе обурення у М. Тетчер. Вона стверджувала, що такі прагнення її наступника – перетворити Велику Британію на «серце Європи», були нічим не обґрунтовані.

Центр рівноваги кабінету Дж. Мейджора відчутно змістився в бік євроентузіастів. Визнавши неминучість поглиблення європейської інтеграції, нові лідери торі вирішили взяти активну участь у цьому процесі, щоб контролювати його зсередини. Однак така позиція не була в партії єдиною. Своє бачення процесу інтеграції висунули євроскептики, значну частину яких складали прихильники М. Тетчер. Сам Дж. Мейджор прагнув не допустити розколу, однак лавірування між сформованими фракціями лише підривало його авторитет лідера, як в партії, так і в уряді.

Перемога дорого обійшлася Дж. Мейджору - індекс популярності його уряду і Консервативної партії у британському суспільстві почав падати. У підсумку, до виборів 1997 р. консерватори прийшли «розбитими» і знесиленими. Основною причиною глибокого ідейного розколу партії стали непереможні розбіжності за «європейським питанням» [4].

М. Тетчер зробила все можливе, щоб у двосторонньому спілкуванні з ЄС позиція та інтереси Великої Британії завжди стояли на першому місці. Дж. Мейджор, навпаки, намагався діяти за іншим сценарієм, зробивши вибір на користь зближення і повернувши діалог в структурно-інституційне русло. Такий підхід був продиктований не тільки особистими амбіціями Дж. Мейджора, але й об'єктивними реаліями часу, в першу чергу, зростанням потенціалу об'єднаної Німеччини і Франції в економічному та політичному відношенні і в дискусії про майбутню архітектуру ЄС. М. Тетчер сформулювала ідею, стратегію і параметри діалогу з Європою, Дж. Мейджор запропонував підключитися до дискусії про майбутню інтеграції чим надав йому більшу актуальність [3]. На практиці Велика Британія блокувала поглиблення інтеграційних процесів у межах ЄС та виконувала роль «фільтру» [2].

На всіх етапах еволюції європейський курс Дж. Мейджора піддавався жорсткій критиці як у Великій Британії, так і за її межами. Усередині партії опонентами прем'єр-міністра виступали євроскептики, а поза нею - лейбористи і ліберальні демократи. Постійні і різноманітні конфлікти позбавили Дж. Мейджора необхідної політичної рівноваги і підтримки електорату. Загальними положеннями критики його європейської стратегії були такі епітети, як «неефективна» і «непослідовна».

Хоча Дж. Мейджор виграв чергові внутрішньопартійні вибори, він, поза всякими сумнівами, отримав попередження від прихильників М. Тетчер та рекомендацію не відхилятися від її «спад-

щини» занадто далеко. Його спроби балансувати між «євроскептиками» та «єврооптимістами» й внутрішньопартійний розкол, стали основними причинами негативного ставлення до його політики. Зокрема, М. Тетчер створила і очолила дві політичні групи, які виступили проти Дж. Мейджора: антиєвропейську Брюггську групу і «Консервативний шлях вперед». Болючим ударом для Дж. Мейджора стала відставка у травні 1993 р. міністра фінансів Н. Ламонта, що не підтримав бюджетної політики прем'єр-міністра. Черговий розкол в керівництві правлячої партії привів до швидкого зниження її популярності серед виборців. У 1994 р. консерватори зазнали відчутної поразки на виборах в Європарламент і на місцевих виборах [4]. У 1995 р. Дж. Мейджор суперничав за лідерство в партії з Джоном Редвудом, одним з видатних представників правого крила.

Навесні 1995 р. Дж. Мейджор оголосив про намір скласти з себе повноваження партійного лідера і наполіг на процедурі перевиборів. Вони відбулися 4 липня 1995 р., забезпечивши йому безумовну перемогу: отримав 218 голосів, а його суперник Дж. Редвуд – лише 89.

Прагнучи уникнути остаточного розколу, Дж. Мейджор змінив своє ставлення до багатьох спірних питань зовнішньої та внутрішньої політики. У підсумку він остаточно втратив лідерство як в партії, так і в уряді. Підсумковий негативний результат континентальної стратегії Дж. Мейджора, в числі багатьох інших факторів, визначив політичну поразку консервативної партії на парламентських виборах 1997 р. Черговим прем'єр-міністром Великої Британії став лейборист А. Блер [1].

Отже, політика Дж. Мейджора щодо європейської інтеграції Великої Британії була багатовекторною. Можливо, ця невизначеність негативно вплинула на самого політика та на ставлення до нього колег по партії. Дж. Мейджор сприяв зближенню Британії з ЄС, але не отримав підтримки населення та колег по партії. Його погляди та політика щодо інтеграції еволюціонували від євроскептицизму до євроентузіазму. Саме Дж. Мейджор сфокусував увагу на необхідності надання країнам ЄС права вибору власної «швидкості» в інтеграційних процесах.

Для діяльності уряду Дж. Мейджора був характерний прагматизм, який проявлявся у формулі «Європа за вибором»: прагнення максимально використати переваги від членства в ЄС і право брати участь у тих сферах інтеграції, які не загрожують національному суверенітету. Загалом, слід наголосити, що інтеграційна політика Дж. Мейджора зробила вагомий внесок у формування європейської свідомості британського суспільства, хоча до сьогодні в Британії переважають євроскептичні погляди щодо подальшої розбудови наддержавних інституцій Європейського Союзу.

Джерела та література:

1. Загоруйко Ю. Блеризм і тэтчеризм / Ю. Загоруйко // Зеркало недели. – 2005. – № 14 (16 апреля). – С. 6.
2. Підлущкий О. Постаті ХХ сторіччя / О. Підлущкий. – К.: Дух і літера, 2007. – 268 с.
3. Порецкова Е. А. Евроинтеграционная стратегия Великобритании в период консервативных кабинетов М. Тэтчер и Д. Мейджора: автореферат дис. на соиск. учёной степени канд.ист. наук / Е. А. Порецкова ; науч. рук. С. Е. Киясов ; ФГБОУВПО «Саратовский государственный университет им. Н. Г. Чернышевского». – Саратов, 2013. – 21 с.
4. Порецкова Е. А. «Концепция «многоскоростной» Европы в стратегии консервативного кабинета Дж. Мейджора» [Электронный ресурс] / Е. А. Порецкова. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/kontsepsiya-mnogoskorostnoy-evropy-v-strategii-konservativnogo-kabinet-dzh-meydzhora>.
5. Порецкова Е. А. Маргарет Тэтчер и Джон Мейджор: битва за власть / Елена Алексеевна Порецкова // Известия Саратовского университета. Новая серия. Сер.: История. Международные отношения. – 2012. – Вып. 4. – С. 72–76.

6. Стрежнёва М. В. Великобритания и Западная Европа: политические аспекты / М. В. Стрежнёва. – М.: Наука, 1988. – 189 с.

7. Урбан А. Н. Историографический обзор изучения проблемы «Позиция консервативных правительств Великобритании (1979–1997 гг.) в отношении социальной политики Европейского союза» / А. Н. Урбан // Вестник Томского государственного университета. – 2007. – № 300-1 – С. 116–119.

Наталія Шумська

ПРАВА ДИТИНИ ЗА «САЛІЧНОЮ ПРАВДОЮ»

У статті на основі тексту «Салічної правди» здійснений аналіз соціально-правового становища дітей у франкському суспільстві, починаючи від пренатального періоду. Висвітлюються питання прав дітей в різних сферах життя общини до періоду їх ініціалізації (досягнення ними повноліття за канонами франкського суспільства).

Ключові слова: «Салічна правда», соціально-правове становище, діти, права дитини.

«Салічна правда» як один із ранніх документів доби Середньовіччя представляє собою велику цінність для дослідників, оскільки дозволяє дослідити правове регулювання відносин у суспільстві між основними групами населення. Цей документ також містить чимало статей, які відображають правове становище франкських дітей різного віку.

Мета нашої розвідки – проаналізувати соціально-правове становище дітей за даними Салічної правди.

У франкському суспільстві чоловік та жінка мали різний правовий статус, що позначався на становищі їхніх дітей, наприклад, в питаннях права успадкування майна.

У першу чергу, привертає увагу факт небайдужого ставлення до представниць слабкої статі, що прописано у судебнику у низці титулів, котрі покликані захистити честь дівчини, майбутньої нареченої та дружини. Наприклад, у титулі XXV «Про перелюб рабинь» § 1 мова йде про те, що коли хто вчинить насильство щодо вільної дівчини, присуджується до сплати 63 солідів [1]. Жінка користувалась повагою у франкському суспільстві, знущання над нею каралось високим штрафом, сума якого прирівнювався навіть до суми сплати за вбивство.

У франків захист інтересів дитини був передбачений вже з пренатального періоду її життя. Так, титул XXIV «Про вбивство хлопчиків» § 3 встановлює величезний штраф за побої вільної вагітної жінки. В разі, якщо вона помре, кривдник присуджується до сплати 28000 денаріїв, що становить 700 солідів. Зазвичай за вбивство жінки сума становила 600 солідів, тобто 100 солідів нараховувалось за ненароджену дитину. Крім того, в залежності від можливості дітородження варіюється розмір штрафу за вбивство вільної жінки. Так, § 6-7 даного титулу класифікує жінок наступним чином: коли хтось позбавить життя вільну жінку після того, як вона досягала дітородного віку, присуджується до сплати 24000 денаріїв, що становить 600 солідів, проте коли жінка вже не може більше мати дітей, присуджується до сплати 8000 денаріїв, що становить 200 солідів.

Франки не допускали шлюб родичів між собою та не визнавали повноправними членами суспільства дітей, котрі могли з'явитися в результаті такого шлюбу.

У судебнику прописано ряд положень, які виступають на захист жінки-матері та її дитини. Зокрема титул XXIV «Про вбивство хлопчиків» § 4 повідомляє про те, що коли хтось позбавить життя дитини в утробі матері, раніше, ніж він отримає ім'я, і це буде доведено, присуджується до сплати 4000 денаріїв, що становить 100 солідів, тобто захисту підлягає не лише жінка, а й безпосередньо її немовля. У § 1 даного титулу ми бачимо, що сума штрафу збільшується, коли дитина вже народилася, оскільки, якщо хтось позбавить життя хлопчика до 10 років включно і буде викритий, присуджується до сплати 24000 денаріїв, що становить 600 солідів. Така ж сума призначалась і за вбивство довговолосого хлопчика, про що свідчить § 2 [2].

Даний титул встановлює покарання не лише за вбивство вагітної жінки чи дитини, а й звертає увагу на заподіяння певної умисної шкоди, зокрема, пошкодження зовнішнього вигляду. До параграфу 4 було зроблено низку доповнень (пункт 2-3), в яких мова йшла про те, що коли хтось наважиться обстригти вільного довговолосого хлопчика без згоди його батьків і буде викритий, присуджується до сплати 1800 денаріїв, що становить 45 солідів. За обрізання волосся без згоди батьків дівчинці також присуджується штраф 1800 денаріїв, тобто 45 солідів [2].

Тобто у даному випадку ми не бачимо різниці у соціально-правовому становищі дівчат та хлопців. Посягання на їх красу та честь мало однакові наслідки. Лише пізніше у зв'язку з появою доповнень ми бачимо, що у капітулярії I пункті 4 «Про те, якщо хто посміє обстригти чуже дитя» штраф за обрізання волосся без згоди батьків дівчинці значно збільшується та становить 4000 денаріїв, що становить 100 солідів, сума стягнень за хлопчика залишається незмінною, тобто 45 солідів [2].

Позбавлення життя дитини в утробі матері також диференціюється в залежності від статі дитини, проте сума сплати була ідентична і становила 600 солідів [2].

У салічних франків діти (хлопчики) віком до 12 років вважались малолітніми, тому вони не несли покарання за свої протиправні дії. Батько переставав опікуватися синами по досягненню ними даного віку, проте дочка знаходилась на утриманні доти, поки не виходила заміж. § 5 титулу XXIV підтверджує це положення, оскільки, якщо хлопчик віком до 12 років здійснить якусь провину, з нього не стягується ніякого відшкодування.

У франків не йшла мова про розлучення, проте оскільки чоловік міг загинути на війні чи просто померти, жінка могла вдруге виходити заміж. Такий шлюб впливав на становище дітей, котрі могли залишитися від покійного чоловіка. Так, титул XLIV «Про *geirus*'e» § 1-10 дає нам можливість прослідкувати, які родичі займали першість у отриманні відповідної платні від чоловіка, котрий хоче одружитися із вдовою. Дана позиція варта уваги, оскільки, за звичаєм, «якщо людина, вмираючи, залишить вдову, і будь-хто побажає її взяти, то, перш ніж він вступить з нею в шлюб, тунгин або центенарій повинен призначити судові засідання, і на цьому засіданні повинен мати при собі щит, і три людини повинні пред'явити три позови. І тоді той, хто хоче взяти вдову, повинен мати 3 рівноважних соліди і 1 денарій. І повинні бути троє, які зважать його соліди; і якщо після цього будуть згодні, він зможе взяти вдову заміж». Проте якщо він цього не зробить і візьме її так, повинен сплатити іншій людині, яка має право на *geirus* 2500 денаріїв, що становить 63 соліди, якщо ж все виконає по закону, то ті, яким слід *geirus*, отримують 3 соліди і 1 денарій.

Рейпус в першу чергу може отримати племінник, син сестри, як найстарший, якщо не виявиться племінника, то друге місце займає його старший син. Якщо не виявиться сина племінника, рейпус повинен отримати син двоюрідної сестри, який походить з материнського роду. Хоча дану

платню міг отримали лише представник чоловічої статі, проте він мав бути з роду матері, що також не мало важливо. Оскільки у двоюрідної сестри могло не бути сина, то рейпус повинен отримати дядько, брат матері. Якщо ж не опиниться дядька, рейпус повинен отримати брат того, хто раніше мав її (вдову) женою, втім, за тієї умови, якщо йому не доведеться володіти спадщиною. Так салічний закон перераховує родичів, які можуть отримати платню аж до шостого покоління і лише після того, якщо їх не виявиться, надходить в казну і сам рейпус і той штраф, який буде присуджено у випадку тяжби, що виникла з цього приводу [2].

Жінка або чоловік, беручи шлюб із рабом, самі ставали безправними, проте спочатку «Салічна правда» нічого не говорила про статус дітей, лише пізніше у доповненнях, наприклад, з капітулярію VII пункту 6, ми бачимо, що коли вільна людина або вільна жінка добровільно віддадуться в рабство, по-перше, його майном, яке він законно подарував церкві або кому-небудь іншому, може вільно володіти той, кому воно подаровано, а по-друге, якщо він мав синів і дочок, поки ще був у своєму вільному стані, вони залишаються вільними [2].

Капітулярії дають нам можливість прослідкувати, чи трапились якісь зміни у питаннях шлюбу, оскільки діти рано чи пізно переходять у статус дружини або чоловіка. Капітулярій I пункт 6 зазначає, що одруження було неможливе без згоди батьків. Якщо до цього будуть причетні родичі – або в якості викрадачів, або як співтоваришів при укладанні подібного шлюбу, вони підлягають смертній карі, а майно їх переходить в казну [2].

Титул LIX «Про аллод» розтлумачує питання спадкування землі у тому числі дітьми, крім того ми можемо говорити і про можливість успадкування жінкою, чого раніше не було.

У § 1-3 цього титулу повідомляється, що коли хтось помре і не залишить синів, і якщо мати переживе його, то вона може вступити у спадщину. У випадку, коли не виявлялось матері, і якщо він залишить брата чи сестру, їм дозволялось вступити у спадщину, проте, якщо їх не буде, сестра матері могла вступити у спадщину.

Якщо ми говоримо про земельну спадщину, то § 5 застерігає, що вона ні в якому разі не повинна діставатися жінці, але вся земля нехай надходить чоловічій статі, тобто братам, якщо у померлого не буде синів [2].

Пріоритет мали саме сини згідно титулу LXII «Про вири за вбивство» § 1-2, оскільки якщо буде позбавлений життя чийсь батько, половину вири нехай візьмуть його сини, а іншу половину поділять між собою найближчі родичі як з боку батька, так і з боку матері, тільки у випадку відсутності таких родичів частина вири йшла на користь скарбниці.

Таким чином, перший текст Салічної правди не передбачав для доньки можливості успадкувати землю. На основі цього положення навіть виник термін «салічний закон», який закріпив право престолонаслідування тільки синів правлячого монарха, але не доньок.

Доречно буде згадати «Едикт государя Хільперика», який змінив положення жінок у суспільстві, дозволивши жінці успадкувати аллод. Дочка після смерті батька могла претендувати на його спадок. Зміст даного едикту зводився до того, що коли хтось помирає та залишає після себе синів або дочок, то нехай сини, поки живі, володіють землею, згідно салічного закону. Якщо ж сини помруть, дочка подібним же чином нехай отримує ці землі, як отримали б їх сини, якби залишалися живі. А якщо помре брат, інший же залишиться в живих, брат нехай отримує землі, а не сусіди. І якщо брат, вмираючи, не залишить в живих брата, тоді сестра нехай вступає у володіння цієї землею [2].

Даний едикт не лише дає можливість вступати у спадок дівчині, але й володіти землею, крім того § 4 документу зазначає і про можливість володіння приданим, тобто якщо хтось візьме жінку

заміж і вони не будуть мати дітей, і якщо чоловік помре, а дружина залишиться в живих, тоді жінка може взяти половину приданого, а іншу половину отримують родичі померлого. А якщо при таких же умовах помре жінка, то подібним же чином чоловік нехай бере собі половину, а іншу половину нехай отримують родичі цієї жінки [2].

Отже, у тексті Салічної правди міститься чимала кількість титулів, які окреслюють права дітей у франкському суспільстві. В тексті прописано ситуації, котрі мають на меті захистити та унеможливити будь-які посягання на життя, честь та гідність. Оберігається життя дитини в утробі матері. Статус та положення у суспільстві хлопчиків та дівчаток практично не відрізнялися, проте існували певні особливості, наприклад, опіка батька над сином закінчувалась по досягненню 12-річного віку, а над дівчинкою – допоки вона не виходила заміж. Були передбачені штрафи навіть за тимчасове пошкодження природної краси дівчинки (наприклад, обстриження) як майбутньої дружини та матері.

Джерела та література:

1. Глиняний В. П. Салічна правда – пам'ятка ранньофеодального права франків / В. П. Глиняний // Історія держави і права зарубіжних країн / В. П. Глиняний. – К. : Істина, 2005. – С. 270-299.
2. Григорій Турский. История Франков [Електронний ресурс] / – Режим доступу: http://azbyka.ru/otechnik/Grigorij_Turskij/istorija-frankov/. – Дата звернення: 15. 03. 2016 р.
3. Салическая правда / [пер. с лат. Н. П. Грацианского; под. ред. Б. Ф. Семенова]. – М. : Образцовая тип. им. Жданова, 1950. – 167 с.
4. Фалалеева И.Н. Правовая обрядность у салических франков: попытка интерпритации / И.Н. Фалалеева // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 5: Юриспруденция. – 2009. – Вып. № 11. – С. 49-54.

РОЗДІЛ 3. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Денис Боженок

ЄВГЕН ПАВЛОВИЧ ПЛУЖНИК (1898–1936)

Стаття має за мету познайомити студентську молодь з яскравим представником творчої інтелігенції 20–30-х рр. ХХ ст. та викликати бажання ознайомитися з його творчим доробком.

Ключові слова: Євген Плужник, письменник, поет, революція, репресії, реабілітація.

*«Був це хлопчик лагідний і тихий.
Як сосновий у безвітря ліс...
(Для якоїсь радості і втіхи
Кожен з нас у дні прийшов і ріс)».*

Є. Плужник

«Євген Плужник – один з великих українських поетів ХХ століття. В цьому переконані всі читачі, бодай трохи обізнані з літературним процесом на Україні. А літературознавці не сумніваються нітрохи, що Є. Плужник давно вже і надійно «вписався» в загальноєвропейський, більш того – в світовий поетичний контекст. І це – при нечисленних перекладах з Є. Плужника на інші мови, це – при до смішного малій кількості його україномовних видань, при до болю мізерних тиражах його книжок. Втім, останнє зовсім не применшує Плужникового авторитету, не затьмарює Плужникової слави. Хоча – дивна ота слава: незаперечна для порівняно вузького кола і невідома загаломі, для якого Є. Плужник був і залишається автором кількох хрестоматійних поезій («Я знаю», «Він»). Та й годі» [1, с. 5]. «...дивна ота слава: незаперечна для порівняно вузького кола і невідома загаломі...» – справедливо зазначає у вступному слові до зібрання поезії Євгена Павловича Плужника 1988 р. український поет, мистецтвознавець, кінокритик, сценарист, член Національної спілки письменників України Леонід Васильович Череватенко (1938–2014). Я і мої друзі та приятелі належали до категорії «...невідома загаломі». А сьогодні не має жодної людини з мого оточення, з ким би я не поділився своїми враженнями й думками про талановитого, видатного українського письменника епохи «розстріляного відродження», який «народжений на Воронежчині, закінчив – не з власної волі – своє життя на Соловках, проте духовною батьківщиною, рідним містом уважав Київ» [6, с. 24].

Євген Павлович Плужник народився 26 (14) грудня 1898 р. у слободі Кантемирівці Богучарського повіту Воронежської губернії. Батько майбутнього поета, Павло Васильович, походив із селян Полтавської губернії. Точних відомостей з якого саме він місця немає: за одними даними – з Великої Багачки, за другими – з Великих Сорочинців, тобто з гоголівських країв. Про матір Євгена Павловича відомостей дуже мало. Ні імені, ні років життя не з'ясовано. Знайдено тільки інформацію, що вона була з Воронежчини, донька купця, мала добре придане, але хворіла на туберкульоз. Родина Плужників проживала у слободі Кантемирівці, мала свій будиночок, садок. Щодо складу сім'ї Плужників, то з різних джерел надходить різна інформація: восьмеро дітей, але стат'я й імена відомі

тільки шістьох: доньки Ганна та Марія, сини – Іван, Георгій, Василь і Євген. Діти були хворобливі, змалку мали діагноз – туберкульоз. Щоб утримати велику сім'ю, вивчити дітей батько багато працював, постійно перебував у роз'їздах.

Євген був наймолодшою дитиною у родині. Коли йому виповнилось сім років помирає матір. Після її смерті турботи про господарство й дітей перебирає на себе немолода родичка, яка любила і турбувалася за дітей як за своїх рідних. Євген навчався спершу вдома, в Кантемирівці. Пізніше він продовжував навчання у Воронежській, Богучарській, Ростовській гімназіях. Відомо, що навчався не блискуче і остання гімназія, де він отримав освіту майже в 20-ть років (1918) була в місті Бобрів на Воронежчині.

Революція 1917 р. кардинально вплинула на життя родини. Павло Васильович був типовим представником заможних класів: навчав дітей в гімназіях та інститутах, лікував їх у приватних лікарів, щоліта відправляв на південні курорти, тому залишатися на Воронежчині було небезпечно і 1918 р. родина Плужників переїздить на Полтавщину. На Полтавщині Євген Павлович учителював: викладав мову й літературу в селах Велика Багачка та Нові Сорочинці. Окрім цього, він організував театральний гурток, який добре знали у навколишніх хуторах і селах. Майбутній поет із задоволенням вивчав полтавський говір, фіксував думки й вирази місцевого люду.

Влітку 1921 р. (за іншою версією – 1920) Євген переїздить до Києва й оселяється жити у родині сестри. Скороходько Ганни Павлівни – асистентка, пізніше доцент Київського медичного інституту; її чоловік – декан, а згодом ректор Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту Антон Каленикович. Скороходьки вирішили дати Євгену вищу освіту і, як жартував він сам, «віддали у ветеринари». Проте, Євген розуміє, що це не його шлях і перестає відвідувати заняття, як наслідок – його відраховують. Невдовзі він вступає до Київського музично-драматичного інституту імені М. Лисенка на російське відділення до професора В. Сладкопєвцева (1876–1957). Акторські здібності Плужника, його гумор та дотепність цінують викладачі й товариші, пророкують перспективне сценічне майбутнє. Попри успіхи в Інституті, Євген був змушений залишити навчання через туберкульоз. Він по-різному пояснював своє рішення товаришам: «Сладкопєвцев отруїв мені душу славолюбством і я побачив, що ним посіяне проростає...»; остаточно визріло рішення серйозно зайнятися літературою; закохався... Але мовчав, що хвороба вже «гризла» його, а він не хотів піддавати своїх колег небезпеці.

Свою дружину поет зустрів у тому ж Музично-драматичному інституті імені М. Лисенка, звали її Галина Коваленко і родом вона була з Полтавщини, із села Шилівка. В жовтні 1923 р. (за іншою версією 1922 р.) Євген і Галина побралися.

25 листопада 1923 р. у київській газеті «Більшовик» вперше друкується вірш Є. Плужника «Пригадай» і того ж 25 листопада у журналі «Глобус» – вірші «Жовтень» і «Рур». Газета «Більшовик» продовжує друкувати вірші поета: 2 грудня – «Серп і молот»; 1 січня 1924 р. – «На 1924 рік». Підписані вірші були псевдонімом «Кантемирянин» на згадку про воронезьку слободу. Рішення присвятити себе літературі збігалося у нього з рішенням бути саме українським поетом.

Смерть Леніна (21.01.1924) приголомшила Євгена. Він, попри деякі вагання і сумніви, всім серцем сприйняв революцію, повірив у «справедливість добра», яке вона несе усьому простому люду. Поет покладав великі перспективи, задуми, надії на майбутнє і пов'язував їх з Леніним. Розгублений і збентежений двадцять рядків вірша «Він» писав кілька днів:

*«Проминуть, мов сон, десятиріччя
Болю, крові, боротьби і війн, –
Але вічна правда робітнича – Він!..»*

(Уривок з вірша «Він», 1924).

«Він» – перший вірш, який Є. Плужник опублікував під власним прізвиськом. В українській радянській літературі з'явився новий творець, взірцевий майстер» [1, с. 28]. З 1924 р. твори Плужника регулярно з'являються на сторінках тогочасних часописів «Нова громада», «Глобус», «Життя й революція», «Червоний шлях». Про нього пишуть, сперечаються. З перших своїх виступів у пресі Плужник постав постійною величиною для української поезії: на нього посилаються, його цитують. Літературознавці М. Рильський і А. Лебідь включили Є. Плужника до своєї авторитетної хрестоматії «За 25 літ», яка репрезентувала українську літературу ХХ ст. 51 письменник удостоївся такої честі й серед них був Є. Плужник – автор кількох (на той час) газетних і журнальних публікацій. Окрім цього, Плужник входив до значимих угруповань письменників, які діяли в 20-х рр. в Києві. Так, влітку 1924 р. була створена спілка письменників «Ланка», що виділилась з «Аспису» («Асоціація письменників»). До неї ввійшли Антоненко-Давидович, Галич, Косинка, Плужник, Підмогильний та інші, які намагалися протистояти ідеологічному тиску, зберегти творчу незалежність. «Ланцівці» визнавали Жовтневу революцію як передумову соціального й національного визволення України. 7 листопада 1926 р. «Ланка» реорганізувалася в Марс («Майстерню революційного слова»). Метою організації було об'єднання революційних письменників і критиків Києва, а завданням – боротьба з графоманством і зарозумілістю в літературі. Єдиною умовою для вступу в «Марс» були – літературний хист і громадська порядність. 1928 р. під зовнішнім тиском «Марс» розпадається. Від 1934 р. учасники організації (за винятком Марії Галич) були репресовані і тривалий час замовчувані.

«Влітку 1926 року він затягнувся цигаркою і – раптом захлинувся кров'ю. Кров, не зупиняючись, ішла дванадцять днів, рушників нестало, її зупиняли простирадлами» [1, с. 42]. Лікарі одностайно прирекли поета на смерть, не давали жодної надії на одуження. Щоб підтримати морально, лікарі порадили перевезти хворого в Ворзель (Київська область), що набув широкої популярності як оздоровча місцевість завдяки винятковим природно-кліматичним умовам. З серпня по грудень 1926 р. Плужники знімали квартиру у Ворзелі, куди щовечора, після роботи, їхала дружина Євгена Галина. Одного разу, коли вона черговий раз приїхала, Євген подивився на дружину посміхаючись й промовив: «Ти знаєш, якщо дуже захотіти, можна і не вмерти... Я житиму» [1, с. 43]. Звичайно, хвороба нікуди не поділася – вона тимчасово відступила. Євген Павлович двічі на рік їздив в Крим або на Кавказ, влітку їздив на Полтавщину, в с. Білоцерківку і м. Хорол, у разі потреби, лягав у Київський туберкульозний інститут.

Життя продовжувало посилати Є. Плужнику випробування. Наприкінці 20-х рр. різко погіршується політичний клімат в країні. Духовне життя почало всіляко задавлюватися, особливо це стосувалося національно-культурного напрямку. Спочатку Євген не довіряв своїм думкам, своїм сумнівам та ваганням, але на рубежі 1928–1929 рр. все ж відчув «сигнал тривоги»: розпочинається процес СВУ (Спілка визволення України), метою якого була дискредитація і подальша ліквідація української інтелігенції. Звинувачення, чистки, арешти, каяття, жахливі повідомлення – так жила українська інтелігенція на початку 30-х рр. У Плужника не було сумніву, що його рано чи пізно «заметуть» і раніше чи пізніше «ліквідують». Білий прапор капітуляції – про всяк випадок – він викинув завчасно. Саме цим, а зовсім не «удосконаленням» свого світогляду слід пояснювати Плужнико-

ві заяви у пресі, тональність його віршів, що з'явилися друком 1934 р. Їх зміст зводився до визнання і схвалення сталінської програми і практики, а також самого Сталіна. Він капітулював свідомо і розраховано, хай і не з власної охоти.

Наприкінці 1933 – початку 1934 рр. літературні справи Євгена Павловича поліпшилися: його друкували, займався перекладами. У червні-серпні 1934 р. відбувся I Всеукраїнський з'їзд письменників, 17 серпня – 1 вересня – I Всесоюзний установчий з'їзд письменників. Серед членів новоутвореної Спілки письменників України був і Плужник. Це дало йому певні пільги, зокрема, йому дозволили вступити до письменницького кооперативу і він сплатив кошти за квартиру в будинку РОЛІТ (робітників літератури), що саме будувався на вулиці М. Коцюбинського. Плужник їде оздоровлюватися на Чорне море, в Гюльріпші й повертається звідти сповнений задумів і планів. Його тішила реальна можливість переїхати у власне помешкання, адже так довго проживав у комунальній квартирі. Грім прогримів у листопаді 1934 р., коли раптом заарештували велику групу діячів української культури, а серед них його товаришів – Г. Косинку і Д. Фальківського. Євген наготував собі вузлик з найнеобхіднішим (рушник, мило, цибуля, зубна щітка), але продовжував жити і працювати.

4 грудня 1934 р., біля другої ночі Є. Плужника було арештовано. Ордер на арешт він сприйняв спокійно, адже не сумнівався, що у його провині були переконані наперед, так як арешт означав фактично звинувачення. У тюрму «прослизнула» звістка про те, що його дружину почали «тягати» по інстанціях і він не витримав, «зломився» – підписав усі протоколи не вчитуючись, визнав усі пред'явлені звинувачення. Про суд Є. Плужника і його товаришів по справі (В. Підмогильний, В. Вразливий, Г. Майфет, В. Поліщук, М. Ірчан, О. Ковінька та ін.) попередили заздалегідь, попередили і про найімовірніше рішення суду «вишка». Суд відбувся 27 березня 1935 р.: розпочався о 10-й годині вечора і скінчився о 5-й годині ранку 28 березня. Звинувачення були стандартні: терор, шпигунство, організація замахів на державних і партійних діячів. Вирок також був неоригінальний – найвища міра покарання, розстріл. Згодом вирок змінено на довготривале табірне ув'язнення на Соловках. Після оголошення вироку було дозволено кілька побачень з рідними. Сестра дружини, Таїса Коваленко, розповідає: «Привели Євгена – в чоботях, у чорній, тій самій, косоворотці. Вже стрижений, в дорогу споряджений. Сміється: «Ну як вам подобається «первый парень на деревне»?» – «Женічка, – питаю, – куди ж вас тепер?» – «Ай, Тасінька! Ще питаєте? Для такої, як я, мерзоти шлях один – до вічної мерзлоти!» [1, с. 92]. Це, мабуть, був його останній київський дотеп...

Листи надходили з Соловецького табору особливого призначення (СЛОН) з великим запізненням, проте були бадьорі, світлі, іронічні. Останній лист прийшов 29 лютого 1936 р. і був датований 26 січня 1936 р. Написаний він був чужим почерком, але бадьорість, іронія були ті ж самі, Плужникові. І вже його власною рукою дописано: «Присягаюсь тобі, я все одно виживу!». А у травні 1936 р. кімнату на Прорізній відвідав уповноважений республіканського НКВС і повідомив, що Плужника Є. П. серед живих уже немає. Рідні письменника написали листа К. Пешковій, першій дружині Максима Горького, яка працювала в «Товаристві допомоги політичним в'язням», що легально діяло в СРСР як відділок Міжнародного Комітету Червоного Хреста і Червоного Півмісяця. Невдовзі «Товариство допомоги» офіційно повідомило, що політв'язень Є. Плужник помер 2 лютого 1936 р. в лікарні від туберкульозу. Семен Підгайний у своїй книжці «Українська інтелігенція на Соловках. Спогади 1933–1941» (1947) написав: «На острів привезли його умирати. Він не міг уже працювати і ліг до соловецького шпиталю. З того шпиталю навесні 1936 р. (точніше: 2 лютого. – Упор.), не зважаючи на всі спроби з боку української соловецької громади (в'язнів) йому допомогти, його винесли мертвим. Могила Євгена Плужника на Соловках добре відома, бо з його смерті ГПУ не робило

таємниці, як це робилося, зазвичай, в інших випадках» [3, с. 62].

Реабілітований Є. Плужник у серпні 1956 р. Умовна могила – на Байковому цвинтарі у Києві, 9 діляниця. 1943 р. дружина Євгена Плужника Галина емігрувала до Львова, згодом в Німеччину і зрештою – в США. Вона написала спогади про поета, а її сестри Марія Юркова та Таїсія Коваленко берегли пам'ять про поета та сприяли його реабілітації і перевиданням.

Джерела та література:

1. Євген Плужник. Поезії / [Упорядкування, вступна стаття і примітки Л. В. Череватенка]. – К.: Видавництво «Радянський письменник», 1988. – 415 с.
2. Історія української літератури ХХ століття : У 2 кн. Кн. 2. : Ч. 2 : 1960–1990-ті роки / За редакцією В. Г. Дончика. – К.: Либідь, 1995. – 512 с.
3. Нескорені духом: Історико-літературний збірник / [Автори-укладачі: Ю. Л. Мельничук, О. Г. Соколенко]. – К.: ПП «Золоті ворота», 2012. – 286 с.
4. Платонов А.. Река Потурань / А. Платонов. – М.: Гудьял-Пресс, 1999. – 592 с.
5. Плужник Євген. Вибрані поезії / [Упорядкування, вступне слово та примітки Л. М. Новиченка]. – К.: Радянський письменник, 1966. – С. 105, 207.
6. Плужник Є. П. Змова у Києві: Роман, п'єси / [Упорядк., передм. та прим. Л. В. Череватенка]. – К.: Укр. письменник, 1992. – 428 с.
7. Рильський М. Зібрання творів у 20 т. / М. Рильський. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 13 : Літературно-критичні статті / Ред. І. О. Дзевєрін. – С. 20, 26.

Ольга Боровик

ЖИТЛО КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ

У статті узагальнюється інформація стосовно житла представників козацько-старшинських родів у XVII–XVIII ст. на території Чернігово-Сіверщини, як регіону, в якому збереглася найбільша кількість подібних будівель на Лівобережній Україні. Надається коротка характеристика спорудам, що дійшли до нашого часу.

Ключові слова: житло, козацька старшина, Чернігово-Сіверщина.

Будь-яке житло в історичній ретроспективі здатне репрезентувати стиль життя та вподобання власника, його буденний, релігійний та етнічний світогляд. Житло еліти будь-якої держави слугує виразником таких важливих показників як заможність населення, його духовність та освіченість. Безсумнівно, козацька старшина, яка очолила процеси формування української державності у XVII–XVIII ст., стала провідною елітою свого часу. Основою до її формування стали всі верстви населення на теренах України, що збільшує інтерес до вивчення житла представників козацької старшини. Чернігово-Сіверщина виокремлюється в окремий етнографічний регіон вже у XVII ст. завдяки осо-

близькостям історичного поступу території. Особливої уваги заслуговує факт існування в межах Чернігово-Сіверщини двох гетьманських резиденцій в Батурині та Глухові, а також приналежність до регіону значної кількості козацько-старшинських родів.

Процеси формування козацької старшини в межах Чернігово-Сіверщини розпочалися з запізненням, на відміну від інших територій, де українці склали абсолютну більшість населення. Козацька старшина почала своє становлення від часу виникнення українського козацтва наприкінці XV ст. і отримала значний поштовх до розвитку в часи Речі Посполитої XVI–XVII ст. Напротивагу, територія Чернігово-Сіверщини, за винятком Любецького староства, у XVI ст. та на початку XVII ст. перебувала під владою Московської держави, що ускладнювало процеси покозачення місцевого населення. Тому не дивно, що основна маса козацького елемента зосереджувалася в межах Любецького староства, котре уособлювало певний форпост для завоювання Річчю Посполитою Чернігово-Сіверщини на початку XVII ст. Активізація покозачення відбулася впродовж 1618–1648 рр., коли Чернігівщина підпорядковувалася польській владі, а на її території функціонувало Чернігівське воєводство. З початком Національно-визвольної революції 1648 р., на території колишнього Чернігівського воєводства виникли Ніжинський, Прилуцький, Борзенський, Чернігівський, а пізніше і Стародубський полки. Аналізуючи склад козацької старшини означених полків, виявляється, що більшість її представників походило або з Любецького староства, або місцевої православної шляхти чи духовенства, тобто переважно були вихідцями з самої Чернігівщини.

Так само як і на більшості українських територій, протягом XVII – першої половини XVIII ст. житло козацької старшини у регіоні мало чим відрізнялося від житла багатих козаків і міщан. Виборність старшини (в окремих випадках призначення) провокувала отримання влади вихідцями з низів різних верств населення. Значна соціальна мобільність з середини XVII ст. дозволяла отримувати впливові уряди вихідцям з селянства (рід Ігнатівичів-Многогрішних з Коропщини), духовенства (рід Самойловичів з Прилуччини) чи міщанства (рід Полуботків з Чернігова). Представники означених родів згадувалися в історичних джерелах, перш за все, на полковницьких урядах, що дозволяло їм згодом отримувати й гетьманську булаву. Однак, у розпорядженні кожного з подібних родів, як і багатьох інших, вже перебувала певна нерухомість, якою вони продовжували користуватися і після отримання урядів.

Важливо підмітити, що не існувало принципіальної різниці між житлом козацької старшини та житлом нижчих верств населення. Особливо це стосувалося полкової та сотенної старшини. Сільські хати з їх убранством були прототипами житла козацької старшини XVII–XVIII ст., котре було просто більше за розмірами. Це були звичайні хати на дві половини (світлиці з кімнатами, а посередині сіни), в кожній світлиці по чотири вікна і тільки зовнішній вигляд будівлі з «ганками» навколо, з віконницями, горищами над рундуками і над коморами, відрізняв їх від хати заможного козака. Можна також припускати, що і форми дахів, і конструктивні деталі – аркади, галереї, а також їхнє декоративне оформлення – істотно не відрізнялися від масового народного сільського будівництва. Тим не менш, поступово, з ростом статків козацької старшини, простий тип житла ускладнився [13, с. 80].

У кожному регіоні формувалися власні моделі народних жител. Для спорудження їх використовували матеріали, які були під руками. За характером природних будівельних матеріалів територія Чернігово-Сіверщини входила одразу до двох зон: лісової та лісостепової. Лісова зона займала північ України до лінії Володимир-Волинський, Луцьк, Рівне, Житомир, Київ, Ніжин, Глухів. Основним будівельним матеріалом тут вважалося дерево. Глина мала допоміжне значення; покриттям

служили солома та дерево. На Поліссі віддавна будували найпростіші зрубні споруди – кліті, стебки, однокамерні хати. Релікти їх збереглися до наших днів. У будівництві ж на теренах лісостепової зони застосовували переважно дерево, глину, очерет і соломку, у покритті – соломку чи очерет [11, с. 433–434].

Житлову частину та сіни житлових будівель XVII–XVIII ст. обмазували глиною та білили крейдою. Для будівництва житла в Україні використовували будівельний матеріал з дерев – переважно з дуба, граба та іншої деревини. Тому житло обов’язково потрібно було штукатурити і мазати. Правда, в північних поліських районах України, у тому числі і на Чернігівщині, хати у більшості випадків не штукатурили, а робили побілку по дереву і переважно тільки із зовнішнього боку [6, с. 66].

Муроване житло козацької старшини не набуло значного поширення. Відомо тільки декілька пам’яток подібного ґатунку під спільною назвою кам’яниць, більшість з яких була побудована саме на теренах Чернігово-Сіверщини. До нашого часу їх збереглося ще менше, тому для аналізу ми маємо доволі мало екземплярів подібної цивільної архітектури під замовлення козацької старшини.

Однією з найстаріших збережених будівель даного типу виявляється кам’яниця Лизогубів у смт Седневі, збудована близько 1690 р. [10, с. 114]. Її фундатором прийнято вважати чернігівського полковника Я. Лизогуба. Кам’яниця являє собою муровану з цегли будову, орієнтовану чолом на схід, має два поверхи: верхній – надземний і нижній – підземний (льохи). План верхнього поверху в основному з невеликими відмінами повторює план льоху. Посередині – сіни, обабіч по дві камери; все разом складається у видовжений прямокутник. До цього прямокутника посередині з фронту приєднано присінки з входом до сіней як надземного поверху, так і льоху. Кімнати суміжні з сіньми – більші площею та перекриті чотиригранчастим зімкнутим склепінням, крайні камери – менші й перекриті жолобчастим склепінням [10, с. 109].

На жаль, незважаючи на схожість у будові зі звичайною дерев’яною хатою, а також наявності двох опалювальних кімнат, стверджувати про функціонування пам’ятки як жилого приміщення ми не можемо. Мистецтвознавець С. Таранушенко припускав її використання виключно для потреб адміністративно-урядової установи [10, с. 116]. Можливо, вона використовувалася сотенною канцелярією, адже Седнів вважався у часи існування Гетьманщини сотенним містом на ранзі чернігівських полковників. Тим не менш, адміністративні споруди, житлові та господарчі будинки були вельми схожі між собою. Вони продовжили розвиток народного житла головним чином типу «хата на дві половини» та «хата із сіньми». Зовнішнє оздоблення їх було досить скромне. Звичайно, полкові/сотенні канцелярії та житла козацької старшини були нерідко мурованими і мали більш розвинені композиції та оздоблення фасадів. Але об’ємно-планове вирішення залишалось таким же [4, с. 91–93]. Тому часто в спорудах, які будувались як житлові, пізніше розміщувались адміністративні установи [1, с. 33].

Подібне здатен засвідчити мурований будинок Лизогубів у Чернігові, більш знаний як полкова канцелярія Чернігівського полку. О. Шафонський в рукопису 1786 р. (надруковано в 1851 р.) зазначив, що будинок «построен полковником черниговским Лизогубом и его был жилой дом» [14, с. 279]. Але в Чернігові полковниками були два Лизогуби – Яків Кіндратович з 1687 р. до 1698 р. та його син Юхим Якович з 1698 р. до 1704 р. Отже, будинок збудували в роки чернігівського полковництва обох Лизогубів. Можна погодитись з думкою більшості авторів про авторство московського будівничого [3, с. 23].

Думка про те, що згадана кам’яниця будувалася саме як старшинське житло XVII ст., а не «казенна московська споруда», вперше висловили П. Федоренко та М. Павленко після віднайдення

плану будівлі 1781 р. [10, с. 118]. Подальші обґрунтування даної тези найбільш ґрунтовно дослідив мистецтвознавець А. Адрюг [2].

Планування будинку полкової канцелярії походить від типу українського народного житла «хата на дві половини». Житлові приміщення знаходяться обабіч від сіней. Західна (чоловіча) половина має більшу площу, ніж східна (жіноча). План споруди являє собою прямокутник (21 x 16 м), орієнтований повздовжньою віссю строго по лінії схід захід. Одноповерховий будинок має підвальні приміщення, які повторюють план першого поверху, і високе горище. Висота підвалу, першого поверху й горища однакові. Загальна об'ємна побудова споруди доволі проста. Видовжений зі сходу на захід паралелепіпед будівлі завершується двосхилим дахом з трикутними фронтонами над східним і західним фасадами. Майже повністю повторена композиція українського народного житла. Навіть кут при вершині даху наближається до 120 градусів, що відповідає такому ж куту в давньому польському народному житлі.

Таким чином, будинок полкової канцелярії в Чернігові зведений як житлова споруда на замовлення Лизогубів, вірогідно, в 1690-х рр. Можливо, будівельні та опоряджувальні роботи були завершені в перші роки XVIII ст. Керував будівництвом, певно, московський майстер. Імені його назвати поки що неможливо. Будинок полкової канцелярії є неповторною високовартісною пам'яткою українського зодчества, в якій своєрідно поєдналися риси української і російської архітектури, а також народного будівництва [3, с. 23–24].

Складніше планування мав будинок чернігівського полковника П. Полуботка, який не дійшов до нашого часу. Збудований він, мабуть, був ще батьком полковника Леонтієм Артемовичем на протилежному від міста Чернігова березі річки Стрижень. Зовнішній вигляд будинку можна уявити за графічним зображенням споруди на «Абрисі чернігівському» 1706 р. та описом маєтностей П. Полуботка 1724 р. В плані споруда, згідно з реконструкцією М. Цапенка, мала розміри 25 x 25 м. Планування будинку П. Полуботка було дещо ускладненим варіантом камерної побудови. По центру йшов коридор (сіни). Обабіч розташовувалося по три камери. Під будинком був льох [13, с. 83]. Опис 1724 р. не дозволяє уявити зовнішній вигляд будинку. До певної міри може допомогти його зображення на «Абрисі чернігівському» 1706 р., до розгляду якого дослідники майже не звертались. На цьому плані кам'яниця звернена до глядача своїм головним південним фасадом. Високий дах із заломом увінчаний з обох боків сонцями. Будинок мав також ганок у центрі фасаду. Схоже на те, що кам'яниця зведена на підкліті. Можна погодитися з М. Цапенком щодо датування пам'ятки кінцем XVII ст. За твердженням А. Адрюга, будинок П. Полуботка являв собою цікавий зразок української цивільної архітектури [3, с. 24].

Інша, не менш відома споруда, кам'яниця генерального судді В. Кочубея в Батурині. Перше ґрунтовне обстеження будинку Василя Кочубея в Батурині влітку 1960 р. провів згаданий М. Цапенко. Дослідник відніс будинок до числа пам'яток, збудованих у кінці XVII ст., і зазначив: «В пере-строеном виде он существовал до Отечественной войны. Во время войны дом сильно пострадал, остались целыми подвал и часть наружных стен. Исследования показали, что в XIX в. сохранившиеся древние стены по наружному периметру были обложены новой кладкой...»

По об'ємно-плановому построєнню дом Кочубея представляв, по суті, большую каменную хату, состоящую из нескольких примыкающих друг к другу комнат. В сохранившейся части дома таких камер-комнат можно различить три, но, возможно, их было больше, так как при реставрации в XIX в. часть старого здания была разобрана» [7, с. 65].

Будинок, ймовірно, спочатку задумувався як приміщення для генерального суду. У визначенні

питання часу зведення будинку існує версія, в якій його будівництво приписують першому батуринському гетьману Д. Многогрішному. Суд, скоріш за все, працював тут і за гетьмана І. Самойловича. З обранням у 1700 р. В. Кочубея генеральним суддею пов'язують зміну функціонального призначення будинку – він переходить в особисту власність Василя Леонтійовича. Підтвердження цього можна знайти в матеріалах археологічних досліджень [7, с. 65].

У серпні–вересні 2003 р. у рамках реалізації урядової програми (№ 1123 від 17.08.2002 р.) розпочалася реконструкція будинку, що дозволило ретельно його дослідити. У XIX ст. не були знищені ознаки, які дозволяють визначити початкові розміри будинку В. Кочубея – під час археологічних робіт було виявлено чотири контрфорси біля всіх кутів будинку XVII ст. [9]. За результатами промірів розмірів цегли на ділянках стін XVII ст. було встановлено, що переважно використовувалася цегла розміром 29–30 x 15 x 6 см, яка ближча до української будівельної традиції, але відрізняється від подібної цегли з Гончарівки. Це може свідчити про більш ранній час побудови будинку порівняно з палацом І. Мазепи на Гончарівці, що підтверджує легендарну версію про зведення будинку за часів Д. Многогрішного [7, с. 66].

Зразок дерев'яних будівель козацької старшини можна віднайти на території найдавнішого зі збережених донині садибних комплексів на Лівобережжі – маєтності Дараганів під назвою Покорщина. Комплекс садиби спочатку був придбаний у 1744 р. Наталією Розумихою, матір'ю Олексія та Кирила Розумовських, для прийому невістки – російської імператриці Єлизавети. Пізніше він був подарований власницею у посаг доньці Вірі, дружині київського полковника Ю. Дарагана.

Місцева легенда оповідає, що тут цариця Єлизавета після таємного вінчання з О. Розумом вклонила, «упокорила» його матері Н. Розумисі, яка на той час ще була звичайною шинкаркою [8, с. 224].

Головний будинок садиби збудовано близько середини XVIII ст. Він зазнав неодноразових перебудов, але зберіг риси первісного вигляду. Одноповерховий, дерев'яний, потинькований, з мурованим підвалом, прямокутний у плані. Композиція будинку була розрахована на сприйняття головного південного фасаду, що акцентований портиком з чотирма круглими дерев'яними колонами. Північний фасад, по центру якого розташовувалася веранда, зроблений більш інтимним, у східного фасаду, що повернутий в сторону кам'яниці садиби, – ганок з невеликим двоколонним портиком. Перекриття балочні, плоскі, дах з металічною крівлею, чотирискатний, конструкції – дерев'яні.

Всередині будинок неодноразово переплановувався, тож первісне розпланування зараз не простежується. Вірогідно, воно було анфіладним. Будинок опалювався печами та грубами, викладеними поліхромними розмальованими кахлями (не збереглися). Перекриття плоскі по дерев'яних балках, підвал перекрыто коробовим склепінням. Дах вальмовий по дерев'яних кроквах, укритий покрівельною сталлю [5, с. 304].

Повертаючись до питання, в яких оселях мешкала козацька старшина Чернігово-Сіверщини на початку існування Гетьманщини варто згадати також і про шляхетські маєтки. Після революційних подій 1648 р. перед шляхетством, що мешкало на теренах новоутвореної Гетьманщини, за висловом Н. Яковенко, постав нелегкий вибір: «направо підеш – козаком станеш, наліво підеш – поляком обернешся» [15, с. 298]. Ті, хто обрали перший шлях, активно долучилися до процесу державотворення, але не в ролі родової знаті, а як старшино-козацька еліта. Вона залишала за собою «отчини», себто батьківські маєтки, та навіть збільшували свої володіння. Напротивагу, українська та польська шляхта, яка не визнавала влади козацької держави, позбувалася своїх володінь. Відомо не так багато величних маєтків подібної шляхти, головні будівлі яких відрізнялися суттєво за структурою від звичайної хати. Одним з таких маєтків був палац Вишневецьких у Прилуках, який

був розташований посеред прилуцької фортеці. У 1964 р. місто відвідав П. Алеппський, який зробив декілька нотаток до свого щоденника і про означений палац. Зокрема, автор відзначав, що палац був величним та дуже високим, дивовижним за обширом як низом, так і верхом. Він був дерев'яним з «покладених у зруб брусів, відгембльованих зсередини і знадвору та щільно припасованих один до одного» [12, с. 193]. Палац П. Алеппський застав недобуваним, дату початку його будівництва можна було помітити на фронтоні під двоскатним дахом з різьбленими прикрасами й прибудовами – 1647 р. Навіть шість років потому після повстання Б. Хмельницького палац залишався занехаяним настільки, що той «став помийницею, лігвиськом псів і свиней» [12, с. 194]. Можемо зробити висновок, що зайнятися відбудовою подібного маєтку козацька старшина Прилук або не хотіла, або не мала на те потреби, бо про фінансову складову питання говорити не маємо потреби. Варто лише згадати будівничу діяльність родин Дорошенків, Горленків та Галаганів, які у свій час очолювали Прилуцький полк.

Таким чином, мусимо констатувати, що козацька старшина на теренах Чернігово-Сіверщини у своїх вподобаннях житлових умов протягом XVII–XVIII ст. надавала перевагу дерев'яній архітектурі, що по своїм формам заледве відходила від тогочасних звичайних селянських хат. Virізняла будинки старшини виключно оздоба та якість виконання. На жаль, ранніх прикладів аутентичних дерев'яних хат в маєтках козацької старшини на Чернігівщині майже не маємо. Єдиний комплекс дерев'яних споруд подібного гатунку – Покорщина – датується серединою XVIII ст. і є репрезентантом пізньої будівельної традиції. Кам'яна цивільна архітектура козацької старшини Чернігівщини представлена так званими «кам'яницями», які уособлювали собою ту ж саму селянську хату в основі, яка була тепер викладена з цегли. Але житлові кам'яниці вирізнялися тим, що майже завжди будувалися на потужних підвалах і могли мати не один поверх. Суттєвою відміною від дерев'яних житлових споруд було й те, що більшість розглянутий нами кам'яниць так чи інакше мали періоди в історії, коли вони використовувалися як адміністративні установи. Це, у свою чергу, ускладнює ідентифікацію їх власне як житлових споруд в задумі та потребі створення. Як-не-як, можемо узагальнити, що розміри та оздоблення житлових будівель козацької старшини на Чернігівщині залежали від конкретного її представника та його фінансових можливостей.

Джерела та література:

1. Адрог А. Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть / А. Адрог. – Чернігів: Чернігівський ЦНТЕІ, 2008 р. – 224 с.
2. Адрог А. К. Будинок полкової канцелярії в Чернігові / А. К. Адрог. – Чернігів: ЦНТЕІ, 2007. – 32 с.
3. Адрог А. Цивільна архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. / А. Адрог // Сіверянський літопис. – 2008. – № 2. – С. 22–26.
4. Карнабід А. А. Минуле і сучасне стародавнього центру Чернігова – Дитинця / А. А. Карнабід // Український історичний журнал. – 1972. – № 3. – С. 88–96.
5. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Т. 4. – К.: Будівельник, 1986. – 375 с.
6. Перетокін А. Г. Еволюція української хати згідно з регіоном розташування (початок XVII – кінець XIX ст.) / А. Г. Перетокін, І. А. Рудуман // Вісник Придніпровської державної академії будівництва і архітектури. – 2013. – № 11. – С. 63–68.
7. Реброва Н. Будинок генерального судді В. Кочубея: історія пам'ятки / Н. Реброва // Сіверянський літопис. – 2013. – № 4–6. – С. 65–70.

8. Сіверські скрижалі (краєзнавчий портрет Чернігівщини) / за ред. В. Ткаченка. – К.: Дім, Сад, Город, 2011. – 591 с.
9. Сытый Ю. Н. Влияние русской архитектурной традиции на кирпичное производство и внешний декор зданий Батурина конца XVII века / Ю. Н. Сытый, Л. В. Мироненко // Проблемы сохранения культурного наследия. Материалы международного семинара 8 декабря 2011 года. – Брянск, 2012. – С. 116–136.
10. Таранушенко С. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918–1932 рр. : монографічні видання, статті, рецензії, додатки, таранушенкознавчі студії, ілюстрації, довідкові матеріали / упоряд. О. Савчук, М. Красиков, С. Білокінь. – Харків: Видавець Савчук О. О., 2011. – 696 с.
11. Українське народознавство : навч. посіб. / За ред. С. П. Павлюка. – К. : Знання, 2006. – 568 с.
12. Халєбський П. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / П. Халєбський; упоряд. М. Рябий. – К.: Ярославів Вал, 2009. – 294 с.
13. Цапенко М. П. Архітектура Левобережної України XVII – XVIII веках / М. П. Цапенко. – М.: Стройиздат, 1967. – 235 с.
14. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Шафонский. – К.: Университетская типография, 1851. – 698 с.
15. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2008. – 472 с.

Ірина Кебенко

ГАЙДАМАЧЧИНА В ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ДО ТА ПІСЛЯ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Стаття присвячена темі гайдамацького руху у творчості українських та польських письменників; визначено, якими джерелами користувалися під час написання своїх робіт; з'ясовано власне ставлення авторів до гайдамаччини в цілому та їх лідерів зокрема.

Ключові слова: гайдамаки, гайдамацький рух, Правобережжя, козацтво, польська шляхта, повстання.

Від початку свого існування козацтво взяло на себе важливу роль захисника національних інтересів українства та його порятунку від духовного та фізичного винищення іноземними загарбниками. У XVIII ст. цю місію перейняли гайдамаки. Оцінки їх діяльності істориками різняться від героїзації до звинувачень у бандитизмі.

Не дивно, що образи гайдамак та гайдамацького руху посіли чільне місце у тематиці літературних творів. Перші з них з'явилися вже наприкінці XVIII ст. Відразу по завершенню Коліївщини виникає значна кількість віршів та пісень громадсько-політичного змісту, центральною ідеєю яких було осмислення всенародного повстання проти польської шляхти, але не спостерігалось виокремлення окремих героїв чи ватажків руху.

У драматичних творах XVIII ст. образ колія не розвинений, тому що шкільна драматургія на той час занепала, а професійний театр з'явився лише століття по тому. Натомість активний розвиток

отримав ляльковий театр, в інтермедіях якого зустрічаються випадки зображення образу гайдамаки у період Коліївщини [2, с. 84].

У турівському списку вертепної драми введений образ гайдамаки-козака, котрий втихомирює нерозумного шляхтича, що нахваляється його вбити. Поява запорожця-гайдамаки, що співав пісню-гасло коліїв, спричиняла миттєву втечу поляків. У цій комедійній сцені узагальнено передано психологічно-побутовий стан шляхти в Україні, яка почувала себе тут досить незатишно і невпевнено, постійно очікуючи раптової кари від простого люду.

Пісня-гасло Коліївщини, яку виконує гайдамака-запорожець у виставі, передає всю силу гніву українства до своїх тогочасних ворогів – шляхти та євреїв – та програму повстання, виразного національно-соціального спрямування:

*Та не буде лучче
Та не буде краще
Як у нас, та на Україні,
Що немає жида,
Що немає ляха,
Не буде зміни! [1, с. 252].*

Основна кількість художніх творів, присвячених подіям гайдамацького руху з'являється впродовж XIX ст. Цьому сприяло посилення інтересу до історії та етнографії України, що відбулося на хвилі піднесення українського національно-культурного руху, розвитку і становлення романтизму, спроб розуміння дійсності з позицій історизму, національних ознак і народності.

Одним з головних джерел для написання художніх творів став фольклор, зокрема народно-поетична творчість українського народу. У різні періоди його вплив мав неоднакову вагу. Це спричинялося як історичними обставинами, так і загальним розвитком культури та характером літератури. Наприклад, вплив усної словесності на літературу або збільшувався (кінець XVIII ст., усе XIX ст., перше десятиріччя і середина XX ст.), або був загалом нестійким (20–30-ті рр. і кінець XX ст.) [6, с. 13].

Письменство спирається на фольклорну спадщину, перш за все, тому, що народ у своїх творах висловлював власне ставлення до подій, причин та учасників, це була не замовна інтерпретація явищ дійсності, а емоційно-чуттєве сприйняття та осмислення простого люду.

Іншим не менш важливим джерелом для літературних творів стала історичні дослідження гайдамаччини, адже історизм проходить центральною лінією практично через усі твори з цієї тематики. На сторінках літературних праць відбувається художнє осмислення закономірностей історичного розвитку, стану подій, а також розгортаються долі окремих героїв, найчастіше ватажків гайдамацького руху. До речі всі події описуються в хронологічній послідовності.

У силу історичних обставин тема гайдамацького руху набула широкої популярності як в українській, так і в польській літературі. Для таких польських митців XIX ст. як Я. Камінський, С. Витвицький, С. Яшовський, С. Гощинський, М. Сухоровський, О. Гроза, М. Чайковський, Л. Семенський, М. Грабовський – гайдамацький рух є ні чим іншим, як розбійницьким бунтом темного суспільства, роз'ятреного агітацією різноманітних розбійницьких елементів або ж провокаційною політикою православного духовенства та російського уряду [9, с. 27].

Перші твори польських письменників на цю тему були досить схематичними. Поляки, висвіт-

люючи гайдамацький рух, скоріше віддавали данину моді на історичні твори національного спрямування, аніж бажали висвітлити події. Наприклад, Я. Камінський у драмі «Helena, czyli Hajdamasyna Ukrainie» переніс події з Італії на Україну, в часи Коліївщини. Гайдамаки у цих творах – розбійники та лиходії.

Не з'ясовуючи мотиви Коліївщини С. Витвицький висвітлює їх, лише як вибух різношерстих розбійників та злочинців:

*Hej! Za siekiery, za noże!
Dwory w popiołach zawalić, Lachów,
Zydów w Imię boże
We krwi topić, w ogniu palić [9, c. 81].*

Проте були письменники, які представляли радикальне крило польської літератури висвітлювали події, що відбувалися на українських землях зовсім в інший спосіб. До них належить Северин Гощинський. За його особистим визначенням і на думку літературних критиків, усе його життя і творчість якого були підпорядковані одній благородній меті – дати свободу не лише Польщі, а й Україні, на землі якої він народився і виріс. У 1828 р. С. Гощинський видав поему «Канівський замок». В центрі твору повстання в м. Каневі 1768 р. під керівництвом Бондаренка (Швачки), яке закінчилось зруйнуванням замку. До поеми автор додав передмову, яка є ніби короткою історією Коліївщини. В ній детально розповідається про хід повстання (до речі в такій же послідовності, в якій пізніше це зробив Т. Шевченко у своїх «Гайдамаках») від освячення ножів біля Мотронівського монастиря і аж до подій в Умані, де учнів-католиків живцем повкидали до криниці. Але на думку поета, пізніша розправа над повстанцями «була доповненням жорстокостей, які чинили гайдамаки над поляками». «Канівський замок» сповнений не лише співчуттям до українського народу, а й почуттям пошани до героїзму та стійкості. Це підкреслюється тим, що позитивним героєм у творі є рядовий козак Небаба, хоча він і діє заради особистої помсти, але втілює в собі народні уявлення про справжнього героя: він сильний, мужній, духовно багатий і може повести за собою народ на боротьбу за краще майбутнє [3, с. 182].

Хоча Гощинський і визначає Коліївщину, як явище, що носить локальний характер, але на сторінках твору чітко прослідковується ідея, що країна не може бути вільно, доки в ній панують насильство та гніт.

Вітчизняна література теж надзвичайно багата на твори присвячені подіям гайдамаччини в цілому та Коліївщини зокрема. Наприклад, поема Т. Шевченка «Гайдамаки» трагедія І. Карпенка-Карого «Сава Чалий», роман М. Старицького «Останні орли», п'єса І. Кочерги «Алмазне жорно», роман Ю. Мушкетика «Гайдамаки» та багато інших.

Як приклад розглянемо роман Ю. Мушкетика «Гайдамаки», який був опублікований у 1957 р. Автор прагнув залучити до твору досить широкий фактографічний матеріал і свого часу твір трактувався, як успіх письменника. Роман «Гайдамаки» з'явився внаслідок глибоких роздумів письменника над трагічною історією України, її народу. «Історія кожного народу крута й терпка, – розмірковує відомий прозаїк, – однак наша – гіркіша за полин. Може, через те на сторінках наших історичних романів та повістей не гуляють веселі мушкетери...» [4, с. 36]

«Гайдамаки» присвячені художньо-історичному осмисленню гайдамаччини, інтерпретації раніше невідомих фактів та встановленню зв'язків між минулим і сьогоденням. Автор демонструє зна-

чну фактологічну обізнаність, але основну увагу приділяє окремим особистостям, роблячи акцент на причинах, що спонукали жителів Правобережжя до подібного волевиявлення.

Гайдамацький рух цікавий не лише історикам, а і майстрам красної словесності. Однією з головних причин, на нашу думку, є драматичність цих подій. Письменники по різному ставилися до повстанців: від звинувачень у злочинах до героїзації і спроб зрозуміти причини повстання. Як польські, так і українські письменники намагалися дотримуватися історичної канви подій. Багато письменників продемонстрували усвідомлення соціально-визвольного спрямування гайдамаччини, так як його розуміли очевидці: що повстання було не «бунтом», а «війною, державною незгодою одного народу з іншим», «тому гайдамаки – не розбійники, а лицарі-оборонці «святої, народної справи», запорозьке військо [7, с. 85].

Джерела та література:

1. Возняк М. історія української літератури [у 2-х кн.] / Михайло Возняк – Львів: Світ, 1994. – Кн. 2. – 556 с.
2. Гайдамаччина в українській літературі. – К.: Логос, 2000. – 520 с.
3. Гнатюк В. Попередник Шевченкових «Гайдамаків» (нотатки з приводу століття «Zamku Kaniowskiego» Гошинського) / Володимир Гнатюк // «Українська школа» в польському романтизмі / [за ред. С. Ткачова]. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – 415 с.
4. Гуслистий К. Коліїщина / Кость Гуслистий. – К.: Українське видавництво політичної літератури, 1947. – 48 с.
5. Кейда Ф. До глибин національного світу (тема гайдамаччини в українській драматургії доби романтизму) / Федір Кейда // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2001. – № 3. – С. 35–55.
6. Кейда Ф. Український фольклор про гайдамаччину / Федір Кейда – К.: Вирій, 1999. – 240 с.
7. Мордовцев Д. Исторические пропилеи / Данило Мордовцев. – СПб, 1889. – Т 1. – 540 с.
8. Сорока Б. Юрій Мушкетик «Гайдамаки» / Борис Сорока // Зміна. – 1957. – № 9. – С. 22
9. Щурат В. Коліїщина в польській літературі до 1841 року / Василь Щурат. – Львів, 1910. – 313 с.

Анна Тимошенко

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА ГЕТЬМАНЩИНИ: ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ

Стаття містить інформацію стосовно джерел формування провідної рушійної сили державотворчого періоду в добу Гетьманщини – соціально-політичної еліти українського суспільства.

Ключові слова: соціально-політична еліта, Гетьманщина, державотворення.

Кожна держава проходить складний та в більшості випадках доволі суперечливий процес формування власної соціально-політичної еліти. В історії України XVII ст. передумови для подібного процесу були створені Національною революцією, що почалася у 1648 р.

Ядром складного суспільно-політичного утворення Козацької держави, її еліти, було реєстрова старшина та козацтво. Реєстрова старшина являла собою «старинну» старшину Війська Запорозького довоєнних часів, об'єднану почуттям станової солідарності незалежно від того, чи з козацького, чи з шляхетського кореня велося її родове походження. Власне з цього кола вийшов і сам Богдан Хмельницький, і його найближчі соратники, котрі очолювали військо буквально з початків війни: Іван Богун, Кіндрат Бурлай, Федір Вершняк, Матвій Гладкий, Філон Джеджалій, Лаврін Капуста, Мартин Пушкар, Семен Савич та багато інших. У більшості цих людей за плечима стояв досвід власного старшинування або й ціла старшинська династія предків. Ці люди склали центральне ядро гетьманського оточення, користуючись найбільшою довірою Б. Хмельницького, як, наприклад, Федір Вешняк, котрого називали дорадником гетьмана, чи Філон Джеджалій, який невідлучно перебував при ньому, як тоді писали [1, с. 236].

Яскравим представником козацької реєстрової еліти, яка взяла активну участь у Національній революції XVII ст. та розбудові Української держави був полковник Іван Богун. Цілий ряд дослідників, зокрема В. Липинський, І. Крип'якевич, В. Голобуцький, Т. Яковлева вважали його вихідцем зі шляхетської верстви. Але В. Кривошея з'ясував, що І. Богун був записаний до реєстру ще у 1649 р. і числився серед товариства Війська Запорозького столичного Чигиринського полку [2, с. 75]. Також, на думку дослідника, яскравим прикладом «старинного» реєстрового козака на посту генерального писаря був Іван Креховецький, який, очевидно, потрапив до козацького середовища ще перед 1648 р. [2, с. 71].

Як з'ясував В. Кривошея, уряд генерального судді за часів гетьманства Богдана Хмельницького посідали представники десяти родин. Переважно це були вихідці з корінних козацьких полків зі значним досвідом попереднього перебування у козацькому середовищі; зокрема, це (Семен?) Бреус з Черкаського полку, Матіаш Онацький і Самійло Зарудний-Богданович з Корсунського. Перед обранням на цей уряд були полковниками Федір Лобода (Переяславський полк), Яків Кліша (Білоцерківський полк), Силуян Мужилівський (мабуть, гетьманський полковник), Антін Жданович (Київський полк), полковими суддями – Феодосій Лавринович, Матвій Положний, Пилип Семенович.

Уряд генерального осавула також обіймали лише так звані «старовинні» козаки, тобто ті, хто потрапив у козацьке середовище у переддень 1648 р. Джерела містять згадки про одинадцятьох старшин, які обіймали цю посаду. На жаль, вказівка лише на ім'я та по-батькові ускладнює визначення родинної приналежності того чи іншого представника. Це стосується Михайла Лучченка, Демка Михайловича з Чигирини, Осипа Григоровича та якогось Павла. Старовинні козацькі родини шляхетського походження були представлені на осавульському уряді (Остапом?) Лісовцем з Яготина, Філоном Джеджалією, Семеном Гладким, Гаврилом Лісовським, Василем Томиленком, Миськом Дубиною, Гаврилом Маковецьким та Іваном Ковалевським. Томиленко походив з однієї з попередніх гетьманських родин, а Ковалевський був свояком Б.Хмельницького [2, с. 71].

В Андрусівській сотні Миргородського полку під 1649 р. згадувався реєстровий козак Апостол. У другій половині XVII ст. серед козацької старшини виділявся Апостол Павло Єфремович – хомутецький сотник (1658), гадяцький полковник (1659), наказний гетьман (1659), миргородський і гадяцький полковник. Його сини – Павло, Данило і Петро згодом також посіли високі уряди у Війську Запорозькому.

З нащадків реєстрового козака корсунського полку Олександра Берла сформувався ще один з старшинських родів: Іван Берло був полковником піхотним (1669), сотником мглинським (1671–1672); інший Іван Берло був сотником вороньківським (1678, 1696–1705), суддею полковим переяс-

лавським (1706–1711), знатним військовим товаришем (1712–1715). Їхні нащадки посідали впливо-ве становище у суспільно-політичній системі Гетьманщини у наступні часи [3, с. 6].

Із реєстрових козаків походив також відомий старшинський рід Безбородьків. Так, у Реєстрі 1649 р. Чигиринського полку вказані козаки Безбородьки – Гаврило та Іван (Жаботинська сотня), Безбородченко Лукаш (Олов’ятинська сотня); Корсунського полку – Безбородько Матвій (Гавриленкова сотня); Переяславського полку – Безбородько Андрій (Яготинська сотня).

Засновниками старшинського роду були реєстрові козаки Черкаського полку Васько і Михайло Гамалії. Останній був черкаським полковником (1662), його брат Яків – паволоцьким полковником (1674). Сини та онуки Михайла Гамалії також займали високі урядові посади: Григорій Михайлович був сотником пирятинським (1663), полковником лубенським, генеральним осавулом (1674), наказним гетьманом (1674); Андрій Михайлович – сотником лохвицьким (1679–1687), генеральним осавулом (1689–1694); Михайло Андрійович – сотником лохвицьким (1688–1693), генеральним бунчужним (1701–1703); Антон Андрійович – генеральним осавулом (1708) [3, с. 8].

Рід Горленків походив від реєстрових козаків Прилуцької сотні Яцька та Лазаря Горленків. Лазар Горленко згодом став прилуцьким полковником (1659, 1661–1668, 1672–1677, 1680–1687), полковим прилуцьким суддею (1659, 1678, 1680). З реєстрових козаків походили також старшинські родини Булавок, Буцьких, Вакуленків (Вакуловичів), Волевачів, Грабянок, Дворецьких, Єсимонтовських, Жученків (Жуків), Заруцьких, Золотаренків, Лагоди, Миклашевських, Лісницьких, Молявок, Ракушок-Романовських, Стороженків, Сулим тощо [3, с. 8].

Отже, так зване старинне козацтво становило основу козацької старшини як соціально-політичної еліти Козацької держави. Походження старинного козацтва визначило їх погляди на зміст і мету війни і також на ставлення до гетьмана як носія головної ідеї визвольної боротьби. Так, полковники з числа старовинної реєстрової старшини, відчуваючи гостру особисту антипатію до поляків, водночас цілком помірковано сприймали переговори й мирні поступки, ставлячись до них як до колізій, неминучих у всякій війні. Кінцевим підсумком війни, в їх розумінні, мала стати здобута шаблею автономія козацької території під покровительством одного з великих сусідніх володарів. Подавлена волею Б. Хмельницького, ця традиційна модель козацької поведінки не нагадувала про себе аж до його смерті, бо гетьман сам вирішував – кому пропонувати шаблею. Проте після смерті Б. Хмельницького власне старшинський елемент з числа старинних козаків першим почав розвалювати створену ціною надлюдських зусиль державу.

Окрему групу в середовищі нової еліти Гетьманщини, яка почала формуватися у 1648 р., втворювали шляхтичі, котрі до початку Української національної революції персонально з козацьким світом пов’язані не були (хоча, коли йдеться про київсько-брацлавську шляхту, то тут важко знайти родину, що в той чи інший час не мала б контактів з Запоріжжям) [1, с. 237].

З початком Національної революції XVII ст. уся шляхетська маса умовно поділилась на два табори: прихильників та противників антипольського повстання. Перші одразу або поступово впливалися до лав повстанців, а у других, виходячи з того, з якою силою та швидкістю розвивались події, не залишалося іншого виходу, як тікати з України.

Частина шляхти усвідомила, що «в хаосі й пеклі революції родиться на їх батьківській землі новий лад, для них від старого ладу Річпосполитої ближчий і рідніший» [4, с. 96]. Підтримати повстання цю шляхту спонукали різні причини. Як зазначив В. Липинський, пріоритетними серед них були, по-перше, утиски православної релігії; по-друге, наступ на землеволодіння середньої та дрібної шляхти (як української, так і польської) зі сторони магнатів.

В. Липинський розрізняв дві групи в середовищі шляхти, яка підтримала повстання. Першу склали ті, хто з самого початку у лютому 1648 р. приєдналися до виступу, другу – ті, хто перейшов на бік Б. Хмельницького пізніше, коли минув перший період повстання, пов'язаний із соціальною революцією. Дослідник з'ясував, що антипольський виступ підтримали головним чином середні та дрібні землевласники, володіння склалися з одного або кількох сіл. За часів польського панування юридично вони користувалися всіма привілеями шляхетського стану, але у реальному житті зазнавали утисків з боку багатших і впливовіших його представників. Цю групу шляхти представляли й ті, хто не мав земельного наділу й становив так звану «неосілу» шляхту [5, с. 33].

За даними Н. Яковенко, серед козацької старшини кінця XVI – середини XVII ст. було чимало бояр і зем'ян замкової округи Любеча, зокрема, Величковські (Савицькі-Величковські), Кононовичі, Семаковичі (Злобицькі), Тупицькі та інші. Якраз дрібні зем'яни та бояри напередодні Хмельниччини склали абсолютну більшість шляхетського загалу.

Чимало представників боярських та зем'янських родин зустрічаємо у козацькому реєстрі Чернігівського і Ніжинського полків 1649 р. Питома вага шляхтичів з-поміж козаків Чернігівського полку була однією з найбільших в Україні (4,2 % – за підрахунками В. Липинського, 13,5 % – В. Кривошеї) [6, с. 47]. Під корогвами Б. Хмельницького воювали, зокрема, Бакуринські, Борсуки, Бличі, Бобри, Гирі, Гладкі, Гутори, Даничі, Ждановичі, Красковські та інші [7, с. 180]. У 1652 р. претензії на гетьманську булаву висунув Матвій Гладкий, за що за наказом гетьмана був страчений. До козацьких лав пішов Микола Бакуринський з молодшим сином Юрієм. Як повстанець загинув знатний шляхтич Йосиф Велецький. Генеральним писарем Чернігівського полку за Мартина Небаби став любецький шляхтич Іван Красковський [8, с. 62–72].

Отже, шляхта, насамперед дрібна, взяла найактивнішу участь у Національній революції XVII ст.

Разом з тим, як вже зазначалося, що нові політичні реалії не були сприйняті усіма представниками української шляхти беззастережно. Перед ними постала проблема подвійної лояльності «етнічного русина – політичного поляка». Частина української шляхти і надалі дотримувалась пропольської орієнтації [6, с. 46]. Лячний спалах революції весни – літа 1648 р. примусив сотні шляхетських родин емігрувати на Захід, кидаючи домівки, землю, майно. Якийсь час вигнанці жили ілюзіями на матеріальну підтримку від польської братії шляхетської. Починаючи з осені 1648 р. проблема біженців дійсно дебатовалася на сеймах, однак допомоги розореним емігрантам надавати ніхто не поспішав. Позицію коронної шляхти можна було звести до висловленої одним з послів із західних регіонів Польщі тези: «Хто їм зробив шкоду, той нехай і відшкодує» [1, с. 236].

Відомо, що емігранти сподівались повернути свої володіння і тому не «розчинялись» у загальношляхетській спільноті. Спочатку осередком цієї своєрідної «еміграції» став Житомир, а з 1659 р. – монастир домініканців у Володимирі на Волині. Втім, частина емігрантів згодом повернулася на батьківщину [6, с. 46].

Новий шляхетський доплив поповнює Військо Запорозьке у 1649 та 1650 рр., коли почалося більш масове покозачення шляхти Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств, які перетворилися на територіальне ядро Козацької держави. З осені 1649 р. спостерігається численне повернення біженців та їхнє прискорене покозачення. Практично стовідсоткова шляхта укомплектовує полковий писарський контингент і штати Генеральної військової канцелярії, оскільки ця служба вимагала освіти, знання законів, канцелярсько-бюрократичної техніки і етикетного ритуалу дипломатичних відносин. Шляхетське навернення до козацького руху сприймалося цілком органіч-

но. Характерною деталлю, яка це підкреслює, є, наприклад, те, що група білоцерківської шляхти колишнього замкового підпорядкування (з неї, до речі, походив Іван Мазепа) складала особистий «почт» гетьмана.

Отже, як бачимо, шляхта брала активну участь в Українській національній революції XVII ст. не в особі окремих, якихось виняткових одиниць, а як відрубна суспільна верства, що визначалась своїми індивідуальними прикметами і своїми окремими інтересами. При цьому була це верства настільки сильна, що домоглася, – як наприклад, у Зборівській, Білоцерківській, Переяславській, врешті Гадяцькій угодах, – ввести свої станові домагання у склад загальних національних домагань і очікувати їхнього задоволення від польського та російського урядів, а настільки численна, що її присутність посеред козацько-народної стихії сама кидалася в очі [5, с. 14].

Шляхта, яка взяла участь у повстанні, невдовзі почала «перетворюватись» у козацьку старшину, пристосовуючись до нових політичних умов. Як зазначав В. Мякотін, думка про те, що всі шляхетські вольності були «скасовані» козацькою шаблею, є звичайним непорозумінням. Безумовно, що селянська маса намагалась знищити усіх «ляцьких панів», не роздивляючись, ким вони були за походженням та віросповіданням. Розуміючи це, гетьманська влада приймала шляхтичів до козацьких лав з гарантією збереження як їхніх прав, так і маєтків [9, с. 14].

Деякі шляхтичі за службу у Війську Запорозькому одержали маєтки, «прирожоним правом спадаючи». При цьому гетьманськими універсалами козакам, селянам, міському населенню і монастирям заборонялося надалі займати землі, які належали таким шляхтичам і наказувалося повернути все те, що раніше було захоплене. Служба у Війську Запорозькому або прихильність до нього давали їм право на збереження своїх спадкових маєтностей, на чому наголошувалося в гетьманських універсалах [3, с. 12]. У 1648–1654 рр. шляхта отримала до 50 гетьманських універсалів на землеволодіння. Кількість їх зросла після узаконення в «Березневих статтях» і «Жалуваній грамоті шляхті» (1654) привілейованого становища української шляхти: «... шляхта... чтоб при своих шляхетських вольностях пребывали». З 1654 по 1657 рр. більше 90 гетьманських універсалів захищали права шляхти – звільняли від військової служби, постойв війська й т. ін. Права шляхти на земельну власність були підтверджені універсалами Б. Хмельницького від червня 1657 р., вони залишили право володіти спадковими маєтками, користуватися ленними довічними наданнями тим, хто «виконав присягу вірності» Війську Запорозькому. Всі ці заходи сприяли переходу частини шляхетського загалу на бік повсталих.

Одним із найяскравіших представників православної покозаченої шляхти був Іван Виговський. Рід Виговських походив із давніх бояр. Вступивши до війська Б. Хмельницького, Виговські одразу одержали керівні посади, тобто статус козацької старшини. Так, Іван Виговський став генеральним писарем, брат його – Данило – биховським полковником (одружився на дочці Б. Хмельницького – Катерині). Костянтин Виговський згадується в документах як полковник туровський. В ті роки сформувався окремий загін під командуванням Самуїла Виговського (Нагорненка-Виговського), який громив шляхетські маєтки.

До селянсько-козацького війська Б. Хмельницького вступив також шляхтич Микола Бакуринський, який загинув близько 1656 р. Його син Юрій у Чигирині вступив на службу до Б. Хмельницького, від якого одержав універсал на придбані батьком маєтності в Чернігівському полку із наказом, щоб війти і посполиті тих сіл віддавали йому підданське послушення. Нашадки роду Бакуринських зберігали статус полкової старшини, будучи військовими і значковими товаришами, сотниками, полковними урядниками [3, с. 9].

Зем'янами Стародубського полку були Іван Борозна та його сини – Яків, Дмитро, Осип і Володимир. Осип вступив до козацько-селянського війська Б. Хмельницького. Син Осипа – Лаврентій одержав універсал Б. Хмельницького на села Горськ, Клюси, Жолведи, Куршоновичі та інші. Наступні покоління цього роду постійно залишалися в рядах козацької старшини бунчуковими, значними військовими чи просто військовими товаришами. Іван Владиславович та Іван Іванович Борозни займали посаду генерального бунчужного.

Із шляхти походив старшинський рід Бутовичів. Син засновника роду Іван згадується в документах як військовий товариш (1675, 1676) та батуринський сотник (1677). Степан Іванович Бутович – «слуга его милости пана полковника черниговского и староста седневский» (1689) – займав сотенні і полкові уряди в Чернігівському полку, а потім був генеральним осавулом (1709–1717). Його нащадки переважно мали чини бунчукових, рідше – військових товаришів, а також військових канцеляристів [3, с. 10].

Мов ніж у масло, українська шляхта входила до старшинської верхівки і завдяки особистій довірі гетьмана, і завдяки ланцюговій реакції навернень, розпочатій швидким переходом на бік козацтва помітних фігур, серед яких особливе місце належало кумові Б. Хмельницького Станіславу Кричевському [1, с. 237]. С. Кричевський – виходець з берестейської української шляхти, полонізованої на межі XVI–XVII ст. Він приєднався до Б. Хмельницького під Жовтими Водами, прийнявши православне віросповідання та ім'я Михайло. С. Кричевський брав участь у Пилявецькій битві, військовому поході на Галичину, облозі Замостя. Тяжко поранений у битві під Лоевом С. Кричевський був узятий в полон, де помер [10, с. 181].

До старшинського стану ввійшли й нащадки шляхтичів Семена Болдаківського, Івана Велинського, Михайла Іскрицького, Сергія Криштафовича (Криштопенка), Михайла Мовчана, Івана Полетики, зем'ян Київського воєводства Давида і Василя Посудевських, Сави Посудевського-Внучка, зем'ян і синів боярських Івана і Осипа Рубців та ін. [3, с. 10].

Нова старшина з показаних шляхтичів на гетьманську булаву за життя Б. Хмельницького претензій не пред'являла і авторитетом з ним мірялися не зважувалася. Що стосується її загальної орієнтації, то тут можна виділити два головні спрямування, співзвучні двом фазам війни: до і після смерті Богдана Хмельницького. Характерною рисою першого є фанатична антипольська затятість, готовність боротися до кінця, загинути або перемогти. Наважившись на підтримку повстання, шляхта цим самим відсікала для себе альтернативу замирення: з точки зору її інтересів поступки Військові Запорозькому нічого не міняли, навпаки – підкреслювали зраду короні. Тим-то московський дипломат Григорій Кунаков, досить тонко аналізуючи ситуацію в Україні, писав у звіті царю 1649 р.: «Шляхта перша з-поміж усіх намовляє Б. Хмельницького до війни з Польщею: мовляв, такої нагоди нам ніколи не трапиться, тепер ось і треба їх приборкати, доки вони з нами не справилися». Після смерті Б. Хмельницького, а особливо коли стала очевидною вся сумнівність союзу з Московським царством – державою деспотичного типу, відразливого для шляхти, вихованої на ідеалах парламентаризму Речі Посполитої, настрої старшин-шляхтичів міняються. Московська небезпека, примножена загрозливою повинню анархії, підштовхує до компромісу зі старим звичним світом: на зміну антипольській зятятості приходять спроби порозуміння, втім – уже запізнілі, бо на арену виступила третя сила, не надто помітна під твердою рукою Б. Хмельницького – простолюд [1, с. 238].

Окрему групу козацької старшини становили вихідці з міщан, козацької черні та із селян. Участь у формуванні еліти Козацької держави брало також духовенство.

Представником міщанського роду був Яким Сомко. З початком Національно-визвольної ре-

волюції середини XVII ст. Я. Сомко входив до найближчого оточення Богдана Хмельницького, виконував його дипломатичні та військові доручення. У 1654 р. він – сотник Переяславського полку, посланець Богдана Хмельницького до Москви, 1658 р. – наказний полковник переяславський. На козацькій раді у 1659 р. у с. Германівка, що поблизу Києва, Я. Сомко висунув свою кандидатуру на посаду гетьмана, але програв Юрієві Хмельницькому.

Одним з вихідців з міщанського стану, який посів поважне місце у колі нової старшини, був Мартин Небаба. На початку 1649 р. М. Небаба став наказним гетьманом лівобережних полків. На чолі Чернігівського полку брав участь у Зборівській облозі та Зборівській битві 1649 р., виступав проти укладення Зборівського мирного договору. Загинув М. Небаба в нерівному бою з литовським військом поблизу гирла Сожу 6 липня 1651 р.

Масмо чимало прикладів, коли до козацької старшини потрапляли вихідці із числа заможних міських обивателів. Так, старшинський рід Войцеховичів започаткував «приятель» чернігівського полковника Іван Войцехович. «Славетне урочоний» обиватель лубенський (1660–1668) Іван Кулябка започаткував відомий старшинський рід на Лубенщині. Син заможного міщанина з Красного Колядина Івана Голуба (Богатого) Костянтин дослужився до генерального бунчужного (1678–1687) і, користуючись владою, скуповував землі в Глухівській та інших сотнях Чернігівського полку. Його старший брат Захар мав звання військового товариша (1667–1690) [11, с. 288].

Поповнення рядів нової еліти Української держави відбувалося і за рахунок вихідців із середовища ремісничо-торгової людності. Переяславський купець І. Томара, грек за походженням, влаштував двох своїх синів в гетьманську канцелярію, що дозволило їм невдовзі потрапити до кола козацької старшини. Степан Томара здобув полковницьку посаду в Переяславі, а його рідний брат – суддівську у Чернігівському полку.

Природним явищем для середини XVII ст. стало влиття до елітарної ланки українського суспільства міських урядовців [3, с. 12]. Вони прагнули наблизитися до так званого «козацького товариства». З цією метою батьки влаштовували синів на козацьку службу, що дозволяла останнім досить часто зробити вдалу кар'єру, коли ті обіймали посади отаманів, осавулів, сотників і навіть полковників [12, с. 265].

Так, бурмистр ніжинського магістрату Тарас Аврамович Ненада влаштував свого сина Авакума на військову службу на правах старшини. Останній був ніжинським полковим сотником (1672), полковим осавулом (1678–1689), городовим отаманом (1697) і наказним полковником (1697). Сини Авакума – Йосип Тарасевич і Василь Володківський (взяв прізвище матері) залишалися в рядах козацької старшини: перший з них – ніжинський полковий осавул (1709), другий – військовий товариш (1738). Михайло Григорович Огронович – син прилуцького бурмистра (згодом – війта) одержав чин значкового товариша і займав посади полкового судді (1709–1716), обозного (1717–1737) і наказного гетьмана (1722) [3, с. 12]. Онук чернігівського райці Яреми Полуботка Леонтій у 1668 р. зайняв посаду полкового писаря, а через 10 років став генеральним осавулом.

У процесі формування нової еліти Козацької держави остання поповнювалася вихідцями з духовенства. Так, син переяславського і гадяцького протопопа Григорія Філоновича Бутовича Артамон служив канцеляристом у Генеральній військовій канцелярії (1672), а сини останнього були: Іван – полковником гадяцьким осавулом (1732), Григорій – прихильник І. Мазепи – перебував при П. Орлику у 1712 р.

З родини православного священика походив гетьман Іван Самойлович. Його батько Самуїл був попом у м. Ходоркові Сквирського повіту, згодом – у м. Красний Колядин. Три брати гетьмана – Василь, Мартин і Тимофій – також мали сан священників у Лебедині та Ромнах [3, с. 13]. І. Самойлович

мав гарну освіту, тому службу розпочав військовим писарем Красноколядинської сотні Прилуцького полку. Згодом був веприцьким сотником Гадацького полку, наказним полковником Прилуцького полку, сотником красноколядинським (1664), полковником Охотницького полку (1665). У 1668–1669 рр. був наказним полковником та полковником чернігівським, а у 1669–1672 рр. – генеральним суддею. На старшинській раді в Козачій Діброві 17 червня 1672 р. обраний гетьманом [13, с. 162–165].

Суспільно-політичні процеси, спричинені Українською національною революцією, зумовили зміни також у житті ще одного стану – селянства. З початком революції 1648 р. селяни почали приєднуватись до козацьких загонів Б. Хмельницького. У свідомості селян того часу ідеалом суспільного ладу виступав козацький вільний лад. Селяни вважали, що, перетворюючись на козаків, вони звільнялися з феодално-кріпосницької залежності. Таке масове покозачення спричинило глобальні зрушення в соціальній структурі суспільства. Тому не дивно, що поповнення рядів еліти новоствореної держави цілком відбувалось за рахунок вихідців із селян [14, с. 245].

За однією з версій, з селянської родини міг походити один із сподвижників Б. Хмельницького козацький полковник Максим Кривоніс. Щоправда, довоєнної біографії одного із найшановніших полководців повсталого чернігівського достеменно не знали навіть його сучасники: одні твердили, що він походив з міщан Острога чи був купцем з Могилева-Подільського, інші називали колишнім підданим Немиричів з Житомирщини. Існує навіть версія, що він взагалі був уродженцем Шотландії, змалку вихованим у всіх родах морської служби. Початок війни М. Кривоніс зустрів уже людиною немолодою, бо серед повстанців знаходився його дорослий син Кривоносенко, який після смерті батька (Максим помер під час епідемії моровиці наприкінці 1648 р.) певний час навіть очолював один із полків. Блокуючись з найзавзятішими противниками мирного порозуміння, полковниками-шляхтичами Головацьким і Хмелецьким, Кривоніс обстоював гасло – кінчати цю війну своїм щастям, яке повстанців супроводжує, а не переговорами [1, с. 240].

Одним з найвідоміших представників селянства як соціального стану серед розмаїтої політичної верхівки держави став Дем'ян (Демко) Гнатович Многогрішний. Дем'ян Многогрішний (справжнє прізвище Ігнатович) народився 1631 р. у місті Коропі (нині – Чернігівська область). За однією версією він походив із селянської родини, і як «мужичий син» не користувався повагою в сучасників. За новими даними він походив з шляхетського роду Ігнатовичів, а Многогрішний – це його прізвисько, яке він уже отримав, приєднавшись до козаків. Брав активну участь у Національно-визвольній війні. У 1649 р. був записаний у козацькому реєстрі з чином військового осавула.

Станове розмаїття нової соціально-політичної еліти значною мірою визначило майбутнє Української козацької держави. На жаль, представники нової української еліти так і не змогли утворити єдиного консолідованого табору, не виявили єдності у справі розбудови та збереження української державності. Розкол у середовищі еліти у питаннях внутрішньої та зовнішньої політики, боротьба за владу, що розпочалася відразу після смерті Б. Хмельницького, егоїстичність нової еліти, яка не змогла поставити державні інтереси вище вузькостанових і особистих, породили розбрат у середині Гетьманщини, що дозволив сусіднім державам успішно реалізувати свої плани щодо знищення української державності та загарбання українських земель.

Джерела та література:

1. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Н. Яковенко. – К. : Генеза, 1998. – 380 с.
2. Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини / В. Кривошея. – К.: ІПіЕНД, 2008. – 452 с.

3. Панашенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVI – XVIII ст.) / В. Панашенко. – К. : Ін-т історії НАН України, 1995. – 211 с.
4. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / В. Липинський. – Відень; Нью-Йорк : СЕДІ, 1920. – 304 с.
5. Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького / В. Липинський. – Філадельфія : СЕДІ, 1980. – Т. 2. – 637 с.
6. Кондратьєв І. В. Під Литвою, Москвою та Польщею / І. В. Кондратьєв. – Чернігів : «Чернігівські обереги», 2005. – 152 с.
7. Кондратьєв І. Богдан Хмельницький та любецька шляхта / І. Кондратьєв // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали п'ятих Всеукраїнських читань. – Київ, Черкаси : ІУНАНУ, 1995. – С. 180–181.
8. Кондратьєв І. В. Нова «стара» еліта Гетьманщини / І. В. Кондратьєв // Чернігівщина incognita. – Чернігів : Деснянська правда, 2008. – С. 62–72.
9. Кондратьєв І. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва: Любеч / І. Кондратьєв, В. Кривошея. – К. : ІПІЕД НАНУ, 1999. – 109 с.
10. Степанков В. С. Михайло (Станіслав) Кричевський / В. С. Степанков // Полководці Війська Запорозького : Історичні портрети. – К. : Академія, 1998.
11. Щербак В. Козацька старшина в період національно визвольної війни 1648–1657 рр. / В. Щербак // Батуринські читання : Зб. наук. праць. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2007. – С. 287–291.
12. Макарчук С. А. Етнічна історія України : Навчальний посібник / С. А. Макарчук. – К. : Знання, 2008. – 471 с.
13. Чухліб Т. Іван Самойлович / Т. Чухліб // Історія України в особах. Козаччина. – К. : Знання, 2000. – С. 161–170.
14. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – К. : Основи, 1998. – 447 с.

РОЗДІЛ 4. ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Аліна Бенько

ЧЕРНІГІВСЬКА МУЗИЧНА ФАБРИКА ІМЕНІ П. П. ПОСТИШЕВА (1934 – 1956 рр.)

Метою статті є комплексне дослідження функціонування Чернігівської музичної фабрики імені П. П. Постишева від часу її заснування у 1934 р. до 1956 р., коли на базі фабрики музичних інструментів та меблевої фабрики було створено об'єднання «Музично-меблева фабрика імені П. П. Постишева». У матеріалі розкрито питання створення підприємства, виконання планових показників випуску продукції, труднощі відбудовчого періоду, перетворення у найпотужніше підприємство галузі у всій країні.

Ключові слова: промисловість, фабричне виробництво, державний план, музичні інструменти.

Вивчення досвіду функціонування Чернігівської музичної фабрики наразі є актуальним з огляду на важливість історичних досліджень у вивченні різних аспектів регіональної історії, одним з яких є історія економічних структур, а серед них і промислових комплексів та окремих підприємств. Наразі дослідниками представлено значний фактичний матеріал щодо розвитку окремих галузей промисловості Чернігова радянської доби. Проте, розвиток промисловості музичних інструментів у місті, і одного з найпотужніших підприємств галузі всього Радянського Союзу, фактично не досліджено.

Різноманітні аспекти функціонування музичної фабрики та роботи її колективу розкрито у роботі О. Деко «Майстри чарівних звуків» [4]. Вивченню проблеми присвячено статтю Л. Ларіонової «Історія однієї колекції» [5], в якій представлено окремі сторінки історії фабрики. У праці Д. Косухіна «Чернігів соціалістичний. До 40-річчя Української РСР» [6] подано змістовний матеріал про історію підприємства повоєнної доби. Зазначені наукові доробки дозволяють сформулювати загальні уявлення про функціонування музичної фабрики у 1934 – 1956 рр.

1 травня 1933 р. за південно-західною околицею Чернігова, на відведеній для будівництва фабрики музичних інструментів ділянці, було закладений її фундамент. Фактично будівництво розпочалося у липні 1933 р. До кінця року вирости стіни основної частини головного виробничого корпусу. У той же час був організований навчальний цех, де під керівництвом запрошених з усіх куточків країни майстрів молодь вчилася копіткій справі виготовлення інструментів. До 1 травня 1934 р. було підготовлено 19 робітників середньої кваліфікації. Наприкінці літа 1934 р. у вітрині центрального магазину Чернігова (зруйнований у роки війни, знаходився на Красній площі, там, де нині Алея Героїв) з'явилися перші мандоліни і балалайки з маркою Чернігівської музичної фабрики [5, с. 92].

В одній частині головного корпусу підприємства ще тривали будівельні роботи, а в іншій вже виготовлялися балалайки, мандоліни, гітари. У травні 1934 р. їх виготовили 300 штук, у червні – 450, у липні – 675, у серпні – 825. У вересні належало випустити 1000 інструментів. Призначений урядом термін пуску фабрики – 1 вересня 1934 р. було порушено. Хоч підприємство вже працювало,

паралельно здійснювалось усунення будівельних недоробок з метою здати його Державній комісії 8 листопада. Державний план виготовлення музичних інструментів, встановлений в обсязі 4,2 тисячі штук, було виконано достроково, а на наступний 1935 р. – вже планувалося виготовити 60 тисяч. Проектна потужність підприємства планувалася у 100 тисяч щипкових музичних інструментів при однозмінній роботі. На цей час було підготовлено 115 робітників, які закінчили курс навчання і здали технічний мінімум.

5 листопада, за три дні до відкриття підприємства, збори заготівельного цеху запропонували присвоїти фабриці ім'я П. П. Постишева. Після напруженої 15-місячної праці будівельні й монтажні основні роботи по зведенню головного виробничого корпусу були завершені.

7 листопада 1934 р. підприємство музичних інструментів було введено в дію. Упродовж двох років робітники і спеціалісти фабрики освоїли проектну потужність, і вже у 1940 р. випустили понад 365 тис. інструментів. Напередодні війни валова продукція музичного підприємства досягла 14 млн. крб. [3, с. 3]. Для місцевого підприємства того часу це була доволі значна сума.

На підприємстві у цей час працювало 1040 працівників, 80 % яких становили жінки. Щодня створювалося 1500 музичних інструментів.

За роки німецької окупації підприємство було вщент зруйноване. Друге народження фабрики почалося після звільнення Чернігова від нацистської окупації у 1943 р. Насамперед потрібно було відбудувати підприємство та налагодити виробництво. Необхідно було освоїти 1 мільйон рублів, виділених на відновлення фабрики у 1945 р. Цієї суми було недостатньо, адже відбудувати приміщення довелося фактично з нуля.

У 1944 р. була випущена перша непрофільна продукція – 550 іграшок «зайчиків», «півників» з пап'є-маше, а 9 лютого 1945 р. у цеху зазвучала перша післявоєнна мандоліна, творцями якої були жінки, які змогли стати до роботи [5, с. 93]. Наступного року виготовили перші 577 гітар, балалайок і мандолін. Весь колектив фабрики становили 34 співробітники робітничого та управлінського персоналу.

Відробивши напружений робочий день у цеху, жінки та інваліди війни йшли добувати з руїн будівельний матеріал, зводити стіни цехів. Будуючи, одночасно оволодівали професіями мулярів, штукатурів. Першими з них були Н. Галимська, І. Мельников, Л. Дорофєєва, М. Карпенко, Є. Скрипка, А. Пархоменко, Л. Мовчан, Л. Науменко, В. Халюзова, І. Ткачова, В. Авраменко, І. Бугримова, П. Фещенко [8, с. 3]. Не зважаючи, на значні досягнення, відбудова підприємства розтягнулася до 1949 р. Основною проблемою залишалась недостатня кількість будівельних матеріалів, яких катастрофічно не вистачало для відбудови фабрики.

Повоєнні музичні інструменти виготовлялись уже з більш якісних матеріалів сировини. Фабрика використовувала місцеву сировину – березу, вільху, клен. У той же час резонансова ялина надходила з півночі країни, а кольорова деревина – з Кавказу. Післявоєнні інструменти були більш зручними, мали кращий естетичний вигляд та прикрашалися різьбленням. Це не раз відзначали як музиканти-професіонали, так і аматори. Лауреат Всесоюзного огляду виконавців на народних інструментах, викладач Київської вечірньої музичної школи К. Смага зазначив: «...Оркестр неаполитанского состава. Очень удобен для игры на всех инструментах оркестра, что зависит от отлично выполненной конструкции инструментов. Как звуковые качества, так и внешний вид не заставляют желать ничего лучшего. Считаю, что подготовленные инструменты являются гордостью фабрики» [5, с. 93].

Відтоді виробництво невпинно вдосконалювалося. У 1950 р. підприємство перейшло на ви-

пуск піаніно з використанням технологічного устаткування колишнього Київського музичного комбінату. На фабрику було запрошено робітників та інженерів з Ленінградської фабрики «Красный Октябрь» та Одеської музичної фабрики. Основні механізми для виготовлення піаніно завозили з Ленінграду, що значно впливало на їх собівартість. Наступного року фабрика освоїла виробництво власної клавіатури [4, с. 56].

У серпні 1950 р. було виготовлено 8 перших піаніно, чорно-полірованих з різьбленим орнаментом, марки «Україна». До кінця року таких інструментів було виготовлено 175 шт. Перші моделі піаніно Чернігівської фабрики повторювали київські та мали ряд недоліків: високо розміщені клавіші, низька звучність басового регістру, занадто важкі. Спеціалісти фабрики вирішили розробити свою власну модель полегшеної конструкції, менших розмірів, кращої якості. Для цього в 1951 р. на підприємстві було налагоджено випуск власної клавіатури, а у 1953 р. власної механіки. У 1952 р. було організовано випуск кольорових піаніно, оздоблених шпоном цінних порід деревини (червоне дерево, горіх, палісандр) [4, с. 35]. У 1956 р. вперше у Радянському Союзі чернігівські майстри виготовили малогабаритне піаніно моделі «РУ-2МЧ» висотою 118 см. З цього часу піаніно стало основною продукцією фабрики.

Піаніно «Україна» складалося майже з 35000 деталей. Максимальна механізація, точність обробки кожної з них не тільки давало економію робочого часу, коштів, а й значно підвищувало якість деталей, і зрештою музичного інструменту загалом. На фабриці було встановлено автомати по обробці брускових деталей, нікелювальну лінію, працювали полірувальні верстати з програмним керуванням. У цехах було чимало пристроїв, верстатів, створених винахідниками та раціоналізаторами підприємства. Наприклад, у довоєнний період на такій операції, як гранування капсулів механіки піаніно, було зайнято 18 чоловік. Кращий з раціоналізаторів фабрики М. Круголь розробив систему автоматів, які швидко і точно гранулюють капсули. На початку 50-х рр. до цієї операції було залучено лише 6 робітників. Високопродуктивний верстат – автомат, для точного розпилювання клавіатурного щита створили О. Авдеєнко та Н. Гуревич [1, с. 5].

У той же час були і недоліки у виробництві піаніно. Головним з них стала відсутність нормального усунення дефектів деревини, вузлів і деталей піаніно. Це порушувало ритмічну роботу фортепіанного цеху. Крім того, був недостатньо вдосконалений процес припасування і клеєння дек, внаслідок чого, затримувалася суцільна механізація шліфування деталей [2, с. 5].

Різке збільшення виробництва піаніно привело до нагромадження в цехах десятків тисяч деталей, що знаходяться на технологічних витримках. Відсутність будь-якої стандартизації вимагала припасування корпусу піаніно на самому музичному інструменті. Це призвело до громіздкої системи обліку. Ситуацію виправила конвеєризація виробництва, яку було запроваджено у 1955 р. Технологія конвеєрного складання внесла біля ста змін порівняно з попереднім методом. Це були різні пристосування та зміни у технології обробки деталей. Серед них можна назвати пристрій для клеєння рипок і штег до резонансових дек, вайми для складання дерев'яної рами, пристрій для приклеювання бачок та ніжок до боків, спеціальний верстат для полірування щитів та ін. Побудову самої конвеєрної стрічки довжиною більше ста метрів, за кресленням «Укрдіпромціцепалпрому», пристосувань і всього обладнання було виконано силами колективу фабрики. Хід конвеєра тривав 17 хвилин. Виробництво інструментів з 570 штук на місяць було доведено до 685. При цьому кількість робітників на складанні з 74 чоловік зменшилася до 60 [4, с. 61].

Технологія складання піаніно на конвеєрі, була опрацьована групою раціоналізаторів на чолі з начальником цеху по виготовленню піаніно О. Седневим, включала в себе до 100 раціоналізатор-

ських заходів, внесених спеціалістами і робітниками [6, с. 39].

Отже, Чернігівська музична фабрика була не просто промисловим підприємством з виготовлення музичних інструментів, а й своєрідним науково-дослідним закладом. Виявом цього було створення на фабриці спеціалізованого конструкторського бюро у складі 40 чоловік. Створення СКБ було розраховане на централізацію, удосконалення зразків і методів виробництва музичних інструментів

Хорошої якості та найдешевші, чернігівські інструменти швидко розкуповувалися. Постачались вони до усіх куточків Радянського Союзу, а також до 20 країн світу: Нідерландів, Франції, Швеції, Югославії, Греції, Болгарії, Данії, Австрії, Іспанії, Німеччини, Китаю, Норвегії, інших.

Фабрика випускала не тільки піаніно, але й бандури, гітари, балалайки, домри, цимбали – загалом понад 111 тисяч щипкових інструментів щороку. Чернігівська фабрика була єдиним підприємством музичної промисловості України, яке займалось серійним виготовленням народних інструментів – бандур та цимбалів.

Є свідчення, що ще напередодні Великої Вітчизняної війни на фабриці виготовлялись бандури, небагато – 2-3 за зміну. Перші інструменти зробив М. Єрченко, який приїхав з Києва. Він поклав початок першим промисловим бандурам. Для налагодження масового випуску бандур у 1952 р. на фабрику були запрошені відомі музиканти та фахівці-виробничники: І. Гладилін, І. Скляр, В. Тузиченко, О. Незовибатько. Масовий випуск бандур київського та харківського зразків почався з 1952 р. – без механізму переключення тональностей, з 1954 р. – з механізмом. Асортимент виробів постійно розширювався, поліпшувалась їхня якість. Питома вага виробів, відзначених знаком якості, становила близько 68 %.

Самовіддана творча праця колективу фабрики була оцінена. У 1955 р. за розробку і випуск нових, удосконалених моделей піаніно, впровадження нових технологій, експертна рада Всесоюзної торговельної палати присудила фабриці Диплом II ступеня, а у 1959 р. – атестат I ступеня [5, с. 94]. Експертною радою Виставки досягнень народного господарства СРСР підприємство було нагороджено атестатом першого ступеня за відмінну якість експонатів піаніно і народних музичних інструментів.

Роки	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956
Кількість піаніно (шт.)	175	1805	3296	5005	6330	7276	8314

Виробництво піаніно Чернігівською музичною фабрикою у 1950-1956 рр. [4, с. 53].

Наведені дані переконливо демонструють суттєвий виробничий прогрес чернігівського музичного підприємства. Чернігівська фабрика змогла випередити Ленінградську фабрику «Красный октябрь» за випуском піаніно і стала найбільшим підприємством країни у цій галузі. Піаніно під назвою «Україна» стало відомим по всій країні. Застосування конвейерів на складанні корпусу піаніно та механіки, а також безрозміткове розпилювання клавіатури вивело фабрику на одне з перших місць щодо технічного удосконалення виробництва. Виготовлені тут інструменти завойовували заслужене визнання у виконавців і слухачів [4, с. 53].

У 1956 р. на базі фабрики музичних інструментів та меблевої фабрики було створено об'єднання «Музично-меблева фабрика імені П. П. Постишева». Виробничі потужності збільшилися, що дозволило ввести у дію конвеєр з випуску механізмів піаніно. Фабрика змогла збільшити

випуск піаніно до 8 тис. одиниць на рік [9, с. 58].

Крім того, підприємство щорічно випускало 70 тис. гітар та інших інструментів. Чернігівська музична фабрика стала одним з найбільших виробників музичних інструментів країни. Це викликало гордість чернігівців й нескінченні похвали преси, якій необхідно було писати про соціалістичне виробництво та його досягнення [7, с. 383].

Таким чином, Чернігівська музична фабрика від часу свого заснування і до першої своєї реструктуризації стала потужним, конкурентоспроможним підприємством, аналогів якій не було по всій Україні. Вона була не просто промисловим підприємством з виготовлення музичних інструментів, а й науково-дослідним закладом. До 1950 р. фабрика виробляла виключно народні струнно-щипкові музичні інструменти. У 1951 р. фабрика освоїла виробництво піаніно марки «Україна», а з 1955 р. вперше в УРСР малогабаритного піаніно.

На фоні промислового розвитку повоєнного Чернігова музична фабрика займала провідні позиції. У 1956 р. підприємство стало одним з найбільших виробників музичних інструментів на теренах Радянського Союзу.

Джерела та література:

1. Варатв В. Фабрика на музичній / В. Варатв // Культура і життя. – 1966. – 25 серпня. – С. 5.
2. Говзман Г. Перша тисяча / Г. Говзман // Деснянська правда. – 1951. – 11 липня. – С. 5.
3. Говзман Г. Струни України / Г. Говзман // Деснянська правда. – 1964. – 10 листопада. – С. 3.
4. Деко О. А. Майстри чарівних звуків / О. А. Деко. – К.: Музична Україна, 1984. – С. 64.
5. Ларіонова Л. П. Історія однієї колекції (музей Чернігівської фабрики музичних інструментів) / Л. П. Ларіонова // Скарбниця української культури : Зб. наук. пр. – Чернігів, 2005. – Вип. 5. – С. 92–99.
6. Косухін Д. Ф. Чернігів соціалістичний. До 40-річчя Української РСР / Д. Ф. Косухін. – Чернігів, 1957. – 93 с
7. Леп'явко С. А. Чернігів. Історія міста / С. А. Леп'явко. – К.: Темпора, 2012. – 432 с.
8. Солдати стали до верстатів // Деснянська правда. – 1967. – 1 жовтня. – С. 3.
9. Яцура М. Т. Чернигов. Справочник-путеводитель / М. Т. Яцура. – К.: Київське обласне книжково-газетне видавництво, 1961. – 140 с.

Катерина Ромашко

СКЛАДОВІ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ РАДЯНСЬКОЇ ЖІНКИ У 1920-Х РР. (На прикладі Чернігівської губернії)

У статті розглядаються складові процесу формування образу радянської жінки у 20-х рр. ХХ ст. Увага акцентується на агітації образу пролетарської жінки серед населення.

Ключові слова: жінка пролетарського типу, жінвідділ, агітація, соціальне виховання.

На початку 20-х рр. минулого століття разом із розбудовою радянської державності відбувався процес формування образу жінки нового пролетарського типу [12, с. 23]. Цей процес здійснювався

шляхом послідовних дій радянської влади, спрямованих як на правове закріплення нового становища жінки в суспільстві, так і на його практичне втілення.

Сприяли цьому явищу історичні, політичні, економічні та ідеологічні чинники. На теренах України, як складової Російської імперії, жіночий рух бере свій початок у 60-ті рр. XIX ст. – в епоху реформ, коли багато дівчат із дворянських сімей, що розорилися, намагалися знайти роботу. Першими гаслами жінок була вимога права на освіту та отримання роботи. На кінець XIX – початок XX ст. лише освічені, знатні чи багаті жінки могли займатися благодійництвом чи культурною роботою. Крайнім проявом рівноправ'я для основної маси жінок залишалася чорна робота в кочегарнях, на фабриках, де заробітна плата була нижче можливого прожиткового рівня [9, с. 46].

Революційні події 1917–1920 рр. поклали початок формуванню нової держави та актуалізації жіночого питання [11, с. 20]. Перша Конституція УСРР, прийнята III Всеукраїнським з'їздом Рад 10 березня 1919 р., закріпила однаковий статус чоловіка та жінки, що стало початком боротьби з жіночою дискримінацією. Значення Конституції 1919 р. полягає в тому, що вперше принцип рівності статей отримав юридичне закріплення. Ідея рівності жінок і чоловіків за загальною формулою «незалежно від статі» збереглася і в Основному Законі УСРР 1929 р. [10, с. 21].

22 жовтня 1918 р. був виданий перший сімейний кодекс «Кодекс законів про акти громадянського стану, шлюбне, сімейне та опікунське право РСФРР». Цей Кодекс становив собою першу кодифікацію сімейного законодавства. Він був взагалі першим Кодексом законів, який містив спеціальний розділ про недійсність шлюбу і порядок визнання шлюбу недійсним. У цьому Кодексі вперше в нашому законодавстві було сформульоване положення про те, що батьківські права могли бути реалізовані тільки в інтересах дітей. При неправомірному здійсненні цих прав батьки могли позбавлятися батьківських прав. Кодекс 1918 р. вперше після революції врегулював питання опіки [9, с. 46].

Покращення правових умов у шлюбних відносинах не призвело до покращення соціальних та побутових умов життя. За браком коштів та уявною другорядністю житлове будівництво не велось. У результаті більшість жінок-трудівниць мешкала у казармах або у переповнених гуртожитках. Запровадження карткової системи не давало можливості використовувати зароблені самостійно гроші у повному обсязі.

Практичним втіленням ідеї рівної участі жінок у управлінській сфері у 1920-ті р. було створення при ЦК РКП(б) відділів по роботі серед жінок, відомих у народі як жінвідділи, завідувачками яких були по черзі: І. Ф. Арманд (1919–1920 рр.), А. М. Коллонтай (1920–1921 рр.), С. Н. Смідович (1922–1924 рр.), К. І. Ніколаєва (1924–1925 рр.), А. В. Артюхіна (1925–1930 рр.) [3]. Одночасно були створені відповідні організації на місцях. До завдань жінвідділів входила пропагандистська робота серед жінок, біля витоків якої стояли А. М. Коллонтай та І. Ф. Арманд. Однією з найважливіших завдань було налагодження вертикальних зв'язків жінвідділів із підрозділами в регіонах.

Жінвідділи мали проводити агітацію серед жінок-трудівниць з метою залучення їх до радянського і професійного будівництва, вивчати та спрямовувати діяльність парткомів у галузі роботи серед жінок, брати участь у розробці питань загальнопартійного будівництва, вносити пропозиції з питань, пов'язаних із фактичним розкряченням жінок. Перші роки радянської влади характеризувалися появою книг, брошур, статей, написаних засновницями жіночого руху в радянській державі [15].

Основною формою роботи жінвідділів були делегатські збори, які скликалися як у місті, так і в селі [21, с. 1]. Скликалися вони з представниць, обраних на підприємствах, у навчальних за-

кладах, на зборах хатніх господарок, на загальних зборах селянок у селах. На них лунали заклики долучатись до соціального будівництва, наголошуючи на звільненні робітниці від традиційного патріархального суспільства [8, с. 2]. Зокрема в Чернігівській губернії такі збори проводились у формі концертів-мітингів та мітингів для жінок [8; 17]. Окрім того, в серпні 1920 р. було проведено безпартійну жіночу конференцію, в якій взяло участь 135 делегаток з Чернігівської губернії, серед них 55 селянок [12, с. 1]. Основною темою доповідей було місце жінки в соціальному будівництві. Наголошувалось, оскільки радянська жінка зобов'язана своїми правами радянській державі, то саме її інтереси вона і повинна захищати, навіть якщо вони суперечать її власним [1, с. 1]. Так, наприклад, жінок закликали видавати дезертирів Червоної армії, навіть якщо ті були члени їхніх сімей [2, с. 1]. Загалом такі збори були формою агітації та пропаганди, а не політичної активності, як обіцялося.

Після реорганізації партапарату в січні 1930 р. жінвідділи були ліквідовані, а їх функції перейшли до секторів по роботі серед жінок, що входили до складу відділів агітації та масових компаній парткомів.

Одним зі способів пропаганди образу «нової» радянської жінки була преса. Зі встановленням радянської влади в Україні було ліквідовано всі приватні видання та періодичні органи громадських організацій. Преса для жінок мала одного видавця – ЦК КП(б), а пізніше – Центральний відділ Робітниць та Селянок ЦК КП(б). Це значно звузило тематичний діапазон видань для жінок, уявлення про пресу були спотворені ідеологічними вимогами, що надало їй односторонньої спрямованості [23, с. 42].

Зокрема, в «Знамени советов», друкованому органі Губернського виконкому Чернігівщини та Губернського комітету КП(б)У, із серпня 1920 р. виходила «Сторінка трудівниці» як орган Губернського жінвідділу.

Жіноче питання на сторінках газет і журналів висвітлювалося у формі пропаганди та пояснення партійної політики, яка була представлена у вигляді проблемних аналітичних статей [3]. Становище жінок у суспільстві з патріархальними стереотипами характеризувалось як дуже складне, відбивалася тенденція небажання жіночого населення коритися старим порядкам і, насамперед, – чоловікам, братам і батькам.

Перед жінкою ставилась задача на рівні з чоловіками долучатись до виробництва, що демонструвало зрівняння і у правах, і в обов'язках [17, с. 2]. Причиною подібного явища була гостра потреба у збільшенні робітничих ресурсів [3]. Також на пролетарську жінку покладался догляд поранених червоноармійців на початку 1920-х рр. [19, с. 1]. При цьому наводились аналогії з імперським періодом та роллю, яку виконувала жінка того часу в справі допомоги пораненим [14, с. 2], що вказує на неоднозначність ставлення радянської влади до жінки та використання ідеологічного впливу лише в інтересах держави.

Особливе місце на шпальтах газет відводилось соціальному вихованню. Наголошувалось, що саме колективне виховання дітей державою звільняло жінку від домашніх справ та надавало їй можливість брати активну участь у суспільному житті [6, с. 1]. Способи звільнення жінки були представлені яслами, дитячими будинками, піонерськими організаціями, будинками-комунами, трудовими школами, клубами, хатами-читальнями, колективними господарствами в селі, делегатськими зборами робітниць і селянок [4, с. 1]. Проте основна роль в організації соціального виховання покладалась на жінку [22, с. 1].

На сторінках видань для жінок створювалася модель жінки-трудівниці, героїні з її неодмінними успіхами у праці, при цьому особисте життя, соціальна незахищеність, сімейні негаразди за-

лишалися в тіні. Це було пов'язано з тим, що людина сприймалася, перш за все, як істота суспільна [23, с. 44].

На межі 20–30 рр. ХХ ст. жінка стає лише крихітною деталлю механізму радянської держави – невиразною, усупільненою та повністю підкореною загальній інерції суспільства. Процеси маскулізації жіноцтва у професійній та громадсько-політичній сфері призвели до атрофування гендерних ролей у суспільстві та гендерній асиміляції у сім'ї [7]. Прояви останньої видно з того, що статус чоловіка в родині залишався незмінним, а жінка перебирала на себе частину маскулінних функцій, оскільки мала працювати, залишаючи за собою обов'язок материнства.

Таким чином, можна зробити висновок, що радянською владою було запропоновано проект створення жінки пролетарського типу, «нової жінки – будівниці соціалізму», яка мала рівні права та можливості з чоловіком-пролетарем, вела активну трудову та суспільну діяльність, могла по-жертвувати своїми інтересами задля «загального суспільного блага». Підґрунтям для втілення цього проекту в життя став, по-перше, розвиток у ХІХ – на початку ХХ ст. ідеологічного руху за жіночу рівноправність, що досяг свого апогею під час Першої Світової війни та призвів до зміни ролі жінки у суспільстві. По-друге, революційні події 1917–1920 рр., які поклали початок формуванню нової держави та актуалізації жіночого питання. По-третє, прийняття першої конституції УСРР, що стало початком законодавчого закріплення рівності між чоловіком та жінкою. Особливу роль відігравала пропаганда самими жінками ідеї гендерної рівності. На різноманітних громадських заходах вони закликали долучатись до соціального будівництва, наголошуючи на звільненні робітниці від традиційного патріархального суспільства. Основним інструментом і засобом пропаганди образу «нової» радянської жінки слугувала преса, на шпальтах якої своїм ідеальним життям жила неіснуюча в реальності красуня, трудивниця, мати та активістка як приклад для наслідування.

Джерела та література:

1. Беспартийная женская конференция // Знамя Советов. – 1920. – 28 августа (№ 196). – С. 4
2. Беспартийная женская конференция // Знамя Советов. – 1920. – 27 августа (№ 195). – С. 3
3. Васеха М. В. Вовлечение женщин в процесс строительства советского общества в 1920-е годы (По материалам юга Западной Сибири) [Электронный ресурс]. / М. В. Васеха // Известия Алтайского государственного университета. – 2013. – № 4–2 (80). – Режим доступа: <http://izvestia.asu.ru/media/files/issue/3/articles/ru/43-46.pdf>.
4. Волкова В. Роль работницы в социальном воспитании / В. Волкова // Страничка работницы. – 1920. – № 2. – С. 1.
5. Женщинам работницам (Цель и задачи первой международной конференции коммунисток) // Знамя Советов. – 1920. – 18 июля (№ 161). – С. 2.
6. Женщины-работницы // Знамя Советов. – 1920. – 13 августа (№ 184). – С. 2.
7. Ігнатенко І. «Ідеальна жінка»: уявлення про жіночу красу в СРСР у 1920–1930-ті роки [Електронний ресурс] / І. Ігнатенко, О. Оприско // Етнічна історія народів Європи. – 2014. – Вип. 42. – С. 178–183. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2014_42_28.
8. Концерт-митинг женщины-работницы // Знамя Советов. – 1920. – 10 марта (№ 55). – С. 2.
9. Коханова О. О. Становище жінки в Радянській Україні на початку 20-х рр. ХХ ст. / О. О. Коханова // Гілея. – 2014. – Вип. 87. – С. 45–48.
10. Коханова О. О. Суспільно-політичне становище жінки в Радянській Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.) / О. О. Коханова // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковоро-

ди. – Харків: Колегіум, 2012. – Вип. 44. – С. 18 – 22.

11. Коханова О. О. Формування образу «нової радянської жінки» в УСРР (1920–1930-ті рр.): вимоги часу чи ідеологія радянської влади / О. О. Коханова // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Історія та географія». – 2012. – Вип. 46. – С. 20 – 23.

12. Лурье. Итоги и впечатления беспартийной конференции / Лурье // Страничка работницы. – 1920. – № 2. – С. 1.

13. Лурье. На помощь семьям красноармейцев / Лурье // Страничка работницы. – 1920. – № 4. – С. 1.

14. Майорова. Что может сделать женщина / Майорова // Знамя Советов. – 1920. – 21 марта (№ 63). – С. 2.

15. Мирошниченко М. И. Содержание первой советской гендерной модели в 1920-е гг. / М. И. Мирошниченко // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия «Социально-гуманитарные науки» [Электронный ресурс]. – 2015. – № 1. – Режим доступа: <http://vestnik.susu.ru/humanities/article/view/3113/2906>.

16. Митинг женщин-работниц // Знамя Советов. – 1920. – 26 июня (№ 142). – С. 2.

17. На борьбу // Страничка работницы. – 1920. – № 3. – С. 1.

18. Работнице Чернигова от работницы Харькова // Страничка работницы. – 1920. – № 3. – С. 1.

19. Работницы и трудящиеся женщины приходят на помощь семьям красноармейцев // Страничка работницы. – 1920. – № 4. – С. 1.

20. Работа женотдела в госпиталях // Знамя Советов. – 1920. – 11 июля (№ 155). – С. 3

21. Работа по уездам // Страничка работницы. – 1920. – № 3. – С. 1.

22. Страничка из жизни детского сада // Страничка работницы. – 1920. – № 1. – С. 1.

23. Сушкова О. М. Періодичні видання для жінок в Україні: динаміка розвитку та концептуальні особливості / О. М. Сушкова – Суми: Вид-во СумДУ, 2009. – 144 с.

Тетяна Севастьянова

ЧЕРНІГІВСЬКА ТЕАТРАЛЬНА СТУДІЯ «МЕНЧН» – ПРОДОВЖЕННЯ ТРАДИЦІЙ ЄВРЕЙСЬКОГО МИСТЕЦТВА

У статті висвітлено становлення єврейської театральної студії «Менчн», розкрито її діяльність та значення у культурно-мистецькому житті Чернігова кін. ХХ ст.

Ключові слова: національні меншини, єврейська театральна студія «Менчн», театральна труппа Ліденталя.

У ситуації культурного розмаїття, історичного співіснування різних народів, які проживають на території України закономірно актуальним є питання дослідження особливостей національних культур. Ознакою сучасності є визнання за кожною національною культурою права на відстоювання власної самобутності, самостійне існування й розвиток, а також визнання тенденції її зближення з іншими культурами. Творча діяльність національних театральних колективів дозволяє пізнати колорит традицій, звичаїв, обрядів та цінностей, своєрідність національної свідомості та менталітету етнічних груп.

Історіографія єврейського театрального життя Чернігова у другій половині ХХ ст. малодосліджена, представлена загалом короткими публікаціями в газетах та журналах. Найбільш інформативними є свідчення членів єврейської громади Чернігова. Безпосередня діяльність єврейської театральної студії «Менчн» висвітлювалася у статтях Г. Капланова, С. Бельмана та Н. Малісова [1 – 5].

Кінець 80-х рр. ХХ ст. став часом істотного послаблення тоталітарного режиму в Україні. Поступово звільнилася від жорстких рамок і культурна сфера. У першу чергу активізувалось українське культурне життя. Цю тенденцію підхопили й інші національності, що проживали в межах УРСР, у тому числі єврейська національна меншина.

За сприяння Чернігівського фонду культури 13 червня 1989 р. на зібранні єврейської громади міста було прийнято рішення про створення Чернігівського єврейського культурного центру. Очолив організацію заслужений працівник культури України Семен Бельман. Діяльність цього осередку торкалась культурного життя єврейської громади. Відродження та поширення національних традицій стало одним із завдань центру, який координував діяльність театру-студії та класу ідиша й івриту, займався підготовкою та проведенням літературно-музичних вечорів, концертів, єврейських свят, здійснював історико-просвітницьку діяльність [1, с. 2].

За підтримки Чернігівського єврейського культурного центру в 1989 р. був створена театральна студія «Менчн», що в перекладі українською означає «Люди». Очолив її майстер театрального мистецтва Євгеній Ковтуновський, який був учнем Михайла Ліденталя та перейняв традиції єврейського театрального мистецтва [1, с. 3].

Варто зазначити, що М. Ліденталь очолював єврейську театральну труп у Чернігові у першій половині ХХ ст. та більше 30 років керував драматичним колективом міського Палацу піонерів та школярів. Його вихованці стали майстрами театрального мистецтва. Так, О. Петренко та В. Бондарчук стали народними артистами Росії; режисерами та заслуженими артистами України були В. Бугайов, І. Бурдученко, В. Світюк. Як майстри аматорської сцени прославились Е. Абрамович, О. Заричанський, брати Давидови, О. Злотникова, Л. Тьомкіна, брати Капланови, подружжя Файвішевських та Малісових [4, с. 6].

Репертуар театру увібрав в себе кращі єврейські традиції. Так на театральній сцені були представлені п'єси: «Гершелє з Остропілья», вистава «Тев'є-молочник» та інші єврейські твори, які завоювали серце чернігівського глядача. Великою популярністю користувалася вистава «Тев'є - молочник» Шолом-Алейхема, де автор зумів підняти свого героя до рівня шекспірівського короля Ліра. Головну роль молочника Тев'є блискуче виконав батько Ноя Малісова, Арон Малісов.

В єврейській театральній студії робиться помітний акцент на музичний супровід. Театральний колектив Ліденталя мав, як стверджує Ной Малісов, гарний оркестр, який складався з професійних музикантів. Очолював його талановитий диригент А. Айзенштат. Попри це, не зважаючи на підтримку з боку місцевої влади, єврейської громади та чернігівського глядача, театр у 1948 р. заборонили [3, с. 4].

З новою силою єврейське театральне мистецтво відродилося і продовжило творчу діяльність у вигляді театру «Менчн». Активну участь у постановках вистав відігравали брати Геннадій та Валерій Капланови, які були учнями М. Ліденталя. Геннадій Капланов у статті «И был театр» писав: «У шкільні роки я, під його керівництвом, займався в драмгуртку Палацу піонерів. Любов до мистецтва театру він прищепив мені на все життя» [2, с. 3].

Вікових обмежень щодо вступу в театральну студію не було, у його діяльності брали участь актори від 18 до 7 років. Активними учасниками театру «Мечн» були помічник режисера та адмі-

ністратор Еся Мінчина, актори Валерій Капланов, Геннадій Туровський, Марія Данилова, Етя Савицька, Володимир Чижов, Альбіна Ревзіна, Марія Кримська, Фаїна Рабаєва, Діана Аронова, Лена Ланцман, Софа Гороховська, Геннадій Капланов та інші.

Оформленням сцени займалися переважно актори. Так, брати Капланови будували декорації з брусків і мішковини, просоченні клеєм і фарбою, навіть робили позлочені канделябри. Еся Мінчина займалася костюмами. На повноцінне фінансування катастрофічно не вистачало коштів, тому театральні вистави творились майже з нічого, іноді справа доходила до того, що актори на час п'єси привозили кухонне приладдя та господарський реманент з дому. Саме в таких умовах відроджувалось, створювалось та розвивалось єврейське театральне мистецтво Чернігова [2, с. 3].

Прем'єра першої вистави відбулася 9 березня 1990 р. на свято Пурим у філармонії. Вона мала однойменну назву «Менчн». Її постановка була присвячена 131-й річниці з дня народження автора вистави, класика єврейської літератури – Шолома-Алейхема. Режисером спектаклю був Є. Ковтуновський, музичне оформлення – В. Чижов, танцмейстер – С. Капланова. Актори: В. Капланов в ролі Данієля, Герц – Г. Туровський, Рікл – М. Данилова, Фішл – Г. Капланов, Ліза – Д. Аронова, Фанічка – А. Ревзіна, Реб Сендр – В. Чижов, Іохвед – Е. Савицька та М. Кримська, Ревечка – С. Капустіна, мадам Голд – Ф. Рабаєва та Е. Мінчина.

Як стверджує Геннадій Капланов, публіка була у захваті від першого спектаклю театру «Менчн». Наприкінці червня 1990 р., театр з цією ж п'єсою потягом з переносними декораціями, костюмами, реквізитом, відправся на гастролі до Ніжина. Там акторів теж чекав великий успіх [2, с. 3].

Театральний колектив майже до кожного єврейського свята готував виставу. За весь час діяльності театру «Менчн» були поставлені спектаклі: «Кваліфікаційна комісія» і «Домова охорона» Н. Ердмана, «Агенти» і «Доктора» Шолом-Алейхема. Також проводились театральною студією загальні концерти до різних єврейських свят, пурімшпілі, капусники з пародіями, анекдотами, піснями та віршами.

Останньою п'єсою театру «Менчн» став багатоактний спектакль за п'єсою М. Гершензона «Гершелє з Остропілля». Прем'єра вистави відбулася 20 квітня 1992 р. на сцені Чернігівського обласного драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка [5, с. 4].

Над постановкою заключної вистави працювали режисер Е. Ковтуновський, адміністратор Е. Менчіна, актори: В. Капланов, Г. Капланов, Г. Воробейчик і його дружина Аліна, М. Шевцов, М. Данилова, М. Кримська, В. Чижов, Ю. Ашкенадз. За словами автора статті прем'єра п'єси «Гершелє з Остропілля» мала величезний успіх серед чернігівських глядачів [2, с. 3].

Незважаючи на успішність та популярність вистав, актори театру в силу особистісних, політичних, економічних причин поступово один за одним виїжджали за кордон, здебільшого до Ізраїлю та країн Америки.

Театральна студія «Менчн», увібрала в себе традиції єврейського театального мистецтва, які сформувались ще за діяльності театальної трупі М. Ліденталя. За три роки існування, незважаючи на труднощі (облаштування сцени до вистав, створення декорацій), вдалося з успіхом поставити визначні п'єси єврейської драматургії, зокрема твори класика єврейської літератури Шолом-Алейхема. Діячі театру вміло використали всі можливості в тогочасного суспільства задля розвитку та популяризації єврейських традицій, побуту, національної свідомості, які яскраво простежуються у театральному мистецтві Чернігова. Сама діяльність подібних колективів виховала плеяду майстрів, які стали відомі не лише у місті, а й в усій країні. Більше того вони спромоглися навколо студії ство-

рити культурний осередок, який визнавала не лише єврейська община міста, а діячі культури різних національностей. Яскравим свідченням діяльності театру стала велика кількість фотографій та програми, які знаходяться у фондах Чернігівської єврейської общини.

Джерела та література:

1. Бельман С. Культура и современность / С. Бельман // Тхия. – 2010. – № 4. – 13 березня. – С. 2–3.
2. Капланов Г. И был театр / Г. И. Капланов // Тхия. – 1999. – № 6. – 16 июня. – С. 3.
3. Малисов Н. Артисты солнечного города / Н. Малисов // Тхия. – 2003. – № 11. – 25 ноября. – С. 4.
4. Малисов Н. Коли оживає фото / Н. Малисов // Чернігівські відомості. – 1994. – 25 лютого. – С. 6.
5. Малисов Н. «Нешоме» (Душа) / Н. Малисов // Тхия. – 1988. – № 13. – 30 декабря. – С. 4.

РОЗДІЛ 5. ПЕДАГОГІКА

Тетяна Євтушенко

НАВИЧКИ І ВМІННЯ ЯК ДІЯЛЬНІСНА ЧАСТИНА ЗМІСТУ ОСВІТИ

У статті висвітлюються теоретичні засади діяльнійної частини змісту освіти. Визначаються та характеризуються напрямки дослідження навичок і умінь як компоненту змісту освіти.

Ключові слова: навичка, уміння, діяльнійсна частина змісту освіти, вправа, підготовчі, вводні, пробні, тренувальні, творчі, контрольні вправи.

У світлі реформування системи освіти в Україні важливим стає питання обґрунтування наукових засад підвищення пізнавальної активності, самостійності учнів у процесі навчання як засобів інтенсифікації їх розумового розвитку. Вирішальне значення у розумовому розвитку відіграє цілеспрямоване навчання, в ході якого учні оволодівають не лише системою наукових знань, а і широким колом загальнонавчальних та предметних навичок та умінь.

Навички та уміння як діяльнійсна частина змісту освіти стали предметом досліджень О.Я. Савченко [6], В.Ф. Паламарчук [5], І.Я. Лернера [1], М.Н. Скаткіна [8], А.В. Усової [9], В.І. Орлова [4] та інших дослідників.

Аналіз психолого-педагогічної, дидактичної літератури дає змогу виділити такі напрямки дослідження навичок і умінь як компоненту змісту освіти: визначення сутності і функціонального призначення; основних підходів до класифікації; характеристика різних видів, груп навичок і умінь; дидактичні умови формування; структуру процесу формування; методичні аспекти формування при вивченні предметів різних циклів в учнів різних вікових груп.

У сучасній психолого-педагогічній і дидактичній літературі існують різні підходи до визначення сутності навичок і умінь. На думку О. Я. Савченко, уміння людини означає доведену нею готовність до досягнення мети в діяльності шляхом здійснення її під контролем мислення, з усвідомленням всієї (або частини) системи складаючих дій [6].

В. І. Орлов вважає, що уміння виникають на основі набутої системи навичок [4], М. Н. Скаткін, навпаки, називає навичку системою умінь, а уміння – чимось елементарнішим, ніж навички [8].

За визначенням А. В. Усової, навичка людини означає виявлену (доведену) нею готовність до досягнення мети в діяльності шляхом здійснення її без суворого контролю з боку мислення [9].

Більшість дослідників вважають, що навичка – це дія, що характеризується високою мірою засвоєння, різним рівнем автоматизації, який ніколи не може бути сто відсотковим [7].

Актуальною і недостатньо дослідженою лишається питання класифікації навичок і умінь. Так, А. В. Усова пропонує навички і уміння, що засвоюються учнями в процесі навчання, розділити на дві категорії – практичного і пізнавального характеру. Практичними навичками і уміннями автор називає такі дії, що регулюються за допомогою формул, моделей і зразків. Пізнавальні – це ті навички і уміння, що пов'язані з пошуком, сприйняттям, запам'ятовуванням і переробкою інформації [9].

О. Я. Савченко зазначає, що процес вивчення різноманітних навчальних предметів у школі забезпечують такі групи загальнонавчальних навичок і умінь, як організаційні, загальномовні, загальнопізнавальні, контрольно-оціночні [6].

Організаційні уміння і навички спрямовані на раціональну організацію навчальної діяльності. Вони передбачають оволодіння такими способами діяльності, як: організувати робоче місце, точно виконувати вказівки вчителя, планувати навчальні дії, працювати з підручником.

Загальномовленнєві навички і вміння – одна з умов побудови розвивального навчання та неодмінний його компонент одночасно. Формування загальномовленнєвих умінь і навичок інтегрує уміння логічно мислити, логічно та послідовно викладати свої думки [6].

До групи загальнопізнавальних належать такі навички і уміння, як: виділення головного, узагальнення, конкретизація, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, визначення понять. Отже, формування загальнопізнавальних навичок і умінь забезпечує оволодіння та повноцінне оперування основними прийомами розумової діяльності, створює умови для підвищення пізнавальної активності учнів у процесі навчання, формування їх пізнавальних інтересів, позитивних зрушень у рівні розумового розвитку.

Формування у школярів контрольно-оціночних умінь і навичок – це неодмінна умова організації повноцінного навчання. Контрольно-оціночні навички і уміння забезпечують оволодіння учнями методами і прийомами діяльності самоконтролю, а саме: зіставлення досягнутих результатів із зразком; різні форми перевірки, корекції, допомоги організації диференційного підходу [6].

У контрольно-оціночній діяльності В.Т. Сичова розподіляє їх на такі групи: загальнонавчальні, що забезпечують процес засвоєння будь-якого предметного змісту, широко використовуються у повсякденному житті дітей та є основою функціонування значної кількості предметних навичок і умінь.

Дидактичні умови, структуру процесу формування навичок і умінь досліджували І.Я. Лернер [1], Л.М. Москвичев [2], В.Т. Сичова [7], В.О. Оніщук [3] та інші дослідники. Вони довели, що навички і уміння формуються на основі виконання системи вправ та вдосконалюються в процесі їх творчого використання у різних умовах. Вправами називають багаторазове виконання певних дій чи видів діяльності, яке має на меті їх засвоєння, що спирається на розуміння та супроводжується свідомим контролем та корекцією [1].

Процес виконання вправ повинен ґрунтуватися на урахуванні наступних правил: точно знати мету вправ, яких результатів треба досягти; слідкувати за точністю виконання, щоб запобігти закріпленню помилок; кількість вправ, яка залежить від індивідуально-типологічних особливостей учнів, повинна бути достатньою для формування навички; ступінь складності вправ повинна зростати поступово; вправи неможна припиняти на довгий час, щоб запобігти повільному формуванню навичок або їх руйнуванню.

Формування навичок і умінь забезпечують такі види вправ – підготовчі, ввідні, пробні, тренувальні (по зразку, інструкції, завданню), творчі, контрольні [6].

В.О. Оніщук вважає, що підготовчі вправи забезпечують актуалізацію опорних знань, навичок і умінь, які є опорою, основою для засвоєння нових способів діяльності. Ввідні вправи використовуються з метою створення мотивації до діяльності, формування ситуації для самостійного пошуку нового способу діяльності, розуміння правила, що є основою засвоєння способу виконання навички чи уміння. Пробні вправи – це перші завдання, що забезпечують використання нового способу діяльності. Зміст пробних вправ може бути різним, але вони повинні об'єднувати слово і дію в процесі

використання нових знань. Виділяють три види пояснень виконуваних прийомів і дій – попередній, супутній, завершальний [3].

Тренувальні вправи спрямовані на формування навичок і умінь у стандартних, постійних умовах. Цей вид вправ треба виконувати тоді, коли учні засвоїли сутність та структуру навички, уміння. Словесні коментарі припиняються, учні виконують вправи самостійно, завдання стають більш різноманітними, ступінь їх складності починає поступово зростати. В залежності від ступеня пізнавальної та виконавчої самостійності учнів виділяють тренувальні вправи трьох видів – по зразку, інструкції, завданню [3].

Отже, вивчення психолого-педагогічної, дидактичної літератури з проблеми навичок і умінь дозволяє виділити такі напрямки їх вивчення, як: визначення сутності і функціонального призначення, виділення основних підходів до класифікації, характеристика різних навичок і умінь, дидактичні умови формування, структура процесу формування, методичні аспекти формування при вивченні предметів різних циклів, в учнів різних вікових груп.

Найбільш актуальними і недостатньо дослідженими є такі аспекти діяльнісної частини побудови змісту освіти, як визначення науково-обґрунтованих підходів до класифікації, умов формування навичок і умінь, розробка методичних аспектів їх формування у учнів різних вікових груп, при вивченні предметів різних циклів.

Джерела та література:

1. Лернер И. Я. Дидактические основы методов обучения / И. Я. Лернер. – М., 1981. – 186 с.
2. Москвичев Л. Н. Знание о мире и мир знаний / Л. Н. Москвичев. – М., 1989. – 128 с.
3. Онишук В. А. Урок в современной школе. Пособие для учителей / В. А. Онишук. – М.: Просвещение, 1981. – 191 с.
4. Орлов В. И. Знания, умения и навыки учащихся / В. И. Орлов // Педагогика. – 1996. – № 2. – С. 33–39.
5. Паламарчук В. Ф. Школа учит мыслить / В. Ф. Паламарчук. – М.: Просвещение, 1987. – С. 15–25.
6. Савченко О. Я. Реформування змісту початкової освіти / О. Я. Савченко // Початкова школа. – 1996. – № 1. – С. 4–8.
7. Сичова В. Формування загальнонавчальних і специфічних умінь та навичок учнів / В. Сичова // Рідна школа. – 2003. – № 11. – С. 15–17.
8. Скаткин М. Н. Проблемы современной дидактики / М. Н. Скаткин. – М.: Педагогика, 1984. – 96 с.
9. Усова А. В. Система форм учебных занятий / А. В. Усова // Советская педагогика. – 1984. – № 1. – С. 48–51.

Анастасія Кубрак

РАЦІОНАЛЬНЕ ХАРЧУВАННЯ – ОСНОВА ЗДОРОВ'Я ДИТИНИ В ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

У статті аналізується один з аспектів проблеми впровадження здорового способу життя в дитяче середовище, зокрема проблема раціонального харчування дітей шкільного віку. Акцент

зроблено на необхідності вирішення даної проблеми спільними зусиллями педагогів, батьків, медиків та держави.

Ключові слова: здоровий спосіб життя, раціональне харчування, школярі.

Здоров'я людини закладається змалку. Як стверджують фахівці українського Інституту соціальних досліджень, 75% захворювань у дорослих є результатом умов їх життя в дитячі та юнацькі роки. У нашій країні маємо невтішну статистику із здоров'ям дітей шкільного віку: після завершення навчання зі стін школи в доросле життя виходять фізично немічні юнаки та дівчата, яких ніяк не можна назвати гармонійно розвинутою молоддю майбутньої України [1, с. 8]. Під час навчання в школі, порівняно з дошкільним віком, у 26,7 разів зростає захворювання ендокринної системи, у 2,5 разів – хвороби органів травлення, у 4,8 – хвороби кістково-м'язової та сполучної тканини [2, с. 12]. Загострення екологічної ситуації, недоліки соціального захисту, проблеми медицини та низький рівень фізичної культури населення зумовлюють напружену демографічну ситуацію в Україні, де 40% юнаків і 10%, які досягли 16-річного віку, надалі не доживають до 60 років [1, с. 8].

Не в останню чергу слабе фізичне здоров'я зумовлене нераціональним харчуванням дітей у віці, коли вони відвідують школу. Юний школяр із чіпсами й «Колою» в руках, старшокласник з цигаркою й пивом вже давно не надто дивують пересічних українців. А даремно! Вітчизняні лікарі наголошують: через неправильне харчування хворіє дедалі більше українських дітей. Понад мільйон малюків уже мають гастроентерологічні хвороби, а харчова алергія, що цілком може перерости в алергічну астму, проявляється в кожній третій дитині. Змінити сумну динаміку фахівці закликають усіх причетних, передусім, батьків, які мають замислитися над тим, чим вони годують дітей, лікарів, які мусять давати слушні поради пацієнтам, вчителів, які можуть давати поради батькам, а також державу, обов'язок якої – дбати про здоров'я майбутньої нації [3, с. 13].

В Україні підрастає ціле покоління дітей, які через неправильне харчування мають серйозні проблеми зі здоров'ям. А все через те, що у нас відсутня культура здорового харчування, хоча ще римський філософ Цицерон наголошував на тому, що «їжа та догляд за тілом повинні бути спрямовані на збереження здоров'я, а не на насолоду» [4, с. 27]. Головний дієтолог Міністерства охорони здоров'я України Олег Швець стверджує, що, за статистичними даними, лише від 20 до 30% українських дітей споживають достатню кількість продуктів здорового харчування – овочів, фруктів, цільних злаків, молочної продукції. І приблизно кожна третя дитина їсть надмірну кількість солодощів, вживає солодкі газовані напої тощо. У результаті, близько мільйона українських дітей мають хвороби системи травлення, більшість з них – хвороби шлунку. «А якщо до цієї цифри додати інші небезпечні неінфекційні захворювання, такі як хвороби серцево-судинної системи, цукровий діабет, злоякісні новоутворення, то можна отримати цифру понад 2 млн. дітей, які мають аліментарно (тобто пов'язані з харчуванням) залежні захворювання», – зазначає Олег Швець [3, с. 13].

Харчування школярів – окрема проблема, на яку слід звернути пильну увагу. Шкільний період у житті дитини характеризується інтенсивними процесами зростання її організму, тому порушення в організації харчування може привести до відхилень у функціонуванні всіх систем організму. Крім того, голодна дитина не може нормально засвоїти навчальний матеріал, оскільки під час навчального процесу думки учня зайняті тільки їжею. Саме тому одним з найважливіших завдань школи є забезпечення всіх учнів правильно організованим режимом харчування. Режим та раціон харчування школяра повинен бути адекватним його енерговитратам [5]. Проте, як наголошує Олег Швець, «той же асортимент продуктів харчування в шкільних буфетах не задовольняє нікого – ні медиків, ні бать-

ків, ні вчителів». Так само як і не влаштовують стереотипи, які закладаються дітям завдяки рекламі, любов до фаст-фудів, газованих напоїв та чіпсів [3, с. 13].

Для вирішення питання організації правильного харчування такі шкільні установи, як їдальні та буфети, мають тісно співпрацювати із санепідемстанціями. Але вони мають право перевіряти якість виконання санітарних норм лише раз на рік, і це навряд чи зможе гарантувати повну безпеку школярів. Таким чином, умови зберігання продуктів, з яких готуються обіди в шкільних їдальнях, ніким, окрім шкільного керівництва, не перевіряються. Асортимент продуктів у шкільних буфетах не надто різноманітний і рідко відповідає необхідним вимогам [6].

Незадовільна якість харчування, організованого в школах, призводить до виникнення в школярів хронічних хвороб, таких як карієс, анемія, затримка росту, хвороби шлунково-кишкового тракту, надмірна вага тіла. Результатом недостатнього виконання санітарних вимог до продуктів харчування стає також непридатність багатьох допризовників до армійської служби [7].

Але не тільки шкільна організація харчування впливає на стан здоров'я підростаючого покоління. Відповідальність за це несуть також батьки, які мають виховати в дитини культуру здорового харчування. Лікарі наголошують, що для здоров'я дуже важливими є звички в харчуванні, які формуються в дитинстві. «Дуже часто батьки забувають, що харчові звички формуються в дітей дуже рано – у віці 2–3 років. Як ми годуємо дітей, до якої їжі їх привчаємо – солоної, солодкої, перченої, так вони й будуть надалі харчуватися. Основи правильного харчування закладаються в ранньому дитинстві», – каже Олег Швець. Потреба в обов'язкових сніданках, обідах, розуміння того, що існують обов'язкові для харчування продукти, а от деякими краще не зловживати. Так само як і шкідлива звичка їсти перед телевізором чи комп'ютером – усе це впливає на майбутнє здоров'я дитини. І все це залежить насамперед від батьків [3, с. 13].

Батьки можуть і повинні протидіяти формуванню нездорових звичок у харчуванні. Слід постійно й якомога раніше мотивувати дітей до раціонального харчування. Головним інструментом у цьому процесі є власний приклад батьків, яким вони навчають своїх дітей проживанню в соціумі. Діти мають таку особливість – вони легко копіюють звички й модель поведінки своїх батьків [8, с. 139–140]. Тому батьки повинні вказувати на те, що вони не їдять багато солодощів, фаст-фудів та газованих напоїв, надають перевагу фруктам та овочам, робити акцент на поясненнях: чому саме це вони купують у крамницях і споживають, а не інше. У такий спосіб у дитини має сформуватися фундамент її харчових звичок, уявлення про здорову й нездорову їжу. «Найкраща мотивація для дитини – це приклад, який ви подаєте своїм дітям, – каже Олег Швець. – Коли ви демонструєте їм, що не їсте ковбасу чи солодощі тричі на день, коли ви берете їх із собою в крамницю й пояснюєте, чому ви обираєте саме такі продукти» [3, с. 13].

Які ж поради можна дати батькам, що прагнуть привчити власних дітей до раціонального харчування? Лікарі рекомендують з'їдати трохи овочів, злаків, більше риби, фруктів за кожен прийом їжі. Для дітей молодшого шкільного віку особливо актуальним вживання молока. Чомусь у школах його стали давати все рідше й рідше, хоча молоко – це основа дитячого раціону. Через його практичну відсутність діти починають хворіти на гіпокальціємію – нестачу кальцію в кістках [9]. «Ми чомусь перестали вживати молочні продукти, – зауважує дитячий гастроентеролог МОЗ України Олег Шадрін. – А для дітей раннього віку – це основа раціону. Зараз середньостатична українська дитина отримує 80–90 мілілітрів молочних продуктів щодня замість потрібних півлітра». Саме тому, каже лікар, українські діти хворіють часто на гіпокальціємію. І ці процеси, мовляв, потім позначаються на здоров'ї людини в дорослому віці. Однак просто збільшувати кількість молочних продуктів також

не є досить розумним, оскільки в дітей можуть бути проблеми із засвоєнням кальцію в кістках [3, с. 13].

Дітям рекомендується менше вживати продуктів, які містять високий рівень солі, цукру, насичених жирів. Продуктів із трансжирами необхідно взагалі уникати або за можливості максимально знизити їх частку в щоденному раціоні. Продукти, які містять трансжири, є нездоровими, а надмірне їх вживання призводить до серцево-судинних захворювань, які в Україні є другими за поширенням хворобами серед населення. Трансжири, що містяться в майонезі, маргарині, цукерках, знижують здатність організму до протистояння стресам, збільшують ризик виникнення депресії [10].

Ще однією проблемою шкільного харчування можна вважати його негармонійність: часто в шкільних їдальнях меню складається без порад дієтологів, без дотримання пропорцій між жирами, білками й вуглеводами, мінералами й вітамінами. Той самий кальцій дуже погано засвоюється при нестачі кремнію в організмі. Важливість постійного раціонального співвідношення між основними компонентами харчування часто недооцінюється, не сприймається з необхідною долею відповідальності [11].

Немалу роль у формуванні культури харчування грають і реклами фаст-фудів, газованих напоїв та різних снєків, що спрямовані на дітей. У юні голови вкладається думка, що достатньо з'їсти шоколадний батончик і не потрібно перейматися готуванням їжі. Така позиція, зрозуміло, є вкрай невірною й призводить до того, що майже дві третини дитячого населення харчуються аби як. Яким же чином можна змінити таку ситуацію?

По-перше, як уже було зазначено, зв'язки шкільних харчоблоків і санепідемстанцій мають бути тіснішими. Контроль з боку санепідемстанцій позитивно впливатиме на якість шкільних обідів, тим самим створюючи для дитини гарні умови для засвоєння знань і формування харчової культури.

По-друге, доцільно було б проводити різного роду лекції серед батьків та вчителів, на яких розкривалися б питання правильного харчування, які б зачіпали додатково основи здорового способу життя. Важливою є й практична діяльність, тренінги й практичні заняття, наприклад, щодо складання персонального режиму харчування, що допомогли б і дорослому, і школяру в покращенні стану здоров'я.

По-третє, фактом є абсолютна безграмотність учнів щодо здорового способу життя. Тому необхідно створити систему закладів, в яких учні могли б отримати кваліфіковані консультації з питань збереження здоров'я і де б робота проводилася як з дітьми, так і з батьками та педагогами [4, с. 30].

Олег Швець зазначає, що загалом за статистикою, європейські діти вживають нездорових продуктів приблизно стільки ж, скільки й наші. Проблема в іншому: наші діти їдять значно менше здорових продуктів, ніж мешканці Європи. У багатьох європейських країнах заборонена реклама некорисних продуктів, спрямованих на дітей. Таких виробників обкладають додатковим податком. У багатьох країнах Європи заборонено використання в продуктах харчування шкідливі трансжири. А в Україні їх можна виявити в цукерках, кондитерських виробках, тобто в тому, що полюбляє малеча. Ніде в світі не побачите такого асортименту ковбас, тому що там нема на неї такого попиту, бо люди розуміють, що це шкідливий для здоров'я продукт. А ми нею годуємо дітей. Діти беруть в школу бутерброди з ковбасою мало не щодня. А тим часом навіть 30 грамів ковбаси на день уже на 30–50% збільшують ризик раку шлунка [3, с. 13].

Питання правильного харчування – ледь не найважливіший аспект у здоровому способі життя людини, а в дитячому віці він найважливіший. Це твердження неможливо заперечити, адже від здоров'я дитини потім напряму залежить стан здоров'я людини в дорослому віці. Ситуацію, яка

склалася в Україні зі станом дитячого харчування, можна й треба вирішувати. Зовсім викоринити погані звички серед дітей та молоді неможливо, але змінити стан речей необхідно. На цьому наголошують експерти ВООЗ, підкреслюючи, що 2/3 передчасних смертей у дорослому віці й 1/3 всіх захворювань пов'язані, у першу чергу, зі способом життя людини в дитячому віці. На вирішення даної проблеми повинні бути спрямовані спільні зусилля педагогів, батьків, медиків та держави, адже мова йде про майбутнє нашої країни.

Джерела та література:

1. Гуменюк М. Фізична культура без здоров'я / М. Гуменюк // Україна молода – 2012. – 25 квітня. – С. 8.
2. Онищенко О. Держстандарт шкільної освіти: перевантаження / О. Онищенко // Дзеркало тижня. – 2011. – 15 жовтня. – С. 1, 12.
3. Бех М. Здорове «паливо» / М. Бех // Україна молода. – 2012. – 3 жовтня. – С. 13.
4. Доля Т. Формування здорового способу життя школярів як актуальне завдання професійної діяльності вчителя / Т. Доля // Проблеми підготовки сучасного вчителя. – 2012. – № 5 (Ч. 1). – С. 26–34.
5. Савченко Г. Режим харчування школяра: [Електронний ресурс] / Г. Савченко // Державна санітарно-епідеміологічна служба у Львівській області. – Режим доступу до статті: http://www.ses.lviv.ua/seslab/index.php?id=19&tx_ttnews%5Btt_news%5D=352&tx_ttnews%5BbackPid%5D=1&cHash=614f3f496f.
6. Бодак В. Шкільний обід: калорійно і збалансовано але чи достатньо [Електронний ресурс] / В. Бодак // Інтернет-видання «Paralleli». – Режим доступу до статті: <http://paralleli.if.ua/news/15219.html>.
7. З якими хворобами не беруть до армії: [Електронний ресурс] // KN Khust news. – Режим доступу до статті: <http://www.khustnews.in.ua/novini/1496-z-yakimi-hvorobami-ne-berut-do-armyi.html>.
8. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання: [навч. посібник] / С. Г. Карпенчук. – К.: Вища школа, 2005. – 343 с.
9. Гіпокальціємія у дітей: [Електронний ресурс] // Народна медицина. – Режим доступу до статті: <http://fivobio.com/krovoobig/967-gipokalciemija-u-ditej.html>.
10. Їжа масового знищення: [Електронний ресурс] // Гармонія. – Режим доступу до статті: <http://www.harmony.com.ua/text/2808.html>.
11. Раціональне харчування школярів: [Електронний ресурс] // Mednews. – Режим доступу до статті: <http://mednews.in.ua/home/dietologija/21913-racionalne-harchuvannja-shkoljariv>.

Марія Мужук

ПІДРУЧНИК ЯК ОДИН ІЗ ОСНОВНИХ ЗАСОБІВ НАВЧАННЯ У ШКОЛІ

У статті схарактеризовано підручник і його місце в системі навчання, його структуру і основні методичні прийоми, які доцільно використовувати на уроках історії в 6 класі.

Ключові слова: підручник, структурні компоненти підручника.

Школа як важлива ланка загальноосвітньої підготовки учнів покликана розвивати природні здібності дітей, створювати умови для самовдосконалення у різних видах діяльності, повноцінного

оволодіння загально навчальними уміннями та навичками, одним із провідних серед яких є уміння працювати з підручником.

Проблема використання підручника на уроці не є новою у психолого-педагогічній літературі. На її важливість вказували свого часу Я. Коменський, Й. Песталоцці, К. Ушинський. Роль підручника у навчально-виховній діяльності досліджували такі вчені, як Ю. Бабанський, О. Кондратенко, І. Лернер. Сутність підручника, його структуру та функціональне забезпечення у своїх працях розкривали Д. Зуєв, Г. Фрейман, О. Пометун та інші.

Підручник – це навчальна книга, яка детально відображає зміст освіти, навчальну інформацію, що підлягає засвоєнню. Цю інформацію він передає не тільки у вигляді тексту, а й у фотографіях, малюнках, схемах [4, с. 340].

Для найкращого використання підручника на уроці необхідно, як учителю, так і учням, орієнтуватись у структурних компонентах підручника. Традиційно зміст підручника з історії можна умовно розділити на два основних компоненти, це – текстовий і позатекстовий, кожний з яких, у свою чергу, складається з елементів. Текст підручника за обсягом і призначенням поділяється на основний, додатковий і пояснювальний. Позатекстовий компонент містить ілюстративний матеріал, методичний апарат та апарат орієнтування. Підручник поділено, як правило, на розділи і теми, а кожна тема (параграф) – на підпункти.

Основний текст за розташуванням у підручнику і функціональними завданнями можна схарактеризувати як вступний, інформаційний і заключний. Інформаційний текст може бути поділений на описовий, оповідальний, пояснювальний і проблемний. Звісно, що жоден з них не трапляється в підручниках у чистому вигляді. Гармонійне поєднання різних видів тексту створює цілісну і повну картину минулого, відображеного у підручнику.

Одним із прийомів роботи учнів з основним текстом підручника на уроці історії є його самостійне читання, але якщо текст є складним або містить значну кількість важливих нових понять, назв може бути застосований прийом коментованого читання. При якому учень вголос читає окремі логічні уривки тексту і за завданням учителя виділяє в них головну думку, смислові зв'язки або зв'язки тексту з джерелами, ілюстраціями тощо.

У деяких підручниках основний текст завершується узагальнюючим, заключним текстом, у якому підбиваються підсумки розглянутого періоду, подаються висновки тощо. Вчитель може скерувати роботу учнів у формуванні певних висновків з прочитаного. Перед початком такої роботи учням треба нагадати, що розуміють під висновками і учні виводять підсумкове судження, яке повинно містити причини, наслідки або значення подій. На основі тексту може бути також побудоване доведення того чи іншого висновку, твердження.

Варто розглянути і додатковий текст, який зайняв своє місце у підручниках з другої половини ХХ ст. Основний текст може бути доповнений фрагментами документів, уривками з науково-популярної літератури, фрагментами художніх творів, зокрема творами народного фольклору або віршами українських поетів і навіть з підручників минулих років. Цільове використання цих елементів тексту дозволяє вчителю формувати в учнів найважливіші вміння – критично мислити та аналізувати різні інтерпретації історичної дійсності. Як додатковий текст у посібнику можуть бути наведені також політичні біографії або історичні портрети видатних діячів історії, які допомагають учням «олюднювати» історію, співвідносити історичні події й тих, хто їх здійснював, аналізувати людські мотиви, цілі, вчинки, виділяти вплив людини на хід історичних подій.

Пояснювальний текст – також необхідний структурний компонент підручника. Він є доціль-

ним для роз'яснення незрозумілих слів, які використовуються в основному тексті, а також для коментарів до ілюстрацій. Інколи кожна з ілюстрацій має короткий пояснювальний текст із зазначенням часу або місця події.

Ілюстративні матеріали сьогодні широко представлені у сучасних підручниках з історії. На сторінках навчальної книги можуть бути представлені малюнки сучасних авторів, створених на сюжети параграфів, репродукції художніх творів на історичні теми, документальні зображення тощо. Умовно-графічна наочність у вигляді карт, схем, планів, креслень, таблиць і т. п. допомагає школярам зануритися в сутність фактів, що вивчаються. За допомогою ілюстрацій учні краще запам'ятовують новий матеріал, більше того, нові знання закріплюються в яскравих образах минулого. Актуальним є застосування ілюстративного матеріалу на уроках історії в учнів 6-го класу, оскільки у дітей ще переважаючим залишається образне мислення.

Невід'ємним структурним компонентом сучасного підручника з історії є методичний апарат, який може бути представлений у питаннях і завданнях: відтворюючих, перетворюючих, творчо-об'єднаних, проблемних; текстових таблицях: хронологічних, синхроністичних, порівняльно-узагальнюючих, конкретизуючих, ілюстративних; опорних схемах; тестах самоконтролю.

Сьогодні шкільні підручники з історії неможливо уявити собі без питань і завдань до матеріалів параграфів. Питання і завдання можуть випереджати теми і параграфи, міститися в основному тексті (внутрішні питання) розташовуватися після параграфів, тем, розділів, курсу в цілому, повторюючи, систематизуючи, узагальнюючи матеріали великих структурних одиниць основного тексту. Також вони можуть супроводжувати ілюстрації і документи підручника. Відповідаючи на питання, учні зосереджують увагу на важливих історичних фактах, явищах тощо, а відтак запам'ятовують і осмислюють матеріал.

Деякі підручники містять цілі розділи самоконтролю з узагальнюючими, підсумковими запитаннями за темою, орієнтованими на достатній і високий рівень навчальних досягнень учнів. Оскільки зараз у навчанні історії значна увага приділяється тематичному повторенню та оцінюванню, у посібнику наприкінці кожного розділу є завдання для тематичного оцінювання, які можуть використовуватися для самоконтролю і самоперевірки в процесі підготовки до відповідного заняття.

У методичний апарат сучасного підручника можуть входити різноманітні текстові таблиці – хронологічні, синхроністичні, порівняльно-узагальнюючі, конкретизуючі. Їхні назви вказують на можливі варіанти роботи з навчальним матеріалом на уроці історії.

Важливим елементом позатекстового компоненту є апарат орієнтування, який забезпечує чітку і злагоджену взаємодію всіх інших елементів підручника. Так, розташований на початку чи наприкінці книжки зміст знайомить зі структурою підручника, допомагає швидко віднайти потрібну інформацію. Прискорюють орієнтування учнів рубрикація і тематичні символи, колонтитули полегшують пошук тем, а шмуцтитули привертають увагу учня до того, що він переходить до вивчення нового історичного періоду. Сигнали-символи можуть позначати завдання підвищеної складності, матеріали для додаткового читання тощо. У сучасних підручниках апарат орієнтування доповниться новим елементом – планом викладу, який розташовується після кожної назви теми, переліком основних термінів та понять, що допомагає учням під час читання звертати увагу на їхній зміст та визначення. Новою складовою апарату орієнтування у сучасному підручнику є також те, що різні компоненти посібника виокремлені невеличкими малюнками-пиктограмами, перелік яких та зміст поданий у вступному тексті підручника.

Зміст підручника формують із урахуванням сучасних досягнень науки і культури. У ньому

вміщено обсяг і систему знань, які потрібні для обов'язкового вивчення. Тому важливим завданням учителя є сприяння розвитку мислення, пам'яті, мовлення, вміння самостійно працювати з навчальною книгою.

Для сучасного підручника з історії важливою і обов'язковою вимогою є інформативність змісту: необхідно, щоб підручник допомагав здобувати учням необхідні знання, вміння і навички на кожному етапі вивчення історії. Текст підручника, ілюстративний матеріал і завдання мають бути такими, що здатні захопити учнів. Найголовнішою вимогою, звісно, є об'єктивність матеріалу, який вміщений у навчальній книзі. Також підручник має бути розроблений з урахуванням сучасного рівня наукових знань, а також він має бути розрахований на учнів певного віку, тобто з урахуванням психолого-педагогічних особливостей учнів певного класу. У сучасних підручниках все більшу увагу приділяють розробці самостійної роботи учнів на уроці історії по здобуттю знань, оволодінню уміннями і навичками. Т.ч., необхідно систематично навчати учнів самостійно працювати з текстом підручника. Для цього вчитель послідовно долучає учнів до самостійної діяльності: добирати і записувати у зошити найважливіші факти, складати хронологічні таблиці, складати розгорнутий план-конспект вивченої теми тощо.

Отже, підручник складається з таких структурних компонентів як текстовий та позатекстовий. До текстового компоненту належать такі складові як основний текст, додатковий текст та пояснювальний текст. До позатекстового компоненту відносяться ілюстрації, методичний апарат та апарат орієнтування. При взаємодії всіх компонентів підручника учні засвоюють основні знання, уміння та навички.

На сучасному етапі підготовка підручників і посібників з історії відбувається за умов певної варіативності змісту освіти, що зумовлює існування різних варіантів підручників для кожного навчального класу, а це дає вчителям право вибору найкращого з представлених зразків.

Використовувати підручник на уроці історії потрібно з урахуванням психолого-педагогічних особливостей учнів. Адже навчання має орієнтуватися на особливості психічного і фізичного розвитку учнів. Відповідно до цих особливостей учитель добирає методи і прийоми роботи зі школярами на уроці.

За роки існування нової структури та змісту шкільної історичної науки в Україні було розроблено предметні програми та видано підручники, посібники, робочі зошити та інше з усіх історичних курсів. І хоча в цьому списку на сьогодні вже понад 100 найменувань, створення нових навчальних книг продовжується, а на місцях іде розробка регіональних навчальних посібників [6, с. 122].

Сьогодні існує багато прийомів роботи з текстом та ілюстраціями підручника. Гармонійне їх поєднання із розповіддю вчителя і під його контролем забезпечить всебічне засвоєння учнями нового матеріалу. Школярі, які оволоділи навичками роботи з книгою, повніше й глибше засвоюють знання, раціональніше використовують навчальний час, полегшують тим самим працю і собі, і вчителю. Робота над текстом підручника розвиває в них спостережливість, допитливість, уважність до слова, терміна, логічне мислення, звичку вдумливо ставитись до тексту.

Джерела та література:

1. Зуєв Д. Д. Шкільний підручник / Д. Д. Зуєв. – М.: Педагогіка, 1983. – 240 с.
2. Кондратенко О. В. Проблема шкільного підручника / О. В. Кондратенко // Педагогіка. – 1999. – № 4. – С. 51–67.
3. Лернер И. Я. Развитие мышления учащихся в процессе обучения истории / И. Я. Лернер. – М.: Просвещение, 1982. – 191 с.

4. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка / Н. Є. Мойсеюк. – К. : Авторська редакція, 2007. – 656 с.
5. Пометун О. І. Методика навчання історії в школі / О. І. Пометун, Г. О. Фрейман. – К.: Генеза, 2009. – 328 с.
6. Слостенин В. А. Педагогіка / В. А. Слостенин, Н. А. Сорокин, Т. Н. Мальковская [и др.]. – М.: Просвещение, 1988. – 479 с.
7. Студеникин М. Т. Методика преподавания истории в школе / М. Т. Студеникин. – М.: ВЛАДОС, 2000. – 240 с.

Вікторія Сенченко

ПЕДАГОГІЧНІ КОНФЛІКТИ В УЧНІВ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

У статті розглянуті психолого-педагогічні засади педагогічних конфліктів. Визначаються особливості педагогічних конфліктів в учнів підліткового віку та виділяються їх основні види.

Ключові слова: педагогічний конфлікт, конфлікт діяльності, конфлікт вчинків, конфлікт відносин, підлітковий вік.

Проблема взаємодії учасників педагогічного процесу набуває все більшої гостроти для сучасної школи, оскільки не виключені ситуації протистояння між вчителем і учнем на уроці, що викликані несумісністю їх життєвих позицій, рівнем теоретичної і методичної підготовки. Підлітковий вік має свої психологічні і фізіологічні особливості, що характеризують процес становлення дитини як особистості. Неврахування вчителями цих змін часто призводить до виникнення педагогічних конфліктів. Для зниження негативних наслідків конфліктів необхідно навчитися правильно визначити їх причини, керувати процесами їх протіканням та розв'язанням, знижувати рівень конфліктного протистояння.

Аналіз робіт В. А. Аверіної [1], А. Я. Анцупова [2], Е. В. Бадіної [3], Ф. М. Бородкіна [4], О. І. Бохана [5], Н. І. Ківви, І. І. Глущенко [6], В. І. Журавльова [7], В. І. Колошина [9], В. М. Лозовцева [10], М. М. Рibaкової [11] та інших дослідників дозволяє сформулювати висновок про те, що дослідження проблеми педагогічних конфліктів проводилось у таких напрямках, як: визначення сутності, структури і динаміки розвитку; причин виникнення та особливості виявлення; класифікація видів і способів вирішення; методика роботи з учнями різних вікових груп по запобіганню та вирішенню конфліктів.

О. І. Бохан, визначаючи сутність педагогічного конфлікту, вказує, що це несумісництво поглядів на навчально-виховний процес, неспроможність знайти спільну мову при виникненні протиріч, пов'язаних з дидактичною і виховною взаємодією [5, с. 8]. І. І. Глущенко вказує, що педагогічний конфлікт – це одна із структурних одиниць навчально-виховного процесу, яка характеризується різним рівнем усвідомлення та неоднаковими поглядами на педагогічну ситуацію, яка призводить до конфлікту та визначає відношення конфліктних сторін [6, с. 29]. В. І. Колошин визначає конфлікти в школі як ситуації шкільної життєдіяльності, що виникають і відбуваються у сфері безпосереднього спілкування суб'єктів шкільної взаємодії, як результат протиріччя, яке виникає між людьми, а тому викликає з боку учасників конфлікту певні дії задля вирішення проблеми [9, с. 5].

Аналіз психолого-педагогічної та методичної літератури, що висвітлює проблему педагогічного конфлікту, дає змогу зробити висновок про те, що існують різні підходи до класифікації педагогічних конфліктів. Найчастіше дослідники всі педагогічні конфлікти, що виникають у навчально-виховному процесі школи, розподіляють на прості та складні. Прості вирішуються вчителем без зустрічної протидії учнів за допомогою організації їх поведінки у школі (зупинення бійки, сварки між учнями тощо) [7, с. 84].

Складними називаються такі педагогічні конфлікти, вирішення яких потребує пошуку певного способу взаємодії між їх учасниками. Серед складних педагогічних конфліктів слід виділити наступні: конфлікти діяльності, конфлікти вчинків та конфлікти відносин [11, с. 47].

М. М. Рибакова вказує, що в навчальному процесі достатньо часто виникають конфлікти діяльності. Автор вважає, що конфлікт діяльності – це конфліктна ситуація, що виникає з приводу необхідності виконання учнем навчальних завдань, успішності, позаурочної діяльності [11, с. 51]. На думку А. Я. Анцупова, конфлікти вчинків виникають з приводу порушення учнем правил поведінки в школі та поза нею. Конфлікти взаємин виникають у сфері емоційно-особистісних стосунків учнів і вчителів [2, с. 72].

Для уникнення конфліктних ситуацій велике значення має психологічна готовність учителя до вирішення проблеми. Вчителю необхідно зрозуміти і прийняти обов'язковість зустрічі зі складними ситуаціями і конфліктами в педагогічній роботі, усвідомити реальні причини таких ситуацій, побачити труднощі у їх вирішенні та необхідність володіти способами їх подолання.

Аналіз психолого-педагогічної, методичної літератури з проблеми видів педагогічних конфліктів свідчить про те, що найбільш поширеними є такі способи вирішення педагогічних конфліктів, як: «придушення», коли конфлікт вирішується на користь викладача; «поступка», коли конфлікт вирішується на користь слухачів; третій спосіб – це «співпраця», коли вчитель і учень спільно шукають можливі варіанти вирішення конфлікту, доходячи згоди [7, с. 68].

У підлітковий період у житті дитини значно збільшується кількість складних педагогічних ситуацій, які часто набувають конфліктного характеру. В цьому віці з'являється потреба бути учасником, а не просто свідком того, що відбувається, у дитини виникає потреба у самовираженні, самоствердженні, розширенні кола спілкування, як із дітьми, так і з дорослими [8, с. 67].

В. І. Журавльов визначає підлітковий вік як «кризовий», «важкий», «конфліктний», «перехідний». Він вважає, що підлітки часто втрачають зацікавленість до навчальної діяльності. Діти в цьому віці схильні до романтики, переоцінки своїх сил та здібностей. У цьому віці з'являється грубість та недисциплінованість навіть у тих, хто в молодшому віці був досить вихованим та благополучним. Підліток намагається відстояти власну точку зору [7, с. 83].

В. А. Аверін зазначає, що підлітковий вік характеризується появою нового стрибка у самопізнанні, який вчені умовно називають «почуттям дорослості». Внаслідок цього, підліток стає активним учасником навчально-виховного процесу, взаємовідносин з дітьми та дорослими [1, с. 80].

У цей період проявляються такі риси характеру дитини як прямолінійність, критичність і вимогливість, у підлітка не важко завоювати авторитет, але і легко його втратити. Навчання займає важливе місце у житті дитини, оскільки урок – це не лише навчальна діяльність, а й можливість спілкування з однолітками, вчителями. Лише високий рівень теоретичної і методичної підготовки вчителя зможе примусити підлітка забути про друзів, наполегливо вчитись та не втратити інтерес до процесу здобуття нових знань, навичок та умінь.

Поведінка підлітків в конфліктних ситуаціях обумовлена не лише їх індивідуально-типологічними характеристиками, а й властивостями типів темпераменту, які домінують в 14–16 років: пластичність, соціальна емоційність, цікавість до різних видів діяльності, лідерство, динамічність розвитку психічних процесів, рухливість, мінливість настроїв та високий рівень емоційності та реактивності у взаємодії [1, с. 94].

Організація навчально-виховної роботи у старшому підлітковому віці має свою специфіку. Закінчується бурхливий та кризовий період розвитку, у дитини підвищується рівень самоусвідомлення, активно формується образ власного «Я», але все ще лишається підлітковий максималізм, бажання самоствердитись [6, с. 84].

У дитини з'являється потреба в пізнанні та оцінці особистісних якостей учителя, часто виникають конфлікти вчинків, діяльності. Лише наприкінці підліткового періоду вони набувають характер конфліктів взаємовідносин з вчителями і батьками. У цьому віці виробляються критерії оцінки вчительської праці за її результативністю. Підліток намагається класифікувати вчителів на основі врахування їх професійних здібностей [8, с. 106].

В. М. Лозовцева зазначає, що діти намагаються оцінити методичний рівень підготовки вчителя, висувають претензії щодо неправильно висталених оцінок. Причини конфліктів, характер їх розвитку в значній мірі залежить від рівня педагогічної майстерності вчителя та адекватності оцінювання знань, навичок та умінь [10, с. 80].

Причинами конфліктів, що викликані недостатньо високим рівнем теоретичної та методичної підготовки вчителя, можуть бути: незрозуміле пояснення, безсистемне викладання, складна мова, відсутність повторень, сухість подання матеріалу, невміння пов'язати тему із життям, розкриття теми поспіхом і т.д. Підлітки характеризують такі факти як невміння вчителя зацікавити предметом, залучити до навчальної діяльності [5, с. 10].

Отже, підлітковий вік має свої психологічні й фізіологічні особливості, що характеризують процес становлення дитини як особистості, а саме: прагнення до самовираження, самостійності, бажання мати власну думку і життєві погляди. Неврахування таких змін може стати причинами виникнення різноманітних видів педагогічних конфліктів.

Отже, аналіз психолого-педагогічної, методичної літератури з проблеми педагогічних конфліктів дає змогу зробити висновок про те, що існують такі основні види конфліктів між вчителем та учнями-підлітками, як: відмова виконувати завдання на уроках; відмова відвідувати урок чи школу; пред'явлення зустрічних пропозицій. Причинами загострення конфліктних ситуацій часто виступають кризові явища в психічному розвитку підлітка та не врахування їх в організації навчально-виховного процесу в школі.

Джерела та література:

1. Аверин В. А. Психология детей и подростков / В. А. Аверин. – М.: Просвещение, 1998. – 320 с.
2. Анцупов А. Я. Конфликтология в схемах и комментариях: учеб.пособие / А. Я. Анцупов, С. В. Ба-клановский. – СПб.: Питер, 2006. – 288 с.
3. Бадина Е. Педагогическая ситуация / Е. Бадина, К. Амедлова // Воспитание школьников. – 1999. – № 6. – С. 21–24.
4. Бородкин Ф. Внимание, конфликт / Ф. Бородкин, Н. Коряк. – Новосибирск: Наука, 1983. – 283 с.
5. Бохан О. Психология конфликтов у навчально-виховному процесі / О. Бохан // Завуч. – 2008. – № 35. – С. 8–12.

6. Глущенко И. Конфликты и методы их разрешения / И. Глущенко, Н. Кивва // Учитель. – 2007. – № 3. – С. 20–29.
7. Журавлев В. И. Основы педагогической конфликтологии / В. И. Журавлев. – М.: Педагогика, 1995. – 183 с.
8. Карамушка Л. М. Попередження та подолання конфліктів в установах середньої школи / Л. М. Карамушка. – К.: Наукова думка, 1994. – 234 с.
9. Колошин В. І. Педагогічний конфлікт: причини, способи розв'язання / В. І. Колошин // Початкова школа. – 2000. – № 5. – С. 5–7.
10. Лозовцева В. Н. Роль учителя в преодолении конфликтов между подростками-одноклассниками / В. Н. Лозовцева // Вопросы психологии. – 1986. – № 1. – С. 79–87.
11. Рыбакова М. М. Конфликт и взаимодействие в педагогическом процессе / М. М. Рыбакова. – М.; Просвещение, 2004. – 384 с.

Василь Філоненко

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА УЧНІВСЬКОЇ ТА СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ У СВІТЛІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ

У статті аналізуються цілі та принципи громадянської освіти учнів та студентів у сучасних умовах. Звертається увага до європейського досвіду громадянської освіти, до якого Україна як член Ради Європи має долучитися в інтелектуальному та організаційному плані.

Ключові слова: громадянин, громадянська освіта, студенти, учні, європейський досвід.

Подальший розвиток України як демократичної соціальної правової держави об'єктивно супроводжується підвищенням рівня правової свідомості і правової культури населення країни. В цих умовах питання громадянської освіти учнівської та студентської молоді – свідомих громадян майбутнього суспільства – набувають актуального значення, висувуються до кола найважливіших наукових та практичних завдань.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років свідчить про відносно достатній рівень розробки питань громадянської освіти як у внутрішньодержавному, так і в міжнародному аспектах. Проте окремі моменти, пов'язані з громадянською освітою учнівської та студентської молоді, потребують додаткового висвітлення.

Звідси, метою цієї статті є проведення теоретико-прикладного аналізу цілей та принципів громадянської освіти учнів та студентів у сучасних умовах розбудови в Україні правової держави та громадянського суспільства з використанням досвіду країн Європейського Співтовариства.

Головна ідея громадянської освіти полягає в тому, що це освіта, яка спрямована на формування знань і навичок, необхідних громадянину в демократичній правовій державі. Але якщо до цієї простої на перший погляд ідеї придивитися уважніше, то вона виявиться насиченою дуже важливим і складним змістом.

Громадянин у сучасному розумінні цього слова – це людина, яка живе в демократичній пра-

вовій державі і має конституційно гарантовані невід'ємні громадянські права і свободи. Вона має можливість повною мірою ці права і свободи реалізувати і захистити, якщо в цьому виникає потреба; вона знає, як функціонують інститути сучасної демократії, поважає демократичні цінності і прихильно ставиться до громадської діяльності. Тому викладання і вивчення учнями та студентами прав людини формує ядро громадянської освіти. А супутні знання повинні допомогти новим поколінням зрозуміти закони, за якими живе сучасне демократичне суспільство, його проблеми (політичні, соціальні, культурні, ідеологічні, екологічні тощо) і засоби їх розв'язання.

Досвід, накопичений європейською системою громадянської освіти, для нашого суспільства цікавий, насамперед, своїм принциповим змістом, оскільки в ньому в концентрованому вигляді представлені цілі освіти та шляхи їх досягнення.

Головні цілі громадянської освіти були окреслені ще на міжнародному конгресі ЮНЕСКО у 1978 р. і полягають в наступному:

- давати знання про права людини одночасно у національному і міжнародному вимірах;
- розвивати знання особами, за допомогою яких права людини можуть ставати політичною і соціальною дійсністю;
- давати знання про нерозривний зв'язок прав людини і прогресу, миру і роззброєння;
- підкреслювати зв'язок нового міжнародного, соціального та культурного ладу з можливістю для всіх народів користуватися їх людськими правами.

Перелічені цілі громадянської освіти можна окреслити як прагнення гуманізації міжнародного і національного порядку до гармонічного розвитку особистості.

Загально-гуманістичний характер громадянської освіти визначає її головні принципи: безперервність, міждисциплінарність, зв'язок освіти з практичною діяльністю, інтеркультурність.

Безперервність свідчить про те, що громадянська освіта повинна бути багатоетапним процесом, який охоплює всі важливі періоди формування людської особистості.

В ході вищої і професійної освіти не тільки вдосконалюється придбання спеціальних знань і навичок, але й здійснюється процес формування громадянських якостей людини. На цьому етапі поширюються і поглиблюються знання про права людини, відбувається пізнання їх філософських, культурних, політико-правових і суспільно-економічних основ, визначається громадянська позиція людини, її суспільно-політичні орієнтації.

Міждисциплінарність громадянської освіти орієнтує на необхідність використовувати потенціал як навчальних дисциплін, так і викладачів, що ведуть заняття. Кожна дисципліна, що містить у собі історичний і теоретичний досвід, який увійшов у сучасне розуміння прав людини і демократії, може бути використана для цілей громадянської освіти. Відповідно, кожний викладач, який розуміє значення громадянської освіти і має необхідні знання і навички для її здійснення, може включитися у процес викладання.

У практиці принцип міждисциплінарності реалізується таким, зокрема, чином. У шкільних програмах, рекомендованих міністерством освіти Франції, передбачається, що під час вивчення певних тем з історії слід звертати увагу студентів на явища, що пов'язані з сучасним розумінням прав людини і демократії.

Існують аналогічні рекомендації щодо вивчення тем з географії, певних творів на уроках літератури; при вивченні іноземної мови пропонується використовувати тексти міжнародних документів з прав людини.

Принцип міждисциплінарності у викладанні громадянства, прийнятий у європейській

системі освіти, підкреслює загальногромадянський сенс цього предмета. Це нітрохи не зменшує значення викладання прав людини як складової частини юридичної освіти. Навпаки, в Європі надається велике значення вивченню прав людини всіма, хто пов'язаний з законодавчою, виконавчою і судовою владами сучасної правової держави (депутатами всіх рівнів, працівниками правоохоронних органів і пенітенціарної системи, співробітниками прикордонних і митних служб, суддями та адвокатами тощо). Викладання громадянознавства включає в себе юридичну освіту, але переслідує більш широку мету – сформуванню міцні правові переконання громадян як основу правової демократичної культури.

Принцип зв'язку громадянської освіти з практичною діяльністю є виразом нерозривної єдності знань-переконань-вчинків людини. Уроки демократії і прав людини не будуть мати сенсу й ефективності, якщо їх ведуть авторитарними методами або в умовах зневажливого ставлення до людських прав і гідності учнів і студентів.

У відповідності з принципом єдності громадянської освіти з практичною діяльністю Рада Європи рекомендує заохочувати вищі школи брати участь у роботі неурядових організацій, які мають досвід успішної боротьби за права і гідність людини, а також навчати учнів і студентів самостійному збору інформації про права людини в сучасному світі з різних джерел, її аналізу й оцінці, виробленню збалансованих і справедливих суджень. Студенти повинні знати про національні, регіональні та універсальні механізми захисту прав людини, що існують.

Цей принцип відображає діяльно-практичний характер громадянської освіти, спрямованої на розвиток демократії і гуманізацію міжлюдських відносин, суспільства і держави.

Принцип інтеркультурності громадянської освіти, з одного боку, виражає універсальність прав людини, що, як підкреслює Загальна Декларація прав людини, належать кожному «незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища», а з другого боку, відображає полікультурний (багатокультурний) характер сучасного суспільства. Полікультурність сучасного суспільства – головний чинник, що визначає необхідність уведення принципу інтеркультурності в освіту.

Як висновок, слід вказати на необхідність врахування викладених принципів громадянської освіти у правовому вихованні учнівської та студентської молоді. Саме з цим, як уявляється, мають бути пов'язані подальші наукові розробки у цій сфері.

Джерела та література:

1. Іванчук В. Формування громадянської культури учнівської та студентської молоді в процесі навчання / В. Іванчук // Шлях освіти. – 2000. – № 2. – С. 18–21.
2. Рагозін М. Громадянське виховання: методологія і організація у світлі європейського досвіду / М. Рагозін // Шлях освіти. – 1999. – № 7. – С. 12–15.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ ТЕОРІЇ РОЗВИВАЮЧОГО НАВЧАННЯ

У статті розглядаються теоретичні засади розвиваючого навчання. Визначаються та характеризуються основні напрямки розробки теорії розвиваючого навчання в сучасних умовах.

Ключові слова: розвиваюче навчання, мислення, емпіричне мислення, теоретичне мислення, прийоми розумової діяльності.

В умовах індустріалізації, модернізації та зростання темпів розвитку людського суспільства у всіх сферах життя відбувається стрімкий розвиток та накопичення наукових знань у різних галузях наук. Оскільки характер змісту освіти повинен відповідати теоретичному рівню розвитку відповідної галузі науки, то процес навчання в школі повинен забезпечувати не лише засвоєння певного обсягу знань, а і формування основних прийомів розумової діяльності. Вони повинні виступати результатом навчальної діяльності учня та забезпечувати процес самостійного здобуття, логічного опрацювання та використання засвоєної інформації. Тобто розробка теоретичних і методичних засад розвиваючого навчання не втрачає своєї актуальності і на сьогодні.

Розгляд терміну «розвиваюче навчання» має на меті вивчення проблеми співвідношення навчання і розвитку, яка завжди була і лишається однією з основних у складі педагогіки як науки. На різних історичних етапах розвитку людського суспільства, науки в психолого-педагогічній літературі пропонувались різні варіанти її вирішення, що обумовлено зміною методологічних установок, появою нових підходів розуміння сутності процесу розвитку особистості, самого процесу навчання, переосмисленням ролі останнього в цьому розвитку.

Методологічною основою розвиваючого навчання стали дослідження Л. С. Виготського. Він науково обґрунтував, що процес навчання має орієнтуватися на зону ближнього розвитку дитини, тобто на ту зону розвитку, яка у дитини ще відсутня, але для наявності якої існують вже всі необхідні передумови. Саме орієнтація на зону ближнього розвитку, як вказує Л. С. Виготський, дозволяє будувати процес засвоєння знань, формування умінь і навичок на середньому рівні складності, що активізує розумовий розвиток дитини в процесі навчання [1].

Дослідження Д. Б. Ельконіна [4], В. В. Давидова [2], Є. М. Кабанової-Меллер [6; 7] та інших вчених започаткували наукову розробку теорії розвиваючого навчання. Вони вважали, що розвиваюче навчання – це така технологія засвоєння знань, умінь та навичок, що здатна створити умови для інтенсивного процесу розумового розвитку в процесі навчання. Однак вони дещо по-різному дивилися на процес розумового розвитку дитини в процесі здобуття освіти. Так, Д. Б. Ельконін уважав, що інтенсифікацію розумового розвитку дитини можна досягти шляхом поступового підвищення теоретичного рівня змісту освіти [4]. В. В. Давидов писав, що окрім підвищення теоретичного рівня освіти, дитину потрібно включати в процес виконання системи завдань зростаючого ступеня складності [2]. Є. М. Кабанова-Меллер та представники її школи зауважували, що підвищення рівня розумового розвитку дитини можна досягти шляхом модернізації змісту освіти та цілеспрямованого формування основних прийомів розумової діяльності [6; 7]. Теорія розвиваючого навчання доводить ефективність другого та третього шляхів формування основних прийомів розумової діяльності учнів.

Зростання темпів модернізації суспільства, науково-технічної революції обумовило суттєві зміни в характері освіти та активізувало процес розробки теорії розвиваючого навчання.

Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. цій проблематиці присвятили свої дослідження такі вчені, як Л. В. Занков [5], І. С. Якіманська [12], В. Ф. Паламарчук [8], М. М. Поспелов [9], О. Я. Савченко [11], О. К. Дусавицький [3], В. В. Репкін [10] та інші дослідники. Аналіз їх змісту свідчить про те, що теорія розвиваючого навчання розробляється в таких напрямках, як: визначення сутності та принципів побудови; класифікація типів формування мислення; шляхи формування мислення; класифікація і характеристика основних прийомів розумової діяльності; структура процесу формування основних прийомів розумової діяльності; методичні аспекти формування основних прийомів розумової діяльності при вивченні предметів різних циклів та в учнів різних вікових груп.

Аналіз робіт В. В. Давидова [2], Д. Б. Ельконіна [4], В. Ф. Паламарчук [8], М. М. Поспелова [9], І. С. Якіманської [12] та інших вчених свідчить про те, що розвиваюче навчання – активно-діяльнісний спосіб навчання, який враховує і використовує закономірності розвитку, пристосовується до рівня і особливостей індивідуума, в якому педагогічний вплив випереджає, стимулює і прискорює розвиток спадкових даних особистості, дитина є повноцінним суб'єктом діяльності. Розвиваюче навчання спрямоване на розвиток усієї сукупності якостей особистості і відбувається в зоні ближнього розвитку дитини.

Розглядаючи сутність, функції та принципи побудови розвиваючого навчання, Л. В. Занков обстоював ідею розвитку як провідного критерію організації навчальної діяльності школи. Він теоретично та експериментально довів, що процес навчання буде активно стимулювати розумовий розвиток учнів за умови врахування таких принципів, як: всебічний розвиток дитини; провідна роль теоретичних знань у змісті освіти для учнів різних вікових груп; навчання на високому рівні складності; просування в навчанні швидкими темпами; осмислення учнями процесу навчання [6].

Теорія розвиваючого навчання виходить з того, що мислення людини функціонує за рахунок типів і форм. У людини існує два типи мислення – емпіричне та теоретичне. Емпіричне мислення – це таке мислення, яке спирається на сприйняття і не виходить за його межі. Результатом функціонування такого мислення є засвоєння учнями наукових фактів, уявлень, формулювання емпіричних понять, володіння простими уміннями та навичками. Теоретичним називають таке мислення, яке теж спирається на чуттєво-конкретне сприйняття, але виходить за його межі і досягає такого загального, яке в сприйнятті не дано. В результаті функціонування теоретичного типу мислення утворюються теоретичні поняття, будуються наукові гіпотези, теорії, закони, закономірності. Однак межа між емпіричним та теоретичним мисленням є не абсолютною, тобто емпіричне може переходити в теоретичне і навпаки [9, с. 7].

Окрім цього, представники теорії розвиваючого навчання вважають, що повноцінне функціонування емпіричного і теоретичного мислення забезпечує діяльність форм мислення. У психолого-педагогічній та дидактичній літературі описуються такі форми мислення, як: розумне та розсуджуваче, дискурсивне (вивідне) та інтуїтивне (невивідне), продуктивне і репродуктивне. Кожна з цих форм характеризує якусь сторону мислення, а значить, виконує своє специфічне функціональне призначення. Розумне і розсудочне оперує абстрактними поняттями, але перше вникає, а друге не вникає в сутність понять. Дискурсивне та інтуїтивне характеризують рівень усвідомлення людиною процесу здобуття нових знань. Продуктивне і репродуктивне мислення відображають відносно творчий підхід до вирішення проблеми або їх вирішення за запропонованим зразком [9, с. 8–9].

У багатьох психолого-педагогічних дослідженнях види мислення класифікуються з урахуван-

ням такої критеріальної ознаки, як вік дитини. Відповідно виділяються три види мислення: практично-дійове, наочно-образне та словесно-логічне [8; 9].

Аналіз робіт В. Ф. Паламарчук [8], О. Я. Савченко [11], І. С. Якіманської [12] та інших дослідників свідчить про те, що інтенсивний розумовий розвиток у процесі навчання забезпечує формування таких основних прийомів розумової діяльності, як: аналіз і визначення головного, порівняння, узагальнення і систематизація, конкретизація, визначення і пояснення понять, доведення та спростування, моделювання, системний підхід.

У дидактичній літературі описуються такі етапи формування основних прийомів розумової діяльності, як кумуляція, діагностика, мотивація, рефлексія, застосування, узагальнення, перенесення, контроль і корекція [8, с. 56].

Представники теорії розвиваючого навчання вказують на ефективність прямого і непрямого шляхів формування основних прийомів розумової діяльності в учнів. Прямий, тобто змістовно-операційний шлях формування мислення, передбачає цілеспрямоване, поетапне формування прийомів розумової діяльності школярів в умовах систематизації процесу навчання. Непрямий, змістовий шлях формування мислення реалізується через систему підібраних навчальних задач. При цьому виділяються їх загальні риси: процес розвитку мислення найбільш успішно відбувається в активній пізнавальній і практичній діяльності учнів; ця діяльність може і повинна цілеспрямовано керуватись учителем через систему умов навчання; суттєвим моментом активної пізнавальної діяльності школярів є оволодіння навчальним змістом, в який повинні бути включені і прийоми мислення [8; 9].

Отже, вивчення психолого-педагогічної та дидактичної літератури свідчить про те, що процес розробки теорії розвиваючого навчання був започаткований у середині ХХ ст. У сучасний період теорія розвиваючого навчання отримала такі напрямки розробки, як: визначення сутності та принципів побудови; класифікація типів формування мислення; шляхи формування мислення; класифікація і характеристика основних прийомів розумової діяльності; структура процесу формування основних прийомів розумової діяльності; методичні аспекти формування основних прийомів розумової діяльності при вивченні предметів різних циклів та в учнів різних вікових груп. У сучасних умовах фундаменталізації, гуманізації, демократизації змісту навчання подальша розробка зазначених напрямків в теорії розвиваючого навчання не втрачає своєї актуальності.

Джерела та література:

1. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский. – М.: Педагогика, 1991. – 376 с.
2. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения: опыт теоретического и экспериментального психологического исследования / В. В. Давыдов. – М.: Педагогика, 1986. – 240 с.
3. Дусавицький О. Система розвивального навчання в дзеркалі шкільної практики / О. Дусавицький // Завуч. – 2005. – № 7. – С. 2–4. (Наша вкладка).
4. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды / Д. Б. Эльконин. – М.: Педагогика, 1989. – 554 с.
5. Занков Л. В. Дидактика и жизнь / Л. В. Занков. – М.: Просвещение, 1968. – 175 с.
6. Кабанова-Меллер Е. Н. Учебная деятельность и развивающее обучение / Е. Н. Кабанова-Меллер. – М.: Знание, 1981. – 96 с.
7. Кабанова-Меллер Е. Н. Формирование приёмов умственной деятельности умственного развития учащихся / Е. Н. Кабанова-Меллер. – М.: Просвещение, 1968. – 288 с.
8. Паламарчук В. Ф. Як виростити інтелектуала / В. Ф. Паламарчук. – Тернопіль: «Навчальна книга-Богдан», 2000. – 149 с.

9. Поспелов Н. Н. Формирование мыслительных операций у старшеклассников / Н. Н. Поспелов, И. Н. Поспелов. – М. : Педагогика, 1989. – 152 с.
10. Репкин В. В. Формирование психологических механизмов учебной деятельности с помощью развивающего обучения / В. В. Репкин, Н. В. Репкина // Практична психологія та соціальна робота. – 2009. – № 1. – С. 1–6.
11. Савченко О. Я. Дидактика початкової освіти / О. Я. Савченко. – К.: Грамота, 2013. – 540 с.
12. Якиманская И. С. Развивающее обучение / И. С. Якиманская. – М.: Педагогика, 1979. – 144 с.

РОЗДІЛ 6. ЕТНОЛОГІЯ

Валерія Буштрук

ВЕСІЛЬНИЙ РУШНИК НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Стаття має за мету познайомити студентську молодь з обрядами українського весілля та місцем, яке відіграє в них рушник. Висвітлити особливості весільного рушника на Чернігівщині, а саме, розповісти про орнаменти, форму, кольори, які характерні для означеної території, та як все це відобразалося у свідомості наших предків.

Ключові слова: весільний рушник, орнаменти, розміщення, форма, кольори.

Рушник – це та ж сама задушевна пісня чи дума, заспівана розмаїтими засобами ткання, вишиття, вибійкою, безмежно-буйною фантазією орнаменту, в який наш народ вклав свою поетичну душу.

З давніх-давен у родинному житті українців рушник відіграє першорядну традиційно-ритуальну та мистецько-декоративну роль. Особливо знамениту і навіть законодавчу роль відіграє рушник на весіллі, бо й саме слово «заручини» пішло від слова «рушник».

Довгими осінніми та зимовими вечорами дівчина, співаючи на вечорницях, вишивала свій рушник, вкладаючи в нього свою ніжну дівочу душу.

*Ой ластівонька купалася,
Край бережка сушилася,
Край бережка сушилася.
Дівка Маруся журилася,
Ой ще рушничків не надбала,
А вже Івана сподобала.
Ой ще рушничків не зробила,
А вже Івана полюбила.*

На весіллі рушникові відводилась воістину врочиста роль. Для цієї події рушники готувалися вибагливо-декоративні, різного розміру та довжини. Рушником вистилають дорогу на весіллі від порога до столу, а то й від воріт до дверей хати.

У давні часи для того, щоб молодята одружилися, а їхній шлюб вважався канонічним, використовували майже півсотні вишитих рушників: один використовували для батьківського благословення, на інший – клали весільний коровай, третім – зв'язували руки молодих, четвертий – наречена повинна була принести в будинок нареченого. Рушниками прикрашали весільні столи. І пов'язували на грудях дружбам, дружкам, старостам і т.д. У сучасному весільному обряді число рушників помітно скоротилося. Їх залишилося всього п'ять: вінчальний рушник, рушники для ікон молодих (божник), руки молодих перев'язуються союзним рушником і під коровай лежали хлібо-сольний рушник [3, с. 34].

Символами єднання на весіллі є рушник і хліб. У різних регіонах України весільні обряди значно відрізнялися. Наприклад, на Чернігівщині під час сватання дівчина (якщо була згодна вийти заміж) виносила для сватів рушники (так звані «плечові») на дерев'яному тарелі або на хлібі. Свати перев'язували ними один одного. На заручинах відбувалася церемонія посаду – на столі клали хлібину, яку старший староста накривав рушником, на нього дівчина і хлопець поклали руки, і староста рушником їх перев'язував. Далі відбувалося благословення: молоді ставали навколішки на рушник перед батьками (які сиділи на лаві), й батьки тричі благословляли їх хлібом-сіллю. На дівич-вечорі старша дружка садовила поряд молодого й молоду, накривала їх рушником і посипала житом. У день весілля молода була підперезана рушником (найчастіше тканим кролевецьким). Такий рушник жінка зберігала впродовж усього свого життя [8, с. 205].

Рушник, на якому благословляють молодих, є основним. Цей рушник є найдовшим і найбагатшим від інших. Його вишиванню приділяли особливу увагу, адже він ставав оберегом майбутньої родини. В. К. Борисенко зазначала, що у народі рушник, на який стають молоді, здавна символізував єдиний життєвий шлях подружжя, його долю. Він символізував хмарину, на якій наречений з нареченою немов піднімалися в Царство Небесне, де благословляв їх шлюб сам Господь і скріплював їх священними узами шлюбу. Рушник, на який наречений та наречена ставали ногами, ні в якому разі не мав містити в собі орнаментів з квітів чи птахів. Квіти та птахи символізують основні сімейні цінності – спільне життя, кохання, дітей, тому під ноги їх не клали. На цьому рушникові вишивали рослинний орнамент. Найбільш характерними були калина, виноград, дубове листя та жолуді. Іноді рослинний орнамент замінювали геометричним, характерним для того чи іншого регіону. Головна вимога до рушника, що стелився під ноги молодят, – неперервність орнаменту від краю до краю рушника, щоб не переривалася життєва дорога молодого подружжя [1, с. 24–26].

Вишивка весільного рушника – це сакральне дійство, від якого залежить щастя й добробут молодої родини та доля їх майбутніх дітей. Вишиваючи рушник треба пам'ятати та знати традиції власного роду.

Найчастіше для весільного рушника обирали лляну домоткану тканину. За традиціями наших предків ширина рушника повинна бути 40 сантиметрів, а у довжину рушник сягає від трьох до п'яти метрів, що є символом довгого подружнього життя. Полотно повинно бути цільним і ні в якому разі не зшитим із двох частин. Адже, життєва дорога має бути рівною, а сама родина єдиним цілим. Весільний рушник не повинен мати обрізних країв, бо за легендою, нитка, що тче рушник, – «наче доля, повинна ходити зліва направо і не повинна обриватись». Такий рушник не можна використовувати для весільних обрядів, бо кожна обірвана чи обрізана нитка по краю вказує на сварку молодого подружжя або на проблеми із здоров'ям чоловіка чи жінки [5, с. 214].

Перш ніж починати вишивати, майстрині знали, що не менш важливим від вибору тканини, є підбір ниток і голки для вишивання рушника. Так, Марія Іванівна Гапон з м. Ічні знає, що голки треба купувати в понеділок і берегти ту, якою починалася робота, щоб нею і закінчити [2, с. 83].

У Сосницькому районі існували такі правила, пов'язані з вишивкою рушників: починати вишивати треба в жіночі дні, тобто в середу, п'ятницю, суботу; закінчуючи вишивання, хоча б один стібок залишити недошитим, тоді наступна річ буде вишиватися легко і швидко.

Ручнопрядені сукані вдвоє лляні відбілені нитки – біль використовували для вишивки рушника. Поряд із білими найпоширенішими були червоні нитки. Їхнє широке використання пояснюється тим, що у слов'янських традиціях червоний колір був домінуючим у символічній структурі ритуалів, оскільки володів магичною силою. Червоною стрічкою обв'язували «вільця» на весільному столі та

пару пляшечок горілки. Звичайно був присутній і чорний колір на рушниках [2, с. 42].

З давніх-давен рушники в українських обрядах виступали як обереги. Цього магічного значення рушнику надавала вишивка, через форму, орнамент, колір, місце розташування окремих елементів. Так, дивлячись на вишитий рушник можна зрозуміти, що кожен елемент його візерунку має своє символічне значення. Все багатство орнаментів, що на сьогоднішній день зустрічається на вишитих рушниках, можна об'єднати у три великі групи: геометричні, рослинні та тваринні.

Геометричні орнаменти – найдавніші, саме вони дійшли до нас з часів Трипілля. Цілком можливо, що в давнину вони були більш натуральними, а з часом поступово перетворювалися на абстрактні символи. Елементи геометричних орнаментів дуже прості – кружечки, трикутники, ромби, лінії, хрести тощо. В деяких орнаментах, наприклад, такому як «рожи» (зірки) прослідковуються відомі нам символи, зокрема, зображення Сонця. Сьогодні важко судити про первинне значення геометричних символів. Вважається, що на рушниках відображаються орнаменти, що несуть символіку стародавніх культур та обрядів, значення яких, в більшості, втрачене в часі. Проте, навіть незважаючи на те, що ми досить часто не знаємо істинного змісту геометричних символів на рушникові, вони мають велике оберегове значення. Геометричні орнаменти вишивали на рушнику, на який ставали ногами наречена та наречений [7, с. 82].

Рослинні орнаменти на рушниках є вираженням поклоніння наших пращурів культу Природи та їх прагнення перенести красу оточуючого світу на полотно. Найбільш провідними елементами в рослинних орнаментах вишитих рушників є Дерево життя, та Берегиня. Дерево життя як правило, зображають у вигляді гілок з листям, Берегиню – у стилізованому вигляді жінки-матері з піднесеними вгору руками у супроводі павичів. Рушники із зображенням Берегині зазвичай обведені хвилястою безперервною смужкою, що є символом тривалості життя. В деяких регіонах основними елементами рослинних орнаментів є верба та калина. Недарма кажуть: «Без верби та калини нема України». Рушник, на який наречений та наречена ставали ногами містив у собі орнаменти калини, винограду, дубового листа, хмелю.

Калина – дерево нашого українського роду. Оскільки ягоди калини червоні, то вони стали символом крові та невмирущого роду. Ось через це весільні рушники тяжкі тими могутніми гронами [7, с. 83-84].

Дуб – священне дерево, що уособлювало Перуна, бога сонячної чоловічої енергії, розвитку життя. Тому молоді чоловіки мали на собі чудодійний оберіг життєдайної сили свого роду.

Символіка винограду розкриває нам радість і красу створення сім'ї. Сад-виноград – це життєва нива, на якій чоловік є сіячем, а жінка має обов'язок рости й плекати дерево. Мотив винограду «в'ється» на родинних рушниках.

Серед тваринних елементів на весільних рушниках зображуються голуби, лебеді чи пави, але обов'язково парою, що символізує нерозлучність молодого подружжя. Характерною ознакою весільного рушника є розташування птахів один до одного голівками. Вони або тримають у дзьобику ягідку калини, або сидять в основі дерева, символу нової сім'ї. Такі узори зображували на рушнику під весільний коровай. Цей рушник був найбільш яскравим та змістовним.

З великою любов'ю наш народ ставиться до ластівки – вірної супутниці людської оселі. Ця пташечка завжди несе добру звістку. Саме вона турбується, щоб людина не пропустила благословенної пори для створення сім'ї та зміцнення господарства. Птахи – то символи людських душ.

На рушнику під коровай вишивали квіткові композиції, зокрема, найбільш поширеними були квіти лілії та троянди (ружа) в поєднанні одна з одною або окремо.

Тасмницю життя приховує в собі і квітка лілії. В легендах квітка лілії – то символ дівочих чарів, чистоти та цноти. Вишита квітка лілії допоможе розгадати тасмницю тих чарів. Якщо пильно придивитися до контурів геометричного узору, то вимальовуються силуети двох пташок – знаку любові та парування. Крім квітки, невід’ємною частиною орнаменту є листок і пуп’янок, що складають нерозривну композицію триєдності. У ній закладено народження, розвиток та безперервність життя. В орнаменті лілію доповнює знак, що нагадує собою хрест. Він – магічний, тому й благословляє пару на утворення сім’ї. Адже хрест є прадавнім символом поєднаних сонячної батьківської та вологої материнської енергій. Іноді над квіткою вишиті краплі роси, які також означають запліднення [6, с. 18].

Рушники, якими прикрашалися ікони, були різними для нареченої та нареченого. Спільним елементом на орнаментах цих рушників були квіти лілії, що символізує собою продовження роду, а на жіночих рушниках – ще й незайманість, та виноградне листя із виноградними гронами, що символізує достаток в домі. На жіночому рушнику вишивали калину – символ жіночого начала. На рушнику нареченого вишивалося дубове листя та жолуді, що означали стабільність, силу та здоров’я [5, с. 58].

Орнаментация рушників на Україні надзвичайно різноманітна. У кожному локальному центрі склалися свої традиційні мотиви, особливості їх композиційної побудови, колірна гама.

Так на Полтавщині рушники вишивалися полтавським декоративним швом або гладдю. Вишивалися вільно, як пісня лилася знизу догори. Вільно наносився малюнок орнаменту на полотно і зашивався нитками. Декор був безмежно багатий та розмаїтий, з домінуючими червоними нитками, рідше в поєднанні з синіми, а раніше (XVII – другої половини XVIII ст.), коли ще не було червоного барвника, то й взагалі лише синіми нитками. Наприкінці XIX – початку XX ст., почали вишивати різнобарвними нитками – як бавовняними так і вовняними. Типовий орнамент полтавського рушника – це стилізовані казкові квіти у вигляді вазончика (дерева життя), на якому можна пізнати всю найхарактернішу рослинність України, оспівану та опоетизовану в усній народній творчості. Вишивають соняшник і калину, виноград і рожу, тюльпан і гвоздику, барвінок і дубовий листок, жолуді і суніці, вишню і вербичку. Крім основного деревця-вазона, що є центральним і головним декоративним елементом полтавського рушника, є ще окремі галузки, підпорядковані основному елементові: ними декорували низ та краї рушника, а то й усе поле. Серед квіток часто вишивалися пташки — півник чи зозуля, голубка, сорока чи якийсь казковий птах [9, с. 426 – 427].

Своїм художньо-образним вирішенням виділяються подільські рушники (Вінницька та Хмельницька області). На Поділлі як і на Чернігівщині, рушники декорували найчастіше засобами ткання, але разом з тим були поширені і вишивані, особливо в південно-західних районах Вінниччини. На всю Україну славиться клембівський рушник. Він великого розміру, вишивається «качалочкою» різнобарвними нитками, геометризованим рослинним орнаментом, квітами, галузками, деревцями, птахами, антропоморфним орнаментом та зображенням тварин. До того ж, вишивка – двостороння. Особливо чарівні клембівські рушники, вишивані сухозлоттю (парчевими нитками) або мішурою. Вишивався він на білому полотні геометричним орнаментом, ним оздоблювали образи, картини. І якщо для Чернігівщини характерний червоний колір декору, то Поділля кохалося в різнобарвності як вишитих, так і тканих рушників. Подільські рушники виділяються технікою виконання і кольоровим строем. Вишиті вони червоними, жовтими, синіми, зеленими, чорними вовняними нитками, що лягають рельєфними опуклими рядами, утворюючи виразні, сповнені спокійного ритму композиції [9, с. 427].

Кожен куточок України славиться своїми багатими, різноманітними рушниками. Характером та засобами декорування різняться між собою всі рушники України. Слід зазначити, що всі рушники вирізняються своєю оригінальністю та красою.

Рушник – у свідомості українського народу наділявся широким спектром знакових властивостей і саме тому він являє собою значне непересічне явище духовної культури, будучи етнічним культурним символом України.

Весільний рушник – це оберіг, призначений захищати подружжя від усіляких негараздів. Магічність несуть у собі символи у візерунках. Тому до їх добору потрібно віднестись досить вдумливо, адже, вишиваючи весільного рушника – вишиваєш свою долю!

Джерела та література:

1. Борисенко В. К. Сватання: про обрядові дії / В. К. Борисенко // Наука і суспільство. – 1991. – № 3. – С. 24 – 26.
2. Зайченко В. Вишивка Чернігівщини / В. Зайченко. – К: Родовід, 2010. – 208 с.
3. Зайченко В. Архаїчні мотиви рушників Чернігівщини. / В. Зайченко // Народне мистецтво. – 2000. – № 1–2. – С. 34 – 35.
4. Захарчук-Чугай Р. В. Про сучасну вишивку рушників / Р. В. Захарчук-Чугай // Народні художні промисли України. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 32 – 41.
5. Здоровега Н. І Нариси народної весільної обрядовості на Україні. / Н. І. Здоровега. – К., 1974. – 214 с.
6. Знаки 155 стародавніх українських вишивок / [авт. тексту Т. Островська]. – К.: Бібліотечка журналу «Соняшник», 1992. – 72 с.
7. Кара-Васильєва Т. Українська вишивка / Т. Кара-Васильєва, А. Чорноморець. — К.: «Либідь», 2005. — 160 с.
8. Литвинова-Бартош П. Весільні обряди і звичаї у селі Землянка Глухівського повіту у Чернігівщині / П. Литвинова-Бартош // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1900. – Т. 3. – 267 с.
9. Наука і культура. Україна: Щорічник / Редкол.: О. Сергієнко та ін. – 1988. – Вип. 22. – 520 с.
10. Немирівська Т. Ф. Чернігівські узори / Т. Ф. Немирівська // Народна творчість та етнографія. – 1975. – № 46. – 105 с.

Олеся Чиж

ПЕРЕДВЕСІЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ НА РІВНЕНЩИНІ (НА МАТЕРІАЛАХ ДУБРОВИЦЬКОГО ТА РОКИТНІВСЬКОГО РАЙОНІВ)

У статті проаналізовано ступінь збереженості передвесільної обрядовості у сучасних умовах, охарактеризовані її базові елементи та особливості.

Ключові слова: передвесільна обрядовість, сватання, заручини, змовини, оглядини, запити, церковні сповіді.

Осінь, як кажуть, – пора весілля грати. Саме «грати весілля», адже шлюбний ритуал – це своєрідна народна драма з відповідними піснями, приспівками й примовками. Якщо сьогодні весілля справляють упродовж одного дня (як правило, вихідного), то ще зовсім недавно його гуляли цілий тиждень. Зазвичай, говорили так: «п’ятниця – починальниця, субота – коровайниця, неділя – вінчальниця, у понеділок – їсти та пити, у середу – похмелятися, а в четвер після обіду та й додому поїду» [3, с. 44–46].

Весільна обрядовість привертала до себе увагу дослідників, остеронь не лишилося й питання вивчення її в окремих циклів: передвесільного, весільного, післявесільного, з властивими для кожного періоду обрядовими мотивами і діями. Так, І. Лозинський [6], О. Курочкін [4], В. Кравченко [5], В. Борисенко [3] у своїх дослідженнях зверталися до даної проблеми. Утім, робилося це побіжно, з використанням загальноукраїнських матеріалів, без регіональної специфіки. З огляду на це, ми ставимо за мету проаналізувати особливості передвесільної обрядовості на теренах Рівненщини, зокрема, на матеріалах Дубровицького та Рокитнівського районів, порівняти традиції минулого та сучасності.

Весіллю передувало тривале знайомство молодих людей: вуличні гуляння, вечорниці, досвітки. Співжиття до шлюбу заборонялося. Повага до дівочої честі становила характерну рису українського сімейного побуту.

Найкращим часом для весіль була осінь: з 15 серпня до 14 листопада. Згідно із законами народної етики починати весілля серед тижня вважалося непристойною справою, тому їх найчастіше планували на вихідні або на свята, з приходом календарного свята Покрови. Ось чому і нині незаміжні дівчата саме на це свято ідуть до церкви та просять Покровоньку, щоб послала їм красеня парубка й щасливу долю [6, с. 36].

На теренах Рівненщини дана традиція зберігається, однак планують дату весілля так, аби не співпадало зі святами за церковним календарем. В Україні, як правило, шлюб брали дівчата у 16–18 років, хлопці – у 18–22 роки. На теренах Дубровицького і Рокитнівського районів дівчата виходять заміж інколи навіть і в 15 років, а хлопці значно пізніше – у 20–22 роки [1; 2].

Одруженню передували певні обрядові дії, спрямовані на досягнення згоди обох родин і наречених: запити, сватання, оглядини й заручини. Запити – це попереднє розвідування родиною молодого про наміри батьків молодої. Цей термін був поширений переважно на Харківщині та Сумщині, Рівненщині; на Чернігівщині й Кіровоградщині – «допити», на Івано-Франківщині – «визнавки». На розвідини йшли мама або тато молодого чи хтось з близьких родичів [3, с. 57]. На Рівненщині мати запрошувала свою тітку по батьковій чи материнській лінії, оскільки та була за віком старша, відповідно й досвіду в таких справах мала значно більше. Вони їхали до батьків молодого і домовлялися про сватання. На початку ХХ ст. звичай попереднього розвідування щодо згоди на сватання перетворюється у ввічливе попередження про прихід сватів нареченим нареченої, а та в свою чергу повідомляє радісну звістку своїм батькам.

Після запитів відбувався обряд сватання – перша зустріч представників молодого з молодою та її батьками для досягнення згоди на шлюб. Сватання проводили на М’ясницькі свята та від Паски до Трійці. Посередників під час сватання найчастіше називали «старостами», але трапляються також назви «сват», «посланець», «говорун». У старости просили, переважно, близьких родичів, поважних одружених чоловіків. Оскільки успіх сватання залежав і від уміння вести розмову, то при виборі старшого старости обирали гострого на язик і дотепного чоловіка, який умів артистично

виголосити традиційну промову про мисливців, які побачили на снігу слід куниці-красної дівичі, і якому були притаманні такі риси вдачі, як комунікабельність й дотепність, що береться до уваги й понині.

Сватати дівчину вирушали пізно ввечері, щоб на випадок відмови зберегти сватання у таємниці. Супроводжували все це дійство піснями та танцями. Зайшовши у хату з хлібом у руках і привітавшись, старости починали традиційну розмову про мисливців, які натрапили на слід куниці – красної дівичі, чи купців, котрі дізнаються про товар, тощо. Дівчина в цей час не виходить до сватів, а знаходиться в іншій кімнаті. Після традиційних вітань і промов старостів батьки кликали дівчину й прилюдно запитували її згоди на шлюб. Відповідь нареченої була обов'язковою та вирішальною. Якщо відповідь позитивна, свати поверталися з гучним співом, якщо ж отримували відмову – тихо й без зайвих розголосів. Відмова означала сором для родини, і могла негативно позначитися на подальшій долі молодого парубка.

На знак згоди сватів перев'язували рушниками або підносили їм на хлібі хустки чи рушники. Нареченого дівчина перев'язувала хусткою. У випадку відмови старостам давали гарбуза. У сучасних умовах на Рівненщині гарбуз майже не вручають, бо сватати ідуть лише, коли дівчина попередньо дала згоду на шлюб. У разі позитивної відповіді нареченої раніше попередньо обговорювали питання про придане, а нині такого не спостерігається [1; 2].

На Рівненщині на сватання їде уся сім'я молодого: батьки, рідні сестри та брати, тітка та дядько зі сторони батьків, дід та баба, хрещені батьки – загалом до 15 чоловік. По завершенню сватання батьки нареченої повідомляють дату свого приїзду до нареченого, що отримало назву оглядини.

Оглядини (обзорини, умовини, домовини) – родина нареченої приїздить до нареченого. На оглядинах батьки дівчини знайомилися ближче з майбутньою ріднею, її статками. У межах Рівненщини оглядини відбуваються двічі, коли родина молодого приїздить на сватання до дівчини, відбувається своєрідний огляд добробуту родини і навпаки. Як у Дубровицькому, так і у Рокитнівському районах під час других оглядин найчастіше відбуваються й заручини – своєрідне закріплення остаточної згоди на шлюб і прилюдне оголошення цієї події. Назва обряду походить від з'єднання рук, що за народним звичаєм, набиравало юридичної сили; молоді подають заяву, визначається дата весілля. У призначений для заручин час батьки й родичі молодого, зайшовши з хлібом у хату молодої, сідали до столу. Старший староста брав рушник і накривав ним хліб, на нього клав руку молодої й молодого і перев'язував їх рушником. Після подання заяви наречена лишається у нареченого, певний період часу може проживати у домі батьків майбутнього чоловіка [1; 2].

Часто бувало, що різні обряди передвесільного циклу відбувалися в один день: наприклад, сватання й оглядини, або сватання й заручини. Оглядини могли здійснюватися формально, якщо молодята з однієї місцевості, то на селі добре знали родину нареченого чи нареченої, їх матеріальний стан, тому потреби в оглядинах не було [1]. Однак із часом і на теренах Рівненщини поступово починає зникати звичай попереднього розвідування на згоду сватання, оскільки молоді самі наперед домовляються про сватання і сповіщають про це своїх батьків.

Перед весіллям молоді мали виконати ще один весільний обряд – сходити на сповідь до церкви (церковні сповіді). Молодята дотримуються посту один тиждень, і на вихідних ідуть до церкви на сповідь. Лише після цього вони можуть бути допущеними до вінчання [2].

У передвесільний етап молоді влаштовують прощання з дівочтвом і парубоцтвом, все це відбувається окремо. Даний обряд є модернізованим сьогоденням, і значно популярним. Незважаючи на те, що давніх пісень і не співають, однак на теренах Рівненщини вони збереглися й до сьогодні:

*«У неділю рано до сонця,
Сіла Валя біля віконця,
Всі гадочки перегадала,
Дружечок позбирала.
– Та дружечки ви мої,
Звийте віночок тепер мені,
Бо я завтра часу не матиму,
Буду до шлюбу збиратись» [1; 2] та багато інших.*

Таким чином, весільні звичаї є глибокими за змістом, багатими і різноманітними в залежності від регіону. Багато з елементів сучасному населенню здається незрозумілими, недоречними у використанні в сьогоденні. Але саме у них віддзеркалюється життя нашого народу, його моральні цінності та духовні ідеали. Передвесільний етап є важливим елементом весільної обрядовості, наповнений яскравими обрядами, які жителі Рокитнівського і Дубровицького районів, хоча й у видозміненому вигляді, але все ж намагаються дотримуватися, бо вважають їх запорукою сімейного добробуту новоствореної сім'ї.

Джерела та література:

1. Денищич Ганна Федорівна 1945 р. н., жителька с. Будимля, Дубровицького району Рівненської області.
2. Крижик Любов Михайлівна 1962 р. н., жителька с. Переходичі Рокитнівського району Рівненської області.
3. Борисенко В. Весільні звичаї та обряди на Україні: Історико-етнографічне дослідження / В. Борисенко. – К.: Наукова думка, 1988. – 192 с.
4. Курочкін О. До історії сватання на Україні / О. Курочкін // Народна творчість та етнографія. – 1971. – № 4. – С. 77–81.
5. Кравченко В., Дворяковський С. Весільні обряди Рівненщини. Фольклорно-етнографічні записи XIX – поч. XX ст. / В. Кравченко, С. Дворяковський. – Рівне : Волинські обереги, 2010. – 140 с.
6. Лозинський І. Українське весілля / І. Лозинський. – К.: Наукова думка, 1992. – 169 с.

РОЗДІЛ 7. ПРАВОЗНАВСТВО

Вікторія Головка

ПРАВА ЛЮДИНИ ТА ЗАХИСТ ЇЇ ГІДНОСТІ В УКРАЇНІ НА ШЛЯХУ ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ

У статті проаналізовано загальний рівень захисту прав людини та її гідності в Україні. Зроблено акцент на необхідність реформ у цій сфері українського законодавства задля відповідності європейським стандартам.

Ключові слова: права людини, гідність людини, авторитарна та європейська модель поваги, Національна стратегія у сфері прав людини.

Після «Революції гідності» в Україні питання про повагу і захист прав людини стали надзвичайно актуальними. Сьогодні потреба у теоретичній та практичній розробці цих питань тільки зростає. Адже йде процес формування сучасної політичної нації, в якій головною дійовою особою стає свідомий громадян з високим почуттям власної гідності. Ось чому так важливо утвердити у суспільній та індивідуальній свідомості природне право людини на повагу і захист гідності, адже це важливий соціальний ресурс для зміцнення політичної єдності нації та правопорядку, громадської злагоди і національного порозуміння.

Отже, забезпечення реалізації та захисту прав людини і громадянина в сучасній Україні є однією з найбільш актуальних проблем сьогодення, розв'язання якої виступає важливим науковим і практичним завданням.

Аналіз досліджень і публікацій свідчить, що проблематика прав людини є достатньо розробленою в науці та належно представленою в юридичній літературі. У попередні роки значна увага приділялась цим проблемам (особливо їх міжнародно-правовим аспектам) у фундаментальних дослідженнях І. Голованя, В. Кампо, С. Добрянського, О. Павлишина, П. Мартиненка, П. Рабиновича, О. Герасимів, М. Буроменського, В. Буткевича, В. Денисова, та інших правників. У новітній період з'явилися також праці К. Андріанова, Л. Липачової, Л. Пастухової, Н. Радановича, С. Федика, А. Федорової та інших вчених.

Разом з тим окремі питання забезпечення прав людини та захисту її гідності в Україні на шляху до європейських стандартів потребують додаткового висвітлення. Звідси метою цієї статті є проведення аналізу загального рівня захисту прав людини та її гідності в нашій державі, обґрунтування необхідності реформ у цій сфері.

Україна з початку свого державного будівництва виявила намір посісти належне місце у світовому співтоваристві. Першим кроком у цьому напрямку став вступ України до Ради Європи і відповідне освоєння нею праволюдних стандартів цієї організації. У той час, коли Рада Європи є перспективною формою політичної інтеграції держав Європи, ще більші можливості співпраці не лише у політичній сфері, а й у сфері соціальної, економічній відкриваються для України у такому міжнародному інтеграційному об'єднанні, як Європейський Союз, угоду про асоційоване членство з яким було підписано у березні 2014 р. після доленосних подій на Майдані впродовж грудня 2013 – березня 2014 р. [2, с. 151]. Ратифікувавши у 1997 р. Конвенцію про захист прав людини і осново-

положних свобод (далі – Конвенція), Україна зобов’язалась виконувати ухвалені щодо неї рішення Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) [9, с. 128]

У пострадянські часи в Україні на ґрунті критичного переосмислення радянської моделі сформувалася власна перехідна, а по суті авторитарна модель поваги і захисту гідності людини (особливо за часів президентства В. Януковича).

За європейською класифікацією Україну слід віднести до країн «законності», що, як відомо, існували в Європі у період із ХІХ ст. і до закінчення Другої світової війни. Це означає, що в Україні функціонують правові механізми, культура, які існували у питаннях поваги і захисту гідності людини в Європі близько 100 років тому. Українська модель має елементи схожості з сучасною Європейською Моделлю, проте поки що відмінна від неї. [1, с. 167]

Так, в Україні як країні «законності» питання поваги і захисту (охорони) гідності людини регулюються переважно цивільним та кримінальним законодавством. Конституційне закріплення цих питань хоч і має місце (статті 3, 21, 28, 41, 68, 105 Конституції України), але залишається лише джерелом їх законодавчого регулювання, яке є основою чинної практики судів загальної юрисдикції. Відповідні законодавчі положення містить, зокрема, чинний Кримінальний кодекс України (розділ ІІІ «Злочини проти волі, честі та гідності особи»), який передбачає кримінальну відповідальність за злочинні посягання на гідність особи. Україна рухається у межах європейського вектора розвитку, але з певним відставанням, яке є об’єктивним і може бути подолано у найближчий час.

Цікавим є аналіз судової практики з питань поваги і захисту гідності людини в Україні, який вказує на те, що ця практика обмежує і без того незначні можливості громадян. На це вказує, зокрема, її узагальнення, що міститься у постанові Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2009 р. № 1 «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи». У цій постанові Верховний Суд виклав правову позицію, згідно з якою під гідністю людини слід розуміти цінність кожної фізичної особи, яка наділена унікальними біопсихосоціальними властивостями [7, с. 8]. Але для чого тоді Т. Аквінський, Дж. Локк і сотні їм подібних намагалися донести до нас свої природно-правові погляди на повагу і захист гідності людини, якщо після Декларації і Конвенції наші суди їх не адаптують? В цьому головний недолік авторитарної моделі.

На думку І. Голованя та В. Кампо у трактуванні гідності людини Верховний Суд України допустив деякі неточності та пропуски, які в майбутньому слід виправити, з чим слід повністю погодитися.

По-перше, Суд у цьому питанні став майже на матеріалістичні позиції, що серйозно обмежує інтереси громадян. Адже захист гідності може стосуватися не тільки живих людей, а й померлих [6, с. 60–61].

По-друге, Верховний Суд України випустив з уваги той факт, що право на повагу гідності особи опосередковано порушується у будь-якій цивільній справі, коли суд загальної юрисдикції встановлює факти порушення, невизнання або оспорювання її відповідного цивільного права. На жаль, Верховний Суд розглядає захист права на таку повагу тільки у випадку прямого або буквального його порушення, а тому не торкається випадків опосередкованого порушення. Але ж у суді особа, наприклад, може відстоювати не тільки своє право на власність щодо певного майна (його частки тощо), а й одночасно – природного права на повагу її гідності як власника. І якщо суд встановлює, що відповідач дійсно порушив право особи на цю власність, то він також повинен визнати, що цей відповідач знехтував і її правом на повагу гідності власника, а тому повинен відшкодувати зацікав-

леній особі відповідну моральну шкоду.

Аналіз практики судів загальної юрисдикції вказує на необхідність якісного покращення захисту ними права особи на повагу її гідності як фундаментальної духовної та соціальної цінності. Очевидно, що не можна зводити посягання на гідність особи тільки до завдання їй матеріальної шкоди (здоров'ю тощо), як це суди роблять сьогодні, дотримуючись зазначеної постанови Верховного Суду. Бо це не відповідає європейським стандартам, які стали для України, зокрема після підписання Угоди про асоціацію з ЄС у 2014 р., певним політичним орієнтиром. Чомусь ЄСПЛ, на відміну від українських судів, не потрібні довідки про шкоду здоров'ю (хоча вони можуть бути додані до єврокартки громадянина), завдану потерпілій особі порушенням її права, гарантованого Конвенцією; він призначає їй відповідну грошову компенсацію за моральну шкоду (фактично – за посягання на гідність людини) на підставі самого факту порушення її конвенційного права [1, с. 168].

Йдеться не тільки про обов'язок виплати державою заявникові справедливої компенсації за порушення його конвенційного права, але й також про обов'язок усунути ті недоліки національного законодавства, які – за висновком ЄСПЛ – спричинили таке порушення. Щодо другого виду обов'язків України ситуація актуалізувалась у зв'язку з тим, що в останній період ЄСПЛ досить часто почав у своїх рішеннях звертати увагу на випадки, коли причиною порушень прав людини були певні прогалини саме законодавства. Означені нормативні положення цього регламенту діють ще з березня 2011 р.

Звідси випливає принципово важливий висновок: рішення вважаються виконаними, якщо держава-відповідач сплатила заявнику передбачену судом справедливую компенсацію за порушення її конвенційних прав, навіть якщо і не було ліквідовано ті недоліки законодавства, які ЄСПЛ у своїх рішеннях вважав безпосередньою причиною таких порушень.

Інститут НАПрН дослідив рішення ЄСПЛ, ухвалені ним за період 2008–2013 рр., в яких фіксувалися законодавчі причини порушення конвенційних прав. Загалом таких рішень було виявлено 122 (що становить 20,7 % від загальної кількості рішень, ухвалених щодо України протягом зазначеного шестиріччя). При цьому зазначимо, що оскільки у багатьох з них ЄСПЛ визнавав порушенням не одне, а декілька конвенційних прав, то загальна кількість його законодавчих «претензій» до України може перебільшувати загальну кількість проаналізованих рішень.

Наведені показники дають змогу дійти висновку про те, що основна причина порушень прав, передбачених Конвенцією, вбачається ЄСПЛ все таки у недоліках правозастосовної діяльності (понад 79 %) [9, с. 128–129].

Як відомо, Президент України своїм Указом від 15 жовтня 2014 р. запропонував Кабінету Міністрів України у стислі строки підготувати і подати йому на затвердження проект дуже важливого документа – Національної стратегії у сфері прав людини (далі – Стратегія).

На виконання цього Указу Голова Кабінету Міністрів України доручив центральним та місцевим органам виконавчої влади та деяким науковим установам (зокрема Національній академії правових наук України) розробити та представити Уряду пропозиції щодо розробок цього проекту. Міністерством юстиції України – як організаційно-координаційним центром цієї підготовчої роботи – було утворено спеціальну робочу групу.

Метою Стратегії є підвищення рівня гуманістичності конституційного й іншого законодавства України та практики його застосування відповідно до європейських стандартів шляхом розширення та змістовного збагачення прав і основоположних свобод людини та посилення гарантій їх реальності, а також додержання справедливого балансу з інтересами охорони і захисту державного суве-

ренітету, національної безпеки та територіальної цілісності Української держави.

Як висновок слід відзначити, що повне й послідовне впровадження цієї Стратегії дозволить розширити та змістовно збагатити правовий статус людини і громадянина в Україні, забезпечити його більшу реалістичність. Якщо, разом з тим, будуть враховані всі недоліки національного законодавства, які виявив ЄСПЛ, то вже зовсім скоро ми отримаємо повну відповідність Європейським стандартам у сфері прав людини та захисту і поваги людської гідності. Саме на це, як уявляється, мають бути спрямовані подальші наукові розробки у цій сфері.

Джерела та література:

1. Головань І. Повага і захист гідності людини в Україні: проблеми впровадження європейської моделі / І. Головань, В. Кампо // Право України. – 2015. – № 2. – С. 163–175.
2. Добрянський С. Юридичне гарантування дотримання прав людини інституціями Європейського Союзу: перспективи удосконалення / С. Добрянський // Право України. – 2015. – № 2. – С. 151–163.
3. Загальна декларація прав людини.
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод.
5. Павлишин О. Права людини та методологія їх дослідження крізь призму семіотико-правового підходу / О. Павлишин // Право України. – 2015. – № 2. – С. 46–52.
6. Права і свободи людини і громадянина в Україні (доктрина Європейського суду з прав людини і Конституційного Суду України) : навч. посіб. / вступ. слово і загал. ред. П. Ф. Мартиненка, В. М. Кампа. – К., 2013. – 374 с.
7. Про судову практику у справах захисту гідності та честі фізичної особи, а також репутації фізичної та юридичної особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2009 р. № 1 // Вісник Верховного Суду України. – 2009. – № 3 (103). – С. 7–14.
8. Рабинович П. Основоположні права людини: терміно-поняттєвий інструментарій дослідження та викладання / П. Рабинович // Право України. – 2015. – № 2. – С. 9–23.
9. Рабинович П. Практика Страсбурзького Суду у справах проти України як чинник удосконалення її законодавчих гарантій прав людини / П. Рабинович, О. Герасимів // Право України. – 2015. – № 2. – С. 128–140.

Вікторія Журавель

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ЛІКВІДАТОРІВ ТА ПОТЕРПІЛИХ ВІД АВАРІЇ НА ЧАЕС: ЗМІНИ У ЗАКОНОДАВСТВІ

У статті йдеться про основні засади законодавчої бази про соціальний захист ліквідаторів та постраждалих від аварії на Чорнобильській атомній електростанції. Наголошується на правових змінах, в результаті яких особи, зараховані до I-IV категорій потерпілих від техногенної катастрофи, позбавлені низки пільг та компенсацій по соціальному захисту.

Ключові слова: Чорнобильська катастрофа, ліквідатори, постраждалі, соціальний захист, законодавча база, пільги.

Техногенна катастрофа, що сталася на Чорнобильській атомній електростанції, сколихнула весь світ, але, безумовно, найбільше постраждали білоруські та українські території. Одразу ж після аварії держава гарантувала усім ліквідаторам і постраждалим низку пільг, утім, як засвідчили реалії життя, ствержене на папері не завжди відповідає дійсності.

Проблема соціального захисту ліквідаторів і постраждалих від аварії на ЧАЕС належить до актуальних у плані наукового пошуку. На жаль, про неї згадують лише тоді, коли чорнобильці вдаються до страйків, вимагаючи повернути втрачені пільги, чи взагалі воліють не згадувати, щоби не розбурхувати суспільство. Мета ж нашої студії полягає у тому, аби, спираючись на законодавчу базу, проаналізувати ключові засади законодавства про соціальний захист ліквідаторів і постраждалих від аварії на ЧАЕС та реалізацію їх на практиці.

Основним законом, який спрямований на захист громадян, постраждалих унаслідок Чорнобильської катастрофи, є Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28 лютого 1991 р. № 796-ХІІ (із змінами і доповненнями). У його статтях чітко встановлено перелік осіб, які мають статус ліквідаторів і потерпілих від Чорнобильської катастрофи. Чорнобильці поділені на 1, 2, 3, 4 категорії та для них визначені пільги та компенсації по соціальному захисту чорнобильців. Зокрема, статтею 20 «Про компенсації та пільги, віднесеним до категорії 1» передбачено: п.1 – безкоштовне придбання ліків за рецептами лікарів; п.2 – безкоштовне позачергове зубопротезування; п.3 – першочергове обслуговування у лікувально-профілактичних закладах та аптеках; п.6 – щорічне медичне обслуговування, диспансеризація із залученням необхідних спеціалістів, лікування в спеціалізованих стаціонарах; п.18 – звільнення від сплати податків і мита всіх видів; п.22 – використання чергової відпустки у зручний для них час, а також отримання додаткової відпустки зі збереженням заробітної плати строком 14 робочих днів на рік [2].

Норми пенсійного забезпечення ліквідаторів та потерпілих визначені статтями 49, 50 та 54 даного Закону. Так, ст. 49 «пенсії особам, віднесеним до категорії 1, 2, 3, 4, встановлюються у вигляді: а) державної пенсії; б) додаткової пенсії за шкodu, заподіяну здоров'ю»: ст. 54 пенсії по інвалідності, що настала внаслідок каліцтва чи захворювання, і пенсії у зв'язку з втратою годувальника внаслідок Чорнобильської катастрофи можуть призначатися за бажанням громадянина із заробітку, одержаного за роботу в зоні відчуження в 1986–1990 рр., у розмірі відшкодування фактичних збитків, який визначається згідно із законодавством. В усіх випадках розмір середньомісячної заробітної плати для обчислення пенсії за роботу у зоні відчуження у 1986–1990 рр. не може перевищувати 3 тис. карбованців. Умови, порядок призначення та мінімальні розміри пенсії по інвалідності, що настала внаслідок каліцтва чи захворювання, і пенсії у зв'язку з втратою годувальника внаслідок Чорнобильської катастрофи визначаються актами Кабінету Міністрів України з відповідних питань [2].

Розміри пенсій для інвалідів Чорнобильської катастрофи не можуть бути нижчими 6, 8, 10 мінімальних пенсій за віком. На жаль, виплата пенсій по даній статті не здійснюється. Протягом багатьох років державне фінансування статей Чорнобильського закону було не достатнє і Кабінет Міністрів України в річних проектах державного бюджету закладав практично мізерні кошти. У 2009–2010 рр. чорнобильці змогли через судові позови домогтися пенсійних виплат у межах, визначених даним законом. Однак Кабінетом Міністрів України були внесені зміни до державного бюджету України, яким регламентували не виконувати прийняті рішення судів України, що було підтверджено рішенням Конституційного Суду України. Це призвело до збільшення напруги в чорнобильському середовищі й спричинило 2011 р. акції протестів чорнобильців під Кабінетом Міністрів

України, Адміністрацією Президента, Верховною Радою України. 30 вересня того ж року було підписано Меморандум «Про співпрацю Кабінету Міністрів та Чорнобильців України». 23 листопада затвердили постанову Кабінету Міністрів України № 1210: «Порядок обчислення пенсій особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи». Зокрема, у п.1 йдеться: «порядок» визначає механізм обчислення пенсій по інвалідності, що настала внаслідок каліцтва чи захворювання, і пенсій у зв'язку з втратою годувальника внаслідок Чорнобильської катастрофи відповідно до статей 54 і 57 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи». Пенсії за бажанням особі можуть призначатися з огляду на заробітну плату, одержану за роботу в зоні відчуження протягом 1986–1990 рр., у розмірі відшкодування фактичних збитків.

Утім, після прийняття даної постанови виникла колізія, що близько 80 % інвалідів чорнобильців України отримали мінімальні пенсійні виплати. Відповідно, упродовж 2012 р. Урядом вносилися зміни до порядку обчислення пенсій, але це не вирішило всіх болючих питань чорнобильців. Адже, військовослужбовці строкової служби (солдати) заробітної плати не одержували, а, отже, усі вони отримали мінімальні пенсійні виплати.

Нововведення у «чорнобильському» законодавстві відбулися відповідно до Закону України від 28 грудня 2014 р. № 76-VIII «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України». Також були внесені корективи до Закону України № 796-XII «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи». Згідно із Законом України зміни торкнулися майже усіх категорій потерпілих громадян, у тому числі розмірів додаткових пенсій та компенсаційних виплат, права вибору пільг і компенсацій особами, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи [2]. Однак, правова база трансформована не на користь населення. Наведемо лише кілька прикладів. Так, особи, які зараховані до I-ї категорії постраждалих, втратили змогу вибирати пільги і компенсації, громадян II-ї та III-ї категорій позбавили права першочергового безоплатного отримання санаторно-курортних путівок, путівок на відпочинок, одержання компенсації вартості самостійного санаторно-курортного лікування. Чи не найбільш радикально змінено закон щодо представників IV-ї категорії. Вони взагалі позбавлені пільг, передбачених Законом України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28.02.1991 р. № 796-XII». Також було відмінено статус «зони посиленого радіоекологічного контролю», себто IV зону [2].

Не отримають ряду пільг та компенсацій потерпілі діти та їхні батьки. Зокрема, вони позбавлені наступного: п.1. – повного державного забезпечення дітей до вступу у школи (не старше 8 років) шляхом безкоштовного виховання (утримання) їх у державних та комунальних дошкільних навчальних закладах і надання щомісячної грошової допомоги; п.3 – безплатного проїзду у межах України на усіх видах транспорту (крім таксі) дитині та особі, яка супроводжує хвору дитину; п.5 – щорічного безплатного забезпечення потерпілих дітей путівками на оздоровлення; п.6 – щомісячної виплати в порядку та розмірі, встановленому Кабінетом Міністрів України, незалежно від інших виплат на кожному дитині шкільного віку, яка евакуйована із зони відчуження або народилася після 26 квітня 1986 р. від батька, який на час настання вагітності матері має підстави належати до категорії I-ї або II-ї, чи матері, яка на час настання вагітності або під час вагітності має підстави належати до I-ї чи II-ї категорій; п.8 – щомісячної виплати в порядку та розмірі, встановленому Кабінетом Міністрів України сім'ям на кожному дитині шкільного віку, яка стала інвалідом або перебуває на диспансерному обліку по захворюванню внаслідок Чорнобильської катастрофи, а також дітям шкільного віку, батьки яких стали інвалідами I-ї або II-ї груп чи померли внаслідок Чорнобильської

катастрофи, замість виплати, передбаченої пунктом 6 цієї статті, якщо вказана дитина не перебуває на повному державному забезпеченні; п.10 – отримання путівки для оздоровлення в спеціалізованих оздоровчих закладах жінкам, які проживають на території радіоактивного забруднення, під час вагітності та інше.

«Соціальний захист чорнобильців – твердить Віктор Журавель (очільник чорнобильців Коропщини) – дуже проблематичний, з кожним роком іде зменшення державних видатків на соціальний захист. Урядовою постановою № 1210 від 2011 р. по пенсійному забезпеченню ліквідаторів нас поставили на межу виживання. Невелика частина чорнобильців (в основному працівники Чорнобильської станції та шахтарі), які на момент аварії отримували пристойні заробітні плати, мають максимальні пенсійні виплати, а решта, у тому числі й солдати строкової служби, отримують мінімальні пенсійні виплати (різниця майже в 4 рази). Виходить парадокс, хто виконував свій моральний людський, службовий обов'язок, рятуючи всіх від радіаційного лиха, сьогодні поставлений на межу виживання, а ті, хто в той час заробляв гроші, і на сьогодні мають гідні максимальні пенсійні виплати» [1].

Прикметно, що у переважній більшості ліквідаторів в архівних довідках, у пункті «отримав дозу опромінення», написано – «НЕ ОТРАЖЕНА». А у примітках: – «згідно з випискою з історичного формуляра в/ч «№ А» журнали доз опромінення були знищені через підвищені дози опромінення [акт № 298 от 10.09.1986 г.]».

Таким чином, проаналізувавши законодавчу базу про соціальний захист ліквідаторів і постраждалих від аварії на ЧАЕС, можна зробити висновок, що основний акцент поставлений на зменшення фінансування й забезпечення хворих відповідними ліками; скасування пільг на проїзд у міському та міжміському транспорті, відміні санаторно-курортних путівок на оздоровлення для ліквідаторів II-ї та III-ї категорій. Відбувається повне недодержання законодавства, а, найгірше, з кожним роком зміни стають все болючішими для ліквідаторів, справжні жертви трагедії постійно відчувають проблеми зі здоров'ям, яке похитнулось внаслідок чорнобильської аварії.

Джерела та література

1. Журавель Віктор Іванович 1968 р.н., смт. Короп Чернігівської області.
2. Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали в наслідок Чорнобильської катастрофи» від 28 лютого 1991 року № 796-XII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://24tv.ua/skasuvannya_pilg_hto_bilshe_ne_zmozhe_yizditi_bezkoshtovno_n645766.

Марія Лозбень

ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ РЕГУЛЮВАННЯ ДИСКРИМІНАЦІЇ ПІД ЧАС ТРУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті аналізуються окремі проблеми дискримінації під час трудової діяльності. Проводиться аналіз поняття «моббінг» як соціально-негативного, психологічного явища, розглядаються шляхи протидії йому.

Ключові слова: дискримінація, гідність, моббінг, психологічний тиск.

Постановка проблеми. Тенденцією розвитку демократичного суспільства є інтереси людини, її особистість, потреби, захист її прав і свобод. Надзвичайно важливим є забезпечення соціальної стабільності, гендерної рівності, попередження негативних тенденцій у сфері трудових відносин.

Стан дослідження. Основні теоретичні засади проблеми забезпечення прав були сформульовані видатними науковцями: А. Лушниковим, М. Лушниковою, Д. Месром, І. Новицьким, Л. Петражицьким, Й. Покровським, Р. Халфіною, Г. Шершеневичем та іншими. Упродовж кількох десятиліть проблема моббінгу є предметом дослідження західних фахівців С. Бродського [1], Р. Здибела [2], К. Кмечека-Барана [3], Р. Поздзіка [4], А. Шалковскі [5] та інших.

І хоча окремі питання щодо заборони дискримінації у сфері реалізації права на працю досліджувались у працях таких учених-юристів, як О. Антон, Н. Болотіна, В. Бурак, М. Венедиктова, О. Гаврилюк, Т. Коляда, А. Мовчан, О. Процевський, Ф. Цесарський, О. Ярошенко.

Залишилося чимало проблем, що вимагають наукового осмислення й відповідних рекомендацій.

Метою статті є проведення аналізу окремих положень чинного трудового законодавства щодо дотримання положень про захист осіб від будь-яких проявів дискримінації, зокрема, моббінгу. Проведення аналізу поняття моббінг з точки зору його складових частин, унесення пропозицій щодо удосконалення трудового законодавства в сфері заборони дискримінації.

Виклад основного матеріалу. У ст. 24 Конституції України проголошено принцип відсутності дискримінації. Причому, даний принцип не обмежується вимогою того, що рівність має бути досягнута, а передбачає також розуміння того, що саме має бути рівним і відповідно до якого критерію. За таких умов абстрактне поняття рівності замінюється конкретною сферою застосування і такими критеріями, як раса, колір шкіри, походження особи, стать та інше. Додатковим критерієм дискримінації може бути також несправедливість [6, с. 75].

Міжнародне законодавство також унеможливує дискримінацію працівників. Так, Директива Європейського союзу від 27 листопада 2000 р. встановлює рівність поводження у сфері праці та зайнятості, визначаючи поведінку з метою створення ворожої, принижуючої гідність людини або образливої обстановки як переслідування працівника, що прирівнюється до дискримінації трудових прав. Хартія Європейського союзу про основні права закріплює недоторканість людської гідності та гарантує людині право на власну фізичну та психічну цілісність (ст. 1). Європейська соціальна Хартія (ст. 26) визначає обов'язок держави сприяти припиненню агресивних і принижуючих дій проти працівників на робочих місцях та вживати необхідні заходи їх захисту від дискримінаційних дій з боку роботодавця [7].

Не можна залишити поза увагою прояви дискримінації щодо реалізації права на здорові і безпечні умови праці, закріплені в ст. 2 КЗпП України.

У ст. 153 КЗпП України воно кореспондується з обов'язком роботодавця щодо створення безпечних і нешкідливих умов праці [8]. Між тим таке право, регламентоване й у вище згаданій Європейській соціальній хартії, передбачає обов'язок держави сприяти припиненню агресивних, образливих дій проти працівників на робочих місцях або в зв'язку з роботою і вжиттю необхідних заходів для захисту працівників від таких дій з боку працедавця. Йдеться про заборону «моббінгу» («буллінгу»), що не отримала легального закріплення в чинному трудовому законодавстві.

Поняттям «моббінг» охоплюються знущальні, образливі, агресивні дії проти окремих працівників на робочих місцях або у зв'язку з роботою [7].

Відповідно до ч. 8 ст. 153 КЗпП України, трудові колективи обговорюють і схвалюють комп-

лексні плани поліпшення умов, охорони праці та санітарно-оздоровчих заходів і контролюють виконання цих планів [8].

Моббінг – це активне моральне переслідування особистості або окремої соціальної групи, здійснюване безпосередньо в тій організації, де працівник або група осіб зайняті трудовою діяльністю [9].

Варто відмітити, що поняття «моббінг» плутають з конфліктом. Ці поняття мають суттєві відмінності. Конфлікт – це зіткнення протилежних інтересів і поглядів, напруження й загострення суперечностей між працівниками [10, с. 335], але його можна вирішити й успішно працювати далі, а моббінг означає виживання конкретного працівника з колективу з метою його звільнення.

Розглядаючи ознаки моббінгу, В. Толстоног визначає їх як систематичні і цілеспрямовані дії психічного, поведінкового характеру, які являють собою втручання в приватне життя людини у формі: постійної несправедливої критики і нетолерантних висловлювань; постійного приниження перед колегами; необгрунтованої критики на адресу працівника; ухилення від контактів, а також ігнорування жертви моббінгу, як наслідок ізоляція працівника в колективі; приниження доброго імені, наприклад, шляхом наклепу, образи, висміювання. Науковець розглядає прояви моббінгу у випадках: змушення працівника залишити своє робоче місце через звільнення; підвищення вимог до виконуваної роботи, її результатів; надмірний контроль; погрози здоров'ю; примусу до виконання шкідливої для здоров'я роботи [11].

На думку І. Кісельова моббінг спрямований проти представників расових, етнічних, релігійних, сексуальних меншин, осіб, що володіють ознаками фізичних або психологічних дефектів і відхилень, на тих, хто не схожий на всіх, хто не може постояти за себе. Крім того, моральне переслідування може виникати на ґрунті гендерних відносин. Об'єктом може виступати як конкретна особа, так і група осіб, на адресу кожного з яких відбуваються акти психологічного терору [12, с. 183].

Варто погодитись з Л. Ємельяненко, яка зазначає, що у моббінгу, як і у конфлікті є як мінімум дві конфліктуючі сторони, до яких відносяться окремі індивіди та групи. Конфлікти бувають і багатосторонніми, коли у взаємодії беруть участь більше двох сторін. Учасниками конфлікту можуть бути окремі індивіди, соціальні групи, організації, держави, коаліції держав. Головними учасниками конфлікту є протидіючі сторони, або супротивники. Вони утворюють стрижень конфлікту [13].

Слід зауважити, що ті, хто обирає моббінг у якості «налагодження» відносин у колективі, займають своєрідну позицію «хижака». Мета нападаючої сторони – морально задавити і «загнати в кут» людину, знизити її статус в колективі, зробити ізгоєм. Нерідко емоційне насильство здійснює не одна людина, а згуртована група (тов з англійської означає «натовп» або «спільний напад»). Приблизно половина випадків моббінгу цькування починають керівники або наближені до них особи.

Н. Алексеева і Я. Слободяник, наголошують на тому, що трудове законодавство забороняє дискримінацію працівників, утиск, переслідування. Але у вітчизняній нормативно-правовій базі не сформульовано поняття моббінгу. У зв'язку з чим роботодавець не несе відповідальності за допущення ситуації з моббінгом. У результаті чого, конфлікти, які виникають в організаціях, поглинають багато людських ресурсів, часу, що, у свою чергу, негативно відбивається на психологічній атмосфері в колективі і призводить до суттєвого зниження рівня продуктивності праці персоналу. Однією з головних умов підвищення ефективності діяльності керівника щодо попередження та подолання моббінгу серед підлеглих є наявність у нього почуття обов'язку та відповідальності за життя й здоров'я (в тому числі психічне) підлеглих. Дуже важливо, щоб турбота про підлеглих стала внутрішньою якістю і стимулом поведінки керівника.

Підтримуємо пропозицію вчених щодо введення «Антимоббінгової політики», яка на їх думку, має складатися з трьох етапів [14].

Перший етап полягає у визначенні існування проблеми і заходів, які доцільно провести з учасниками моббінгу та спланувати план своїх дій щодо подолання моббінгу. На другому етапі обирається стратегія подолання моббінгу та уточнюються відповідні технології. Тут здійснюється реалізація заходів щодо подолання моббінгу та надання допомоги його жертві. На третьому (заключному) етапі вживаються заходи по запобіганню негативних наслідків моббінгу. Відбувається оздоровлення морально-психологічного клімату в колективі та оцінка своїх дій щодо подолання моббінгу та їх результативність. В якості організаційно-управлінських заходів профілактики моббінгу в організації виділяють наступні: створення сприятливого соціально-психологічного клімату в службових колективах; розвиток навиків управління у вищого керівництва; раціональний і чіткий поділ праці між відділами; виключення досить близьких зв'язків між підлеглими і керівником; формування кар'єрного зростання; формування прозорого механізму прийняття управлінських рішень, відкритість інформаційних потоків інформації в організації. Отже, обов'язком керівника підприємства є створення гідних умов праці для всіх працівників. Попередження та подолання моббінгу серед підлеглих є його прямим обов'язком. Проте більшість керівників психологічно не готові до вирішення цього питання [14].

Відповідно до Проекту КЗпПУ від 27.12.2014 р., а саме пункту 3 статті 3 «Недопущення дискримінації у сфері праці»: «Особи, які вважають, що вони зазнали дискримінації у сфері праці, мають право звернутися до суду із заявою про відновлення порушених прав, відшкодування матеріальної та моральної шкоди» [15].

Висновки. Дефініція «моббінг» порівняно нова для українського трудового законодавства, не зважаючи на те, що дане явище існує у сфері трудових відносин, тож необхідно розглядати це питання в площині поширення інформації серед працівників задля забезпечення правового захисту їхніх трудових прав та інтересів.

Характеризуючи моббінг у трудовому колективі необхідно зважати на психологічні особливості кожного з його учасників, адже розвиток подій залежить виключно від дій кожного з них.

Об'єктом психологічного насилля на роботі може стати практично кожен, тож не слід створювати сприятливих для цього умов, а впевнено та коректно триматися в колективі не зачинаючи конфліктних ситуацій.

Учасники моббінгу, а саме його ініціатори, мобери, мають усвідомлювати серйозність наслідків своїх дій. Навіть у випадку ненавмисного, неусвідомлюваного психологічного терору, що інколи має місце у робочому процесі, матеріальні та психологічні наслідки для жертви можуть бути дуже тяжкими.

У Проекті Трудового кодексу робиться спроба вирішити це питання, але на рівні захисту честі, гідності та ділової репутації. Вважаємо за доцільне використати досвід західноєвропейських держав при вирішенні проблеми моббінгу, наприклад, використати нормативну базу Польщі, Франції, Німеччини в сфері захисту працюючих від насилля на робочому місці.

Джерела та література:

1. Brodsky C. M. The harassed worker / C. M. Brodsky. – Lexington, Lexington Books, 1976. – 174 p.
2. Zdubel R. Mobbing w stosunkach pracy (sluzby) – proba definicji / R. Zdubel // Wybrane agadnienia prawne Przegląd Policyjny. – 2007. – № 85. – S. 79 – 93.

3. Kmiecik-Baran K. Mobbing – terroryzm psychiczny I fizyczny w miejscu pracy – dotychczasowe ustalenia Rozwiązywanie konfliktów / K. Kmiecik-Baran. – Gdansk, 1999. – S. 7–12.
4. Pozdzik R. Odszkodowanie, zadosucczynienie za mobbing w miejscu pracy / R. Pozdzik // Przegląd Sadowy. – 2004. – №. 5. – S. 120–125.
5. Szalkowski A. Problem mobbingu w stosunkach pracy Praca i Zabezpieczenie Społeczne / A. Szalkowski. – 2004. – №. 2. – S 2–7.
6. Коментар до Конституції України. – К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1996. – 376 с.
7. Європейська соціальна хартія (переглянута) ETS N 163 від 03.05.1996 р. [Електронний ресурс] // BVP. – 2007. – № 51. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_062/.
8. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. [Електронний ресурс] // BVP. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/322-08/page6>.
9. Моббинг как элемент социального конфликта [Електронний ресурс] / А. Соловьев А. // Кадровик. Трудовое право для кадровика. – 2007. – № 12. – Режим доступу: <https://www.lawmix.ru/bux/57179/>.
10. Юридична енциклопедія: в 6 т. / [ред.: Ю. С. Шемшученко (голова редколегії) та ін.]. – К.: Укр.енцикл., 1998. – Т. 2: Д-Й. – 1999. – 744 с.
11. Толстоног В. Правовые способы защиты от моббинга на рабочем месте в Германии [Електронний ресурс] / В. Толстоног // ExRus. – Режим доступу: <http://ru.exrus.eu/Pravovoye-vozmeshcheniye-ushcherba-ot-mobbinga-na-rabochem-meste-v-Germanii-id51daa0a26ccc193c0900413b17>.
12. Киселев И. Я. Сравнительное и международное трудовое право. Учебник для вузов / И. Я. Киселев. – М.: Дело, 1999. – 728 с.
13. Конфліктологія Навчальний посібник [Електронний ресурс] / Л. М. Ємельяненко. – Режим доступу: http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/books/_book-764.htm.
14. Алексеева Н. Ф., Слободяник Я. П. Вплив моббінгу на працездатність колективу [Електронний ресурс] / Н. Ф. Алексеева, Я. П. Слободяник // Publishing house Education and Science s.r.o. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/1_NIO_2012/Psihologia/12_97939.doc.htm.
15. Проект Кодексу законів України про працю № 1658 від 27.12.2014 р. [Електронний ресурс] // Кадровик. – Режим доступу : <http://www.kadrovik.ua/content/trudovii-kodeks-proekt>.

Віталій Толстов

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ЗАКОНОДАВСТВА СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

У статті розглянуто зміни у системі права та розвиток законодавства України з моменту отримання Незалежності до 2016 р.

Ключові слова: право, законодавство, Європа, Україна, зміни

З моменту отримання незалежності у 1991 р. в Україні проходить складний і суперечливий процес реформування правової системи в цілому та системи законодавства зокрема. У цих умовах важливим науковим і практичним завданням виступає вдосконалення як змісту законодавчих актів, приведення їх у відповідність із сучасними вимогами розбудови правової держави, так і їх систематизація та кодифікація.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років свідчить, що в юридичній науці проблемі вдосконалення законодавчої основи суспільного життя громадянського суспільства приділяється достатня увага. У той же час окремі аспекти зазначеної проблеми потребують додаткового осмислення та адекватного вирішення.

Звідси метою цієї статті є акцентуація уваги на окремих актуальних аспектах вдосконалення законодавства сучасної України та внесення відповідних пропозицій.

З 1991 р. Україна почала самостійне правове життя створюючи нові закони та кодекси законів. Усі вони будуються на принципі верховенства права, який знайшов закріплення у статтях Конституції України: у ст. 1, згідно з якою «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава», у ст. 8, якою «В Україні визнається і діє принцип верховенства права» та інших [1].

Разом з тим більшість правових актів створювалася на основі старих радянських документів, частина яких діє і сьогодні. Таким є, зокрема, Житловий кодекс Української РСР (від 30.06.1983 № 5463-Х), ряд положень Кодексу про адміністративні правопорушення (від 07.12.1984 № 8073-Х). Значна частина радянських документів були перероблені, перевидані та визнані недійсними.

Після отримання незалежності Україною було проведено кодифікацію права, і в результаті видано близько 20 кодексів законів. Вони створювалися і приймалися у 3 періоди: 1991–1995 рр., 2001–2005 рр., 2010–2012 рр. Останніми прийнятими кодексами стали: Митний кодекс України (від 13.03.2012 № 4495-VI), Кримінальний процесуальний кодекс України (від 13.04.2012 № 4651-VI), Кодекс цивільного захисту України (від 02.10.2012 № 5403-VI).

Багато з кодексів є застарілими та такими, які не можуть на належному рівні регулювати суспільні відносини. Вони мають бути змінені та переписані під нові реалії життя. Особливого гостро стоїть питання зміни Кримінального кодексу України (від 05.04.2001 № 2341-III) та створення нового Адміністративного кодексу України, оскільки від часу прийняття першого з них пройшло вже 15 років, а Кодекс про адміністративні правопорушення України виданий ще за радянських часів і обидва вони не регулюють всіх сучасних суспільних відносин.

Головним, основним законом нашої держави є Конституція України, прийнята 28 червня 1996 р. Згідно з нею в Україні встановлювалася президентсько-парламентська форма правління. Через революційні події 2004 р. була створена друга редакція Конституції, за якою форма правління визначалася як парламентсько-президентська республіка. З приходом до влади диктаторського режиму Януковича відбулося повернення до редакції 1996 р. Революція гідності 2013–2014 рр. змусила владу відновити редакцію 2004 р., яка діє на сьогоднішній день. Ця Конституція є правовою основою європейського життя України. На сьогодні Конституція очікує правок, які пов'язані з політикою децентралізації влади та закріпленням повноважень територіальних громад у головному законі держави.

Після «Революції гідності» Україна крокує назустріч євроінтеграції, тому більшість норм та законів потребують змін для підведення їх до європейських стандартів. Основні кроки були зроблені у 2014–2015 рр., коли парламент вніс ряд змін до законів у ході реформ. Так, було внесено зміни до Закону «Про пенсійне забезпечення» (від 05.11.1991 № 1788-XII). Для прийняття умов ведення бізнесу та економічної співпраці з Європою відбулися зміни в Податковому кодексі України (від 02.12.2010 № 2755-VI) та прийнято закони для врегулювання економічної діяльності. Реформа правосуддя ґрунтується на розробці нового процесуального законодавства, що дасть змогу покращити стан правосуддя, роблячи його прозорішим та доступнішим.

Після революції гостро постало питання децентралізації влади. Верховною Радою та Прези-

дентом України вже було зроблено певні дії для передання влади на місця, органам місцевого самоврядування. Особливістю цієї реформи є зміна територіальної організації влади України, оскільки тепер нижчі органи отримують можливість контролювати вищі. Це є великим плюсом для розвитку демократії та забезпечення громадянських прав українців, гарантованих Конституцією.

Дуже важливими у плані державного розвитку є закони про декомунізацію: «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» (від 09.04.2015 № 314-VIII), «Про увічнення перемоги над нацизмом в Другій світовій війні 1939–1945 років» (від 09.04.2015 № 315-VIII), «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» (від 09.04.2015 № 316-VIII), «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки» (від 09.04.2015 № 317-VIII). Ці закони дають можливість покинути нав'язану тоталітарну радянську ідеологію і рухатись уперед назустріч європейській демократії [3; 4; 6; 7].

Не менш важливим у політичному розвитку є Закон України «Про очищення влади» (від 16.09.2014 № 1682-VII). Це стало необхідним кроком для зміни політичних орієнтирів України, оскільки стара верхівка влади ставала проти європеїзації нашої держави та її розвитку на демократичних засадах. Названий Закон не порушує жодних прав людини і громадянина і «ґрунтується на принципах: верховенства права та законності; відкритості, прозорості та публічності; презумпції невинуватості; індивідуальної відповідальності; гарантування права на захист». Він визнаний європейською громадськістю і схвалений більшістю лідерів прогресивних держав. Єдиною проблемою на сьогоднішній день є його повільне втілення в життя [5].

Але початковий ґрунт для євроінтеграції був закладений ще за президентства Леоніда Кучми. Була визначена програма для створення умов вступу України до Європейського Союзу. У 2001 р. був запроваджений інститут з питань євроінтеграції на основі указу Президента «Питання Уповноваженого України з питань європейської інтеграції» (від 26.11.2001 № 1146/2001). На основі цієї програми були створені й умови для вступу України до Світової Організації Торгівлі [2]. Ця програма діяла до 2013 р., коли були зірвані перемовини у Вільнюсі щодо підписання договору інтеграції.

Щодо законів та законотворення, то за оцінкою сучасного дослідника доктора юридичних наук Н. Пархоменко дуже важко характеризувати діяльність Верховної Ради України як кількісно, так і якісно, оскільки немає певних критеріїв оцінки для України з її потребами у розробках законодавства. Але вона зазначає, що у середньому на рік приймається достатньо велика кількість законів у різних сферах життя [8].

Таким чином, законодавча база України має дуже велику кількість матеріалу, який тягнеться з часів Радянської України та регулює суспільні відносини і сьогодні, але новий вектор політичної орієнтації України потребує дуже великих зусиль для перетворень законів на норми правової держави європейського зразка.

Джерела та література:

1. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Питання Уповноваженого України з питань європейської інтеграції: Закон України від 26.11.2001 № 1146/2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 48. – Ст. 13.
3. Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років: Закон України від 09.04.2015 № 316-VIII // Відомості Верховної Ради. – 2015. – № 26. – Ст. 218.

4. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 09.04.2015 № 317-VIII // Відомості Верховної Ради. – 2015. – № 26. – Ст. 219.
5. Про очищення влади: Закон України від 16.09.2014 № 1682-VII // Відомості Верховної Ради. – 2014. – № 44. – Ст. 2041.
6. Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті: Закон України від 09.04.2015 № 314-VIII // Відомості Верховної Ради. – 2015. – № 25. – Ст. 190.
7. Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років: Закон України від 09.04.2015 № 315-VIII // Відомості Верховної Ради. – 2015. – № 25. – Ст. 191.
8. Пархоменко Н. Законодавство України на сучасному етапі: кількісний та якісний аналіз / Н. Пархоменко // Публічне право. – 2012. – № 3. – С. 291–298.

ПРО АВТОРІВ

Бенько А. – студентка 52 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри історії України Гаврилов В. М.

Боженюк Д. – студент 40 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Дорохіна Т. Ф.

Боровик О. – студентка 52 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри історії України Петrenchенко І. Є.

Буштрук В. – студентка 40 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Дорохіна Т. Ф.

Головко В. – студентка 21 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – д.ю.н., професор кафедри правових дисциплін Віхров О. П.

Грабовець М. – студентка 40 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Кеда М. К.

Дороженко А. – студентка 44 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Кондратьєв І. В.

Євтушенко Т. – студентка 40 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.п.н., доцент кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Завада Т. О.

Журавель В. – студентка 52 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Шара Л. М.

Кебенко І. – студентка 50 групи Навчально-наукового Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Пилипенко В. М.

Крилова А. – студентка 41 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Кеда М. К.

Кубрак А. – студентка 20 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін. Герасимчук О. М.

Лозбень М. – студентка 41 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – д.ю.н., професор кафедри правових дисциплін Віхров О. П.

Мужук М. – студентка 40 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.п.н., доцент кафедри педагогіки і методи-

ки викладання історії та суспільних дисциплін Кулик І. О.

Пархоменко В. – студент 52 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – д.і.н., професор кафедри всесвітньої історії Ячменіхін К. М.

Ромашко К. – аспірант кафедри історії України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка Павленко Л. А.

Севастьянова Т. – студентка 52 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Шара Л. М., к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Щербина С. В.

Сенченко В. – студентка 52 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.п.н., доцент кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Завада Т. О.

Сенченко Я. – студентка 42 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Ващенко А. В.

Тимошенко А. – студентка 31 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри історії України Петrenchенко І. Є.

Толстов В. – студент 21 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – д.ю.н., професор кафедри правових дисциплін Віхров О. П.

Федяй О. – студентка 51 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Соломенна Т. В.

Філоненко В. – студент 22 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – д.ю.н., професор кафедри правових дисциплін Віхров О. П.

Червко І. – студентка 32 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.п.н., доцент кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Завада Т. О.

Чиж О. – студентка 50 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Шара Л. М.

Чорна А. – студентка 42 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Ващенко А. В.

Шумська Н. – студентка 51 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Кеда М. К.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Дороженко А.

Вплив зороастризму на маніхейство 3

Пархоменко В.

Кавказька війна (1817–1864) в російській історіографії
другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. (історіографічний огляд) 5

Сенченко Я.

Роль В. Черчилля у дипломатії Другої світової війни 11

РОЗДІЛ 2. ЄВРОПЕЙСЬКІ СТУДІЇ

Грабовець М.

Ідея об'єднаної Європи в есеї про «Вічний мир» В. Пенна 17

Крилова А.

Концепт Європи в трактаті Їржі Подебрада 20

Федяй О.

Процес становлення, розвиток та перспективи Східного партнерства 26

Чорна А.

Вплив політики Джона Мейджора на євроінтеграційну стратегію Великої Британії 31

Шумська Н.

Права дитини за «Салічною правдою» 35

РОЗДІЛ 3. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Боженок Д.

Євген Павлович Плужник (1898–1936) 39

Боровик О.

Житло козацької старшини доби Гетьманщини за матеріалами Чернігово-Сіверщини 43

Кебенко І.

Гайдамаччина в художній літературі до та після Т. Г. Шевченка	49
<i>Тимошенко А.</i>	
Соціально-політична еліта Гетьманщини: джерела формування.....	52

РОЗДІЛ 4. ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Бенько А.

Чернігівська музична фабрика імені П. П. Постишева (1934–1956 рр.)	61
--	----

Ромашко К.

Складові процесу формування образу радянської жінки у 1920-х рр. (На прикладі Чернігівської губернії).....	65
---	----

Севастьянова Т.

Чернігівська театральна студія «Менчн» – продовження традицій єврейського мистецтва	69
---	----

РОЗДІЛ 5. ПЕДАГОГІКА

Євтушенко Т.

Навички і вміння як діяльнісна частина змісту освіти.....	73
---	----

Кубрак А.

Раціональне харчування – основа здоров'я дитини в шкільному віці.....	75
---	----

Мужук М.

Підручник як один із основних засобів навчання у школі.....	79
---	----

Сенченко В.

Педагогічні конфлікти в учнів підліткового віку	83
---	----

Філоненко В.

Громадянська освіта учнівської та студентської молоді у світлі європейського досвіду	86
--	----

Черевко І.

Психолого-педагогічні основи теорії розвиваючого навчання.....	89
--	----

РОЗДІЛ 6. ЕТНОЛОГІЯ

Буштрук В.

Весільний рушник на Чернігівщині.....	93
---------------------------------------	----

Чиж О.

Передвесільна обрядовість на Рівненщині (на матеріалах Дубровицького та Рокитнівського районів).....	97
---	----

РОЗДІЛ 7. ПРАВОЗНАВСТВО

Головко В.

Права людини та захист її гідності в Україні на шляху до європейських стандартів	101
--	-----

Журавель В.

Соціальний захист ліквідаторів та потерпілих від аварії на ЧАЕС: зміни у законодавстві	104
--	-----

Лозбень М.

Правові проблеми регулювання дискримінації під час трудової діяльності.....	107
---	-----

Толстов В.

Формування системи законодавства сучасної України	111
---	-----

ПРО АВТОРІВ	115
--------------------------	-----

Наукове видання

JUVENIA STUDIA

Збірник студентських наукових праць

Випуск 6

Автори статей та їх наукові керівники несуть повну відповідальність за підбір і достовірність фактів, цитат, власних імен, економіко-статистичних даних та інших відомостей.

Друкується за рішенням Вченої ради Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського

Технічний редактор **В.М.Лозовий**
Дизайн та верстка **В.М. Лозовий**

Підписано до друку 26.05.2016 р.
Формат 70x100/16. Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 7,5. Ум. фарбо-відб. 7,5. Обл.-вид. арк. 9,72.
Зам. № 0025. Наклад 100 прим.

Видавець Лозовий В.М.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року
14005, м.Чернігів, вул. Мстиславська, 56/34
Тел. (0462) 972-661

Віддруковано ФОП Лозовий В.М.
14027, м.Чернігів, вул. Станіславського, 40